

ЗОКАДЖИН СЕДИКОВ

Күтәрү билиг
таңжылалариниң
күйсии-тиологик
тахлиси

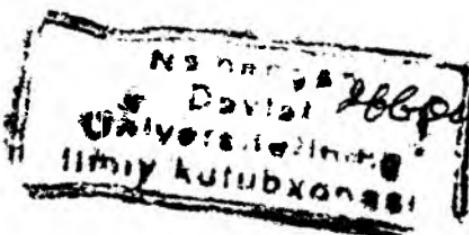
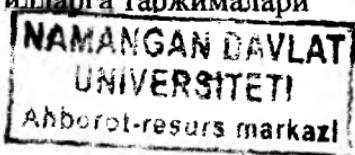

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълимни вазирлиги
Наманган Давлат университети

Зоҳиджон Содиков

“Күтадғу билиг” таржималарининг қиёсий-типологик таҳлили

(хозирги ўзбекча табдили ҳамда хорижий тилларга таржималари
мисолида) **NAMANGAN DAVL.**

Тошкент

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
“Фан” нашриёти

2007

Ушбу монографияда Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг” асарининг ҳозирги ӯзбекча табдили, олмонча ва инглизча таржималари киёсий типологик таҳлил этилади. Унда асардаги услугуб, тарихий ӯзига хослик ҳамда адабий-лисоний жиҳатлар таржимасининг аслиятга муқобиллик даражаси кўрсатилиб, бунда таржимон маҳоратини ёритишга ҳаракат қилинади. Шунингдек, илк туркий адабий обиданинг таржима воситасида жаҳон адабий жараёнига кириб бориши ҳамда Шарқу Farb адабиётида анъанага айланган “Шоҳлар ойнаси” адабий жанри тараққиётидаги ўрни муаммоларига ҳам муносабат билдирилади.

Монография филологлар, таржимонлар, олий ўқув юртларининг ижтимоий йўналишдаги факультетлари ўқитувчи ва талабалари, магистрантлар, аспирантлар, шунингдек, таржима назарияси ва амалиёти, адабий алоқалар билан қизикувчи китобхонларга мўлжалланган.

Масъул мухаррир:

филология фанлари доктори,
профессор Боқижон Тўхлиев

Тақризчилар:

филология фанлари доктори,
профессор Нельматилла Отажонов,
филология фанлари номзоди,
профессор Хуррам Раҳимов

© Ӯзбекистон Республикаси ФА
“Фан” нашриёти, 2007 йил.

ISBN 978-9943-09-21-3

Уибү монографияни устозим, профессор
Гайбулла ас-Саломнинг порлоқ хотарасига
базишилайман.

“Ажабмас, аслият (оригинал) нуқсондан
ҳоли бўлар, аммо нуқсонсиз таржима
бўлмайди. Шундай экан, таржимага
табиий равишда йул қўйилган хато-
камчиликларга қараб мутаржисмининг
захматини асло камситиш ярамайди.”

Гайбулла ас-Салом

ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛ НЕЪМАТИ

Юсуф Ҳос Ҳожиб Шарқ уйғонинг буюк сиймоларидан бири хисобланади. Зероки, у ўзининг “Кутадғу билиг” асарида даврининг жуда кўп ижтимоий-сиёсий, фалсафий, ахлоқий-таълимий, илмий-маърифий, ирфоний масалаларини юксак бадиийликда тасвирлаган. Давлатни бошқариш, ижтимоий адолат, ижтимоий табакалараро муносабат низомларини бадиий акс эттирган мутафаккирдир. Шунинг учун ҳам бу асар ўрта асрлардаёқ бутун Шарқда бир “дастурул мулук” сифатида эътироф этилган. Ўн тўққизинчи асрдан бошлаб эса, достон жаҳон халқлари маданий, адабий жараёнига кириб борган; машхур пандномалар – шоҳлар ойнасининг вужудга келишига таъсир этган, замин яратган. Кейинчалик эса асарнинг мукаммал ўзбекча табдили, туркча нашри, олмонча, русча ҳамда инглизча таржималари яратилган.

Афсуски дунё маданий-маърифий йўналишларидаги мана шу муҳим бир ҳодиса ҳанузгача илмий нуқтаи-назардан жиддий ўрганилмай келинади. Доцент Зоҳиджон Содиковнинг “Юсуф Ҳос Ҳожиб “Кутадғу билиг” асари таржималарининг қиёсий типологик таҳлили” деб номланган монографияси мана шу ҳали ўрганилмаган муаммо таҳлилига бағишланганлиги билан киши дикқатини ўзига жалб этади. Дастрраб шуни таъкидлаш керакким, муаллиф “Кутадғу билиг” асарининг Шарқу Ғарб адабий-маърифий жараёнига кириб бориши унинг таржималари ҳамда табдиллари тарихини батафсил ёритган. Ҳерман Вамбери, Вилхельм Радлов, Роберт Денкофф таржималарини мундарижа, моҳият жиҳатидан қиёсий таҳлил қилган; асарнинг Дейл Карнеги ижодига таъсири, “шоҳлар ойнаси”даги изларини илгашга муваффақ бўлган. Бизнингча монографиянинг мазкур масалалар таҳлилига бағишланган саҳифалари мутлақо янги, бир кащфиётдир.

Маълумки, таржимада асл матннаги мазмун ва шакл бирлигини акс эттириш муҳим масала ҳисобланади. Монографияда “Кутадғу билиг”нинг диний-фалсафий, ахлоқий-таълимий жиҳатларининг ифодаланиши масаласи бу йўналишда В.Радлов, Р.Денкофф, С.Ивановларнинг қўлга киритган ютуклари ва баязи бир йўл кўйган камчиликлари муайян мисолларни қиёсан синчковлик билан таҳлил қилиш жараёнинда кўрсатилган. “Кутадғу

билиг”да муаллиф табиат тасвирига, асардаги турли шахсларнинг руҳиятини бадиий акс эттиришга, мавжуд ижтимоий тузумдаги носозликлар, маслақдошларнинг норавонбинлиги-ю, дўстларнинг бевафолигини, уларнинг ўзаро муносабатини акс эттиришга муваффақ бўлган. Ушбу тадқиқотда аслиятдаги мана шу жиҳатларни олмон, инглиз ва рус тилларида нечоғлик мукаммал ифодаланганилиги, мутаржимларнинг матнга муносабати гоятда дақиқназарлик билан қиёсланиб, таҳлил этилиб зарур илмий назарий хулосаларга келинган. Тадқиқотчининг ютуги шундаки, ҳам таржималарни, ҳам табдилу нашрий нусхаларни ўзаро қиёслаб ўрганиб чиқкан.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Юсуф Ҳожиб асарида юзлаб атамалар, иборалар, ислом назариясига оид атамалар, тасаввуфий сўзлар, жуғрофий, тарихий номлар қўллаган; маснавийда ўзига хос радиф, қоғияларни ишлатган. Туркий халқлар хаёти тарихини, ўзига хос адабий ёдгорликларини билган, уни адабий-эстетик жиҳатдан тугал идрок этган таржимонгина матннаги ана шу туркча ўзига хосликни ўзга тилда мукаммал, тўлақонли акс эттира олади. Мазкур тадқиқотда “Қутадғу билиг”да қўлланилган бадиий тасвирий воситаларнинг: ўхшатиш, муболага, бирикма, ибора, хикматларнинг В.Радлов ва Р.Денкоффлар таржималарида қай даражада ўз аксини топганлиги анча батафсил текширилган. Ҳатто, муаллиф туркий халқларга хос сўзлар, мақол, афоризмларнинг, жой номларининг таржималарда қай йўсинда акс этганлиги таҳлилига ҳам маҳсус эътибор берган. Бизнингча, ушбу монография туркий халқлар илмий, адабий мероси ва жаҳон маънавияти масаласини ўрганишга, бадиий асарлар таржималарини қиёсий-типологик таҳлили назарияси ва амалиётига муҳим ҳисса бўлиб қўшилади. Асар таржималаринигина эмас, наприй, табдилий нусхалари ҳам чоғиштирма тарзда ўрганилган мазкур тадқиқот туфайли илм-адаб ахли “Қутадғу билиг” ва жаҳон адабий жараёни, деган муаммони яхлит тасаввур қилиш имкониятига эга бўладилар.

Ҳамиджон Ҳомидов
филология фанлари доктори,
профессор.

Кириш

Буюк Истиқлол шарофати билан биз ўз миллий қадриятларимизни холис үрганиш, бобокалонларимиз яратган ўлмас асарларнинг жаҳон адабиётидаги мустаҳкам ўрни тўғрисида баралла гапириш ва тадқиқотлар яратиш имкониятига эга бўлдик. Юртбошимиз таъкидлаганидек: “Бу қадимий ва табаррук тупроқдан буюк алломалар, фозилу фузалолар, олим уламолар, сиёсатчилар, саркардалар етишиб чиқди. Диний ва дунёвий илмларнинг асослари мана шу заминда яратилган, сайқал топган...”¹. Ҳақиқатдан ҳам Ал Хоразмий математикада, Ал Фаробий фалсафада, Абу Райхон Беруний география, мъదаншунослик ва астрономияда, Ибн Сино табобатда, Маҳмуд Кошғарий туркий тиллар лажжаларини тўплашда, Имом Ал Бухорий, Имом Ат Термизий ва Имом Мотуридийлар ҳадис ва фикҳ илмида, Баҳоваддин Накшбанд ва Аҳмад Яссавий тасаввуф илмида, Мирзо Улугбек фалакиёт соҳасида, Алишер Навоий тил ва адабиётда, Захириддин Бобур тарих, адабиёт ва сиёсатда олиб борган ишлари билан Марказий Осиё Буюк Ўйгониш даври тарақкиётида муҳим ўрин эгалладилар ва уларнинг довруги бутун оламга таралди. Улуг бобокалонларимизнинг биз юқорида ажратиб кўрсатган соҳаларини айни пайтда уларнинг ҳар бирига нисбатан ҳам айтиш мумкин. Чунки, уларнинг ҳар бири қомусий олим ва айни пайтда истеъдодли шоир ҳам эдилар. Ана шу улуғ сиймолар қаторида илк туркий достон муаллифи Юсуф Ҳос Ҳожибининг ҳам алоҳида ўрни бор. Унинг “Қутадғу билиг” (саодатга элтувчи билим) асари бугунги кунда бутун дунёдаги туркий халқлар тили ва адабиётига сарчашма вазифасини ўтамоқда. Қадимги обиданинг қора ҳарфлар билан битилган битиглари замонамизнинг ёруғ кунлари учун хизмат қилмоқда. Унбу пандноманинг жаҳоний қудратини тайин этиш, унинг дўстлик ва қардошлиқ кўприги бўлмиш таржима воситасида

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тошкент: “Шарқ” нашириёт-матбаа концерни, 1998. 3-бет.

жаҳоннинг турли тилларида амалга оширилган нашрларга тегишли баҳо бериш муаммоси бугунги ўзбек таржимашунослик фани олдига долзарб вазифаларни қўймоқда. Мазкур рисолада Юсуф Ҳожиб “Кутадѓу билиг” асарининг ҳозирги ўзбекча табдили (Қ.Каримов), олмонча (В.Радлов) ва инглизча (Р.Денкофф) таржималари киёсий типологик таҳдил этилади. Унда асардаги услуб, тарихий ўзига хослик ҳамда адабий-лисоний жиҳатлар таржимасининг аслиятга муқобиллик даражаси кўрсатилиб, бунда таржимон маҳоратини ёритишга ҳаракат қилинади. Шунингдек, “Кутадѓу билиг”нинг таржима воситасида жаҳон адабий жараёнига кириб бориши ҳамда Шарқу Ғарб адабиётида анъянага айланган “Шоҳлар ойнаси” адабий жанри тараккиётидаги ўрни муаммоларига ҳам муносабат билдирилади.

Мухтарам китобхон! Мазкур монографияни янада такомиллаштиришга оид фикр-мулоҳазаларинигизни бажонидил қабул киласиз ва улардан келажакдаги ишларимизда албатта фойдаланамиз.

“ҚУТАДГУ БИЛИГ” ЖАҲОН АДАБИЙ ЖАРАЁНИДА

1.1. “Қутадғу билиг”нинг Шарқы Гарб адабий жараёнига кириб бориши ва таржималари тарихидан

Бобокалонимиз Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг” асарининг жаҳон адабий жараёнига кириб бориши ўз тарихига эга. Бунда таржиманинг алохидა ўрни бор. “Қутадғу билиг”нинг Ҳирот нусхаси 1870 йилда Европалик шарқшунос олим Ҳерман Вамбери² томонидан эълон қилингандан сўнгтина жаҳонда туркий халқларнинг XI асрда битилган ана шундай асари борлиги эътироф этилди ва уни жиддий ўрганишга киришилди. Чунки, мазкур нашрда илк маротаба асарнинг қадимги уйгур ёзувидағи матни “сир”лари очилиб, унинг олмон алифбосидаги транскрипцияси ҳамда олмон тилидаги насрый таржимаси ҳам берилган эди. Бундан ташқари, мутаржим китобга асардаги кўплаб сўзларнинг қадимги туркча-олмонча изохли лугатини ҳам илова килган. Аммо Юсуф Хос Ҳожибининг “Қутадғу билиг”да берган айрим маълумотлари бу туркий бадиий комуснинг у ёзилган даврларда ёк дунё таниғанлигидан дарак беради. Бу ҳакда улбу тадқиқот муаллифи эълон килган мақолаларда ҳам муносабат билдирилган³. Мазкур ишда бу жиҳат монографик йўналишда давом эттирилмоқда. Асарнинг “Марҳаматли меҳрибон тангрининг номи билан” деб аталувчи бобида шундай дейилади:

Бу машриқ малики мачинлар бэги
Билиглиг укушлуг ажунда йэги
Қамуғ бу китабны алыб өзләмиш
Хазина ичинда уруб кэзләмиш⁴

² Uigurische Sprachmonumente und das Kutadgu Billig. Uigurische Text mit Transcription und Uebersetzung von Herman Wamberi. Innsbruck, 1870.

³ Содиқов З. Юсуф Хос Ҳожибининг тил билиш ва таржимага муносабати // “Тил ва адабиёт таълими” журнали. Тошкент: 2000, 1-сон, 43-47-бетлар; Содиқов З. Сўз маъноси // “Тафаккур” журнали. 2000 йил, 3-сон, 116-118-бетлар.

⁴ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Ҳозирги ўзбек тилига тавсиф ва кириш сўз муаллифи Қаюм Каримов. Т.: “Фан”, 1971. 50-51-бетлар.

Маъноси:

Бу Машриқ маликлари – Мочинларнинг беглари,
Билимли, заковатли, жаҳонда (кишиларнинг) яхшилари,
Мутлақ бу китобни олиб ўзлаштиргандирлар,
Хазина ичига жойлаб япиргандирлар.

Бундан кўриниб турибдики, достон ёзилган пайтдаёқ бутун Шарқ мамлакатларига, хусусан, Хитой ва Шарқий Туркистонга тарқалиб улгурғангина эмас, балки мазкур ҳудуддаги ҳалқлар уни ўқиб ўзлаштирган эканлар. Муаллиф китобнинг ўзга элларнинг турли ерларида ўзига хос қабул қилинганилигини ҳам ўқтиради:

Қайу кэнд улуш орду қаршы йэрэ
Кигабкә өнин ат атамышлар-а
Ул элниң бөгуси ҳакими туруб
Ат урмыш элниң төрүчө көрүб⁵.

Маъноси:

Ҳар бир кенд, қишлоқ, шаҳар, сарой ва ерда,
Китобга бошқача от кўйганлар.
Ўша элнинг доно(лар)и, ҳаким(лар)и, ҳаракат қилишиб,
Ўша элнинг қонун қоидаларига мослаб айтадилар.

Демак, “Кутадғу билиг” XI асрнинг ўзидаёқ ўзга элларга шунчаки тарқалибгина қолмай, ўша мамлакатларнинг ҳар бир шахри, қишлоқ ва саройларигача етиб борган, уларнинг қонун-қоидаларига мослаб ҳам олинган. Бу ўша даврларда ҳам таржима иши тараққий килганлигидан далолат беради. Бир томондан араб-форс адабиёти, иккинчи томондан эса, Шарқий Туркистон ҳамда Хитой илмий-адабий жараёни Мувароуннаҳрдаги Қорахонийлар салтанати ҳудудидаги ҳалқлар адабиётига жиддий таъсир кўрсатганлиги ҳамда ушбу ҳалклараро адабий алоқаларнинг сези-ларли даражада кучайганлиги тадкиқотчилар томонидан эътироф этилган⁶.

⁵ Ўша асар, 52-53-бетлар.

⁶ Содиков Қ. Бошқа тилдан ўзлашган сўзлар // Ўлмас обилар. Т.: Фан, 1989. 303-бет.

Юсуф Хос Ҳожиб бу борада ўз фикрини давом эттириб, туркий тилли асарнинг ўзга тилларга айнан қайдай мосланганлиги ҳакида шундай дейди:

Чинилар адабул мулук тэб айар
Мачинлар анисул мамалик ма айар
Бу Машриқ элинда улуглар муны
Зийнатул умара тэйүрлэр кени
Эранлыглар Шахнама тэр мунар
Туралыглар Кутадғу билиг тэб уқар⁷.

Маъноси:

Чинликлар “Адабул мулук” деб айтадилар,
Мочинликлар эса “Анисул мамолик” деб айтадилар.
Бу Машриқ элида улуглар буни,
Чиндан “Зийнатул умаро” дейдилар.
Эронликлар буни “Шохнома” дейдилар,
Туронликлар “Кутадғу билиг” деб англайдилар.

Бу асарни Чин (Хитой) “Адаб-ул мулук” деб аталишига асарнинг илк тадкиқотчиси ва таржимони Ҳерман Вамбери “Adab ul Muluk – Sitten der Fuersten”, яъни подшолар тузуги, одоби, қоидаси, деб изоҳ беради. Машриқликлар “Зийнатул умаро” дейишларини эса, Вамбери “Zierde der Fuersten” Яъни подшолар зийнати” деб изоҳлайди⁸. Демак, “Кутадғу билиг” Хитойда “Подшолар тузуги”, Машриқ (бутун Шарқ)да “Подшолар зийнати” деб эътироф этилган экан. Мочин (Шарқий Туркистон)да эса, “Анис-ул мамолик” деб аталган. Навоий асаллари лугатида “Анис” сўзининг – ҳамсұхбат, дўст, анжуман, улфат каби маънолари борлиги кўрсатилади⁹. Мамолик эса, мамлакат сўзининг кўплиги. Демак, Шарқий Туркистонда “Кутадғу билиг” – “Мамлакатлар дўсти, ҳамсұхбати” тарзида қабул қилинган. Асарнинг 1971 йилда Қаюм Каримов томонидан тайёрланган нашрида “Эранлиглар Шахнама тэр мунар”, яъни эронликлар буни

⁷ Юсуф Ҳос Ҳожиб. Кутадғу билиг ... 52-53-бетлар.

⁸ Uigurische Sprachmonumente und das Kutadgu Biliq. S.15.

⁹ Навоий асаллари учун қисқача лугат. Тузувчи Б.Ҳасанов. Т.: Фан, 1993. 154-бет.

“Шохнома” деб атайдилар, тарзида берилган. Херман Вамбери нашрида эса, “Die Iraner hissen es das tuerkische Schach Nameh”- Яъни эронликлар буни “Шохномаи Туркий” деб номлайдилар, дейди¹⁰.

Муаллиф “Кутадгу билиг”нинг ўз замонасида нечоғлик маълум ва машхур бўлганлигидан огоҳ этаётган экан, ўз-ўзидан бу маълумотларни қаердан, қандай қилиб олган экан? - деган табиий бир савол туғилади. Тадқиқотчиларнинг берган маълумотларига кўра, Юсуф Хос Ҳожиб бир неча тилларда гаплаша олган экан. Жумладан, профессор Б.Тўхлиев бу ҳакда шундай дейди: “Юсуфнинг арабча, тожикча китаблар ўқуш (кўп), - деб таъкидлаши бежиз эмас. Айрим ҳолларда “Неку тэр эшиттил, тажик билгаси” ёхуд “Бунга ўхшар эди тазий (араб)лар тили” деб ёзиши унинг бир неча тилларни билганинигдан далолат беради”¹¹.

Юсуф Хос Ҳожибининг “Кутадгу билиг” асари бугунги кунда жаҳоннинг кўплаб тилларига таржима қилиниб, энг тараққий этган мамлакатларнинг нуфузли кутубхоналаридан жой олган. Мазкур обиданинг янги дунё юзини кўриши тарихи ўзига хос. Қизиги, унинг қонуний меросхўрлари (Ўзбеклар, замонавий туркий ҳалқлар) ҳали ана шундай асар бор эканлигини билмай туриб, Европа туркшунос олимлари Х.Вамбери ва В.Радловлар уни топиб, жаҳоннинг энг нуфузли кутубхоналари каталогларига киритдилар. Энг муҳими унинг қадимги ёзув сирларини очиб, олмон тилида чоп этиш билан бирга бу асар тўғрисида чуқур илмий тадқиқотлар ҳам яратдилар. Бугунги кунгача Юсуф Хос Ҳожибининг “Кутадгу билиг” асари ҳозирги замон туркий ҳалқлари тиллари ҳамда жаҳоннинг бошқа жуда кўп тилларига таржима қилинган. Шулар ичida жаҳон кенг илмий жамоатчилигини ўзига жалб қилган қуйидаги нашрларни кўрсатиб ўтиш жоиз. Булар: Херман Вамберининг “Кутадгу билиг” Ҳирот-Вена нусхаси асосида олмон тилига 1870 йилда амалга оширган қисқартирилган ilk настрий таржимаси¹², В.Радловнинг асарнинг Ҳирот-Вена ҳамда Қохира нусхаларини ўзаро солиштириш асосида бажарилган иккинчи олмонча

¹⁰ Uigurische Sprachmonumente.S.17.

¹¹ Тўхлиев Б. Юсуф Хос Ҳожибининг “Кутадгу билиг” асари. Т.: Ўзбекистон, 1991. 4-бет.

¹² Uigurische Sprachmonumente und das Kutadgu Biliq. Deutsche Transkription und Übersetzung von Hermann Vambery, Innsbruck, 1870.

насрий таржимаси¹³, асарнинг ҳар уччала нусхаларини ўзаро солиштириб амалга оширилган усмонли турк олими Раҳмати Рашид Арат напри ва таржимаси¹⁴, АҚШ туркшунос олими Р.Денкоффнинг инглизча насрий-назмий таржимаси¹⁵, Сергей Ивановнинг рус тилидаги шеърий таржимаси¹⁶ ва ниҳоят асарнинг ҳозирги ўзбек тилида Қаюм Каримов амалга оширган тўлиқ табдили¹⁷ ҳамда Бокижон Тўхлиевнинг болалар ва ўсмирларбоп қисқартирилган насрий-назмий таржимаси¹⁸. Мазкур таржималарнинг ҳар бири, унинг икки олмонча нашрининг айрим жиҳатлари тўғрисида мазкур тадқиқот муаллифи бажарган номзодлик диссертациясини истисно қилганда, аслият билан киёсий-услубий аснода мустакил тадқиқ этилиши мумкин бўлган нашрлар ҳисобланади. Асарнинг олмонча таржималаридаги талқинларига мазкур монография муаллифи ўзининг номзодлик ишида муносабат билдириган эди. Диссертация химоясидан сўнг, орадан бир неча йил ўтгач, биз АҚШга қилган хизмат сафаримиз давомида “Кутадгу билиг”нинг инглизча таржимасини кўлга киритишга муюссар бўлдик. Таржима муаллифи америкалик таникли туркшунос олим, профессор Роберт Денкофф экан. Куйида унинг таржимаи ҳоли ва илмий-ижодий изланишлари тўғрисида қисқа тўхталамиз. Ўйлаймизки, бу қадимги туркий обиданинг океан ортида эътироф этилиши масаласига ойдинлик киритишга хизмат қиласи.

Роберт Денкофф “Кутадгу билиг” нинг инглиз тилли илмий-адабий жараёндаги илк тадқиқотчиси ва таржимонидир. Роберт Денкофф¹⁹ 1941

¹³ Das Kutadgu Bilik des Jusuf Chass Hadschib aus Balasagun. Text und Uebersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo. Herausgegeben von Dr. Radloff W.. St. Petersburg, 1910.

¹⁴ Kutadgu Bilig I: Metin (İstanbul, 1947). Note also Arat's translation into modern Turkish: Kutadgu Bilig II" Tercime (Ankara, 1959). Second edition: Civiri (Ankara, 1974).S 55.

¹⁵ Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes, translated, with an introduction and notes, by Robert Dankoff. University of Chicago Press, 1983.

¹⁶ Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. Издание подготовил С.Иванов. М.: Наука, 1983.

¹⁷ Юсуф Ҳос Ҳожиб. Кутадгу билиг. Ҳозирги ўзбек тилига тавсиф ва сўзбоши муаллифи Қ. Каримовники. Тошкент: Фан, 1971.

¹⁸ Юсуф Ҳос Ҳожиб. Кутадгу билиг. Ҳозирги ўзбек тилида баён қилувчи ва сўзбоши муаллифи Б.Тўхлиев. Т.: Юлдузча, 1990.

¹⁹ <http://uchicago.edu>

Йилда АҚШ Нью-Йорк штатининг Рочестер шаҳрида таваллуд топган. 1964 йилда Каламбия университети шарқшунослик факултетини тамомлағач, бир неча йил АҚШ Тинчлик корпуси оркали Туркияда күнгилли сифатида инглиз тилидан дарс берди. Кейин, Харвард университети аспирантурасида тахсил олиб, 1974 йилда “Яқин шарқ тиллари ва адабиёти” мутахассислиги буйича докторлик диссертациясини ёклади. 1979 йилда Чикаго университетига келгунга қадар Брандейз ва Аризона университетларида ҳам туркологиядан дарс берди. Шу йили у профессор унвонини ҳам олди. Унинг илмий тадқикотлари асосан қадимги туркий тил ва адабиётга ҳамда усмонли туркшуносликка бағишиланган. 1983 йилда Денкофф ўзининг йирик тадқикотини эълон килди. Бу бобокалонимиз Юсуф Ҳожибининг “Кутадғу билиг” асарининг биринчи инглизча таржимаси ва унга ғазилган таҳлилий тадқиқот зди. Шу йилларда у Маҳмуд Қошғарийнинг “Девони луготит түрк”ни ҳам ҳамкасби Жеймс Келли ёрдамида таржима килишга муваффак бўлди (1982-1985 йиллар). 1991 йилда Авлиё Ҷалабийнинг “Саёҳатнома”сига бағишиланган рисоласини чоп эттириди.

Шу ўринда таникли адабиётшунос олим, академик Бахтиёр Назаровнинг 1987 йилда АҚШнинг Блумингтон шаҳридаги Индиана университетида қылган маъruzасини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз. Олим ўзининг “Кутадғу билиг” туркий халқлар эстетик қарашларини ифодалаган биринчи адабий ёдгорлик” номли чиқишида²⁰ республикамизда бу борада қилинаётган ижобий ишлар тұғрисидаги кимматли маълумотларни асарнинг океан ортидаги мұхлисларига етказғанлығы билан ақамиятлидир.

“Кутадғу билиг”ни көнг оммага, қолаверса, бутун дунё илмий жамоат-чилигига танитищда Гарбий Европа олимларининг үрни бекиёс. Ҳусусан, XIX нинг иккінчи ярми ва XX аср бошларида яшаб ижод этган Ҳерман Вәмбери ва Вилхельм Радловлар мекнатини алоҳида таъкидлаш лозим. Бу ишләри эңг мұхим жумбоклардан бири “Кутадғу билиг” битилгандың ғылыми очиш зди. Буни Вәмбери ижобий ҳал килиб, 1870 йилда “Ұйғур

²⁰ [vlib.iue.it/carrie/texts/carrie_books/peksoy-4/2-1.html](http://lib.iue.it/carrie/texts/carrie_books/peksoy-4/2-1.html) - 74k

ёзуви обидалари ва “Кутадгу билиг” номи билан²¹ Австриянинг Инсбрук шаҳрида асарнинг Ҳирот-Вена деб ном олган нусхасининг аслияти, унинг лотин ёзувидаги транскрипцияси ҳамда олмонча таржимаси билан чоп эттириди. Мазкур нашр ушбу асар ҳакидаги кейинги жiddий тадқиқотларга турткى бўлди. Аввало, Вилхелм Радлов XX аср бошлирида “Кутадгу билиг”нинг яна бир нусхасини илмий жамоатчиликка маълум қилди. Бу Кохира нусхаси бўлиб²², аввалингиздан анчагина мукаммал эди. Орадан бир оз вакт ўтгач, ўзбек олими Абдурауф Фиграт “Кутадгу билиг”нинг Намангандаги нусхасини топиб, кенг жамоатчиликка маълум қилди. Бу олимлар туркий халкларнинг илк бадиий обидаси тўғрисида кўплаб тадқиқот ва таржималар яратдилар. Ўтган асрнинг 40-йилларидан бошлиб усмонли турк олими Раҳмати Арат асарнинг Кохира ва Вена нусхаларини ўзаро солиштириш буйича жiddий ишлар олиб борди ва унинг ҳозирги усмонли туркча таржима матнини яратди²³. Роберт Денкоффнинг инглизча таржимаси ана шу манбага асосланган.

Ўзбек таржима мактабининг асосчиси, раҳматли устоз, профессор Гайбулла ас-Саломнинг таъкидлашларича, таржиманинг муваффақияти, аввали мутаржимнинг тайёргарлик даражасига боғлик. Таржимон қайси жабҳада қалам тебратса ёхуд қай бир соҳага ихтисослашган бўлса, таржиманинг ҳам ўша томонлари аникроқ ва адекватроқ чикади. Хусусан, ўзида миллий ва тарихий ўзига хосликни кўпроқ мужассамлаштирган асарлар таржимасида таржимондан камида икки тилни билишдан ташқари яна тарих, этнография ва фалсафага нисбатан чукурроқ кириб бориш талаб этилади. Роберт Денкофф “Кутадгу билиг” таржимасига ҳакикатдан ҳам ана шу соҳаларни анча пухта эгаллаган мутахассис сифатида кўл урган. Марказий Осиё тарихини чукур ўрганган. Кадимги туркий обида таржимасида америкалик таржимон кўшлаб форс, хинд, юнон манбаларига мурожаат қиласиди. Башариятнинг дастлабки устоз ва уламолари ўйтитларидан фаол фойдаланди. Юқорида таъкидланганидек, Денкофф яхин шарқ тиллари ва адабиёти бўйича қатор тадқиқотлар ёзган. Туркияда бир неча йил дарс берган. Хусусан, Куръон, ҳадисдан яхши хабардор. Тасаввубуф фалсафасига оид тадқиқотлари мавжуд. Энг муҳими, “Кутадгу

²¹ Vambery H., Uigurische Sprachmonumente und das Kutadgu Bilik . Innsbruck-Leipzig - 1870

²² Radloff W., Kutadku Bilik. Facsimile der uigurischen Handschrift der K.K. Hofbibliothek in Wien (St.Petersburg, 1890); Radloff W., Das Kutadku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Balasagun. Teil 1: Der Text in Transkription. Teil 2: Text und Ueersetzung nach den Handschriften von Wlen und Kairo (St.Petersburg, 1891, 1910).

²³ Kutadgu Bilig I: Metin (İstanbul, 1947). Note also Arat's translation into modern Turkish: Kutadgu Bilig II" Tercime (Ankara, 1958). Second edition: Clviri (Ankara, 1974).

билиг” нинг инглизча таржимаси²⁴га кўл уришдан аввал Махмуд Кошгарийнинг “Девони туготит турк”ини ҳаммуаллифликда инглизчага ўгирган²⁵. Ўрта аср Шарқ Уйғониш даврининг туркийзабон ижодкорлари асарларига Farb шарқшунослари, жумладан Америка тадқиқотчиларининг биз учун унчалик ҳазм килиб бўлмайдиган бир қараашлари бор. У ҳам бўлса, бутун дунёда шуҳрат қозонган ўзбек мумтоз адиллари ижодига қандайдир “калка” (шундайлигича ўтказиш, кўчириб ўтказиш) тамғасини босишига урунишдир. Буни хатто Алишер Навоийнинг машхур “Хамса”си га ҳам кўллашга ҳаракат килишган. Не ажабки, бундай касаллик Роберт Денкоффда ҳам борга ўхшайди. Унинг мана бу сўзларига эътибор қиласлик: “Форс-ислом анъаналарини “Кутадғу билиг”нинг тил хусусиятларида кўришимиз мумкин. Бу ҳакда 4-иловада маҳсус рўйхат ҳам келтирилади. Таржимада шарҳ ва изоҳларга алоҳида эътибор берилди. Жумладан, 11-асердаги “узун кўл” англатган идиоматик маъно XX аср инглиз тилида ана шундай маъно англатмайди. Асерда ўхшатиш ва рамзлардан кенг фойдаланилган. Масалан, ўлимни – “чавандос” (atci: 6035, 6055; kogutci: 3788, 6112), касалликни - “ўлим жарчиси” ; меҳмондўстликни – “ном ва туз”; кийим-кечакни ва озиқ овқатни – “томоқ ва елка”, ўз тақдиридан хурсанд кишиларни – “кўзи тўқ”, аксинча бўлса – “кўзи оч”, соғлом ва баҳтили одамларни “қизил юз”, касалларни – “сарик юз”, кўнгли тоза кишиларни – “очик юз”, аксинчаларини – “қоши тугун” ўхшатишлари билан берилади. Буларнинг барчаси форс тасвир анъаналарига тўла мос келади”²⁶ Ана шу далилларни мутаржим бошқа томонга буради. Яъни асарнинг инглизча таржимасига ёзган кириш сўзининг бир қисми “Форсчадан калка” деб номлаб кўяқолинади ва бутини боб давомида “Кутадғу билиг”нинг форс тилидан калкалигига ишоралар берилади. Мутаржимнинг ушбу хуносаси баҳсталаб. Тўғри лугат бойлигининг хос ва холис сабабларга кўра тиллардан-тилларга ўтиш қонунияти мавжуд. Лекин улар бесабаб бўлмайди-ку. Савол тугилади! Унда қайси тилдаги идиоматик иборалар айнан ўзбекчага мос келса, унда уларнинг ҳаммаси ўша тиллардан тўғридан-тўғри кириб

²⁴ Yusuf Khass Hajib, *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Billig): A Turko-Islamic Mirror for Princes*, translated, with an introduction and notes, by Robert Dankoff. University of Chicago Press, 1983. Pp. 281

²⁵ Mahmud al-Kashgari, *Compendium of the Turkic Dialects (Diwan Lugat at-Turk)*, edited and translated with introduction and indices by Robert Dankoff, in collaboration with James Kelly. Cambridge, Mass. [In: Sources of Oriental Languages and Literatures, ed. Sinasi Tekin.] Part I: 1982 (Pp. xi + 416). Part II: 1984 (Pp. iii + 381). Part III: 1985 (Pp. 337 + microfiche)

²⁶ Introduction in : Yusuf Khass Hajib, *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Billig): A Turko-Islamic Mirror for Princes*, translated, with an introduction and notes, by Robert Dankoff. University of Chicago Press, 1983.

келаверган бўлиб чиқмайдими?. Бундай ҳодисалар бирданига содир бўладиган жараён эмас, балки узок муддатли тарихий-ижтимоий даврни ўз ичига олади. Бундай ҳикмат ва рамзлар тиллардан тилларга ўтади, халқ мулкига айланади. Шунинг учун ҳам бир-бирига яқин ҳалкларнинг ўзаро муносабатлари, олди-бердигари тўғрисида гапиргандага бўлиб ўтган табиий-ижодий жараёнларни дарров тури хил “кўчирмақашлик”, “калка”, “пла-гиатлик” (адабий ўғирлик)ка йўйиб қўйишга шошилмаслик керак. Бу биринчидан Шарқ Уйғониш даврининг йирик мутафаккири Юсуф Хос Ҳожиб ижодининг оригиналлигига шубҳа билан қарашга бориб тақалса, иккинчидан жаноб Роберт Денкоффнинг ўз-ўзини инкор килишига ҳам олиб келади. Чунки, америкалик йирик туркшунос олим Юсуф Хос Ҳожибнинг “Кутадгу билиг” асарини биз сизга таржима орқали тақдим этаётган тадқиқотида туркий адабиётга “Шоҳлар қўзгуси” жанрини тадбик эта олган аллома, унинг муаллифини эса Арасту, Афлотун ва Макиавеллилар билан бир қаторга қўяди. Профессор Роберт Денкофф сабаб илк туркий обида 24 йилдан бери нафақат океан ортида, балки кўплаб инглиззабон мамлакатлар китобхонлари қалбидан жой олган. АҚШ университетлари кутубхоналарининг интернет тармоғи маълумотларига кўра, “Кутадгу билиг” бугунги кунда Чикаго университети (манзили: <http://libcat.uchicago.edu>) кутубхонасида PL55.U539Y87130 ракам билан, Ҳарвард университети кутубхонасида (манзили: <http://lewis.hul.harvard.edu>) 0-226-97179-1 ракам билан, Вашингтон университети кутубхонасида (манзили: <http://libcat.uwashington.edu>) *OOY 86-2216 ракам билан сакланмоқда. Куйидаги интернет манзилидан “Кутадгу билиг”ни АҚШ ва Австралияning китоб дўконларидан интернет орқали сотиб олиш имкониятлари кўрсатилган:

<http://dogbert.abebooks.com/servlet/SearchResults/?AID=10382875&PID=178579&bu.x=42&ph=2&tn=Wisdom+of+Royal+Glory&bu.y=15>

Вашингтон университети электрон кутубхонаси каталогида яна бир қизиқарли маълумотни учратдик. У ҳам бўлса, таниқли ўзбекшунос олим доктор Эдвард Олворт тузган “Марказий Осиё коллекцияси”дир. Унда “Кутадгу билиг”нинг жаҳоннинг турли тилларидаги нашрлари тўғрисида кимматли маълумотлар бор. Мазкур каталогда асарнинг усмонли турк, ўзбек, рус, хитой, олмон, инглиз ва бошқа тилларидаги нашрлари тўғрисида маҳсус

рўйхат берилган. Унда таниқли ўзбек туркшунос олими профессор Бокијон Тўхлиев амалга оширган нашр ҳам ўрин олган.

“Кутадғу билиг”нинг жаҳон илмий-адабий жараёнига кириб бориши факат Farb туркшунослари унинг ёзув сирларини очганларидан сўнгтина содир бўлган, деган ақида уччалик тўғри эмас. Аслида эса, асар муаллифи берган маълумотларга асосланиб айтилганда, “Кутадгу билиг” яратилган даврлардаёқ бошланган ва Магрибдан Машриккача маълуму машҳур бўлиб улгурган. Унинг илк маротаба олмон тилига ўгирилиши ва усмонли турк ҳамда инглиз тилида напр этилиши билан мазкур асар гарб оламига ҳам шаҳдам кириб боришига олиб келган. Тадқиқотимизнинг кейинги бўлимларида ана шу жараённинг қандай қилиб содир бўлганлиги масалаларига муносабат билдирилади. Бунда илк туркий обидани дастлаб якин шарқ мамлакатларидаги илмий-адабий жараёндаги айрим асарлар билан киёсий ўрганиш орқали унинг мазкур жараённинг ажralmas бир қисми эканлигини асослашга ҳаракат қилинади.

1.2. “Кутадғу билиг” Farbий Европа ва АҚШ илмий- адабий жараённада

Ушбу бўлимда “Кутадғу билиг” ва Фюрстеншпигель, “Кутадғу билиг ва Миррор фор Принсез” ҳамда Юсуф Хос Ҳожиб ижодининг замонавий амерекалик рухшунос Дейл Карнегига таъсири тўғрисида фикр юритилади. Юсуф Хос Ҳожиб “Кутадғу билиг” асарининг узоқ Олмонияда шаклланиб тараққий этган, кейинчалик олмон адабиёти тараққиётида муҳим рол ўйнаган “Фюрстеншпигель” (олмонча “Шоҳлар ойнаси”) жанрининг вужудга келишидаги роли масаласи биргина китобнинг бўлими доирасида ёритилиши мумкин бўлган масала эмас. Бу ўринда фақат Ўрта аср мусулмон Шарқ оламининг сўз санъати намунаси бўлмиш “Кутадғу билиг” асари ва унда иштеп олган ученикнинг олмон адабиётида ҳам мавжудлиги ва ана шу жараённада бозорнинг “Кутадғу билиг”ни бир четта кириб кўйган айрим Fanfanas markaz

туркий обиданинг ҳам ушбу жараёнда муайян даражада рол ўйнаганлигига муносабат билдириш холос. Бунда Олмониядаги қиёсий адабиётшунослик мактабларининг Ўрта аср Шарқ адабиётидан таъсирангандик масаласига муносабатлари ҳам илмий таҳжил этилади.

Жаҳон илмий марказларида, хусусан, Гарбий Европа университетларида анъанавий “Шоҳлар ойнаси” жанрининг келиб чиқиши, ўзига хос хусусиятлари ва тараққиёт йўналишлари тўғрисида турлича қарашлар мавжуд. Афсуски уларнинг кўпчилиги Ўрта аср Шарқ мутафаккирларининг бу борада яратган ижод намуналарини зътибордан сокит қилиб кўядилар ва “Евронамарказчилик” ақидаларини илгари сурадилар. Жумладан, Олмониянинг Киељ шаҳридаги Кристиан-Албрехт университети, қадимшунослик институти қадимги тарих ва филология бўлими профессори, доктор Т.Букхардинг фикрича, “Фюрестеншпigelъ” – бу бирор бир подшо ёки ҳукмронга бағипланган ёзма манба булиб, унда адолатли ҳукмдор қандай бўлиши тўғрисида фикр юритилади²⁷. Мазкур жанр нафакат ўзининг сиёсий-фалсафий жиҳатлари, балки *нотиқлик маданияти ва мурожсаат шаклларини ифодалаши* билан ҳам ажralиб туради. Унга кўра мазкур жанр Исократ (Эр.ав.436-338) ва Ксенофон (Эр.ав.430-355) асарларидан бошланган. Бундан сўнг Цицероннинг Цезар билан сухбатлари ҳамда унинг ўз акаси Квинтусга ёзган мактублари (Давлатни қўлдан чиқармаслик ойнаси)да ҳам давом эттирилған. Олмонияніда мазкур муаммо билан шугулланадиганлардан яна бири бу - Триер университети профессори, доктор Ҳанс Хубер Антондир. У ўзининг “Ўрта асрларнинг бопланиши ва давомида Шоҳлар (кироллар) ойнаси” деб номланувчи рисоласида²⁸ мазкур жанрда яратилган матнлар умумий маънода – ўзида жамиятни ойна каби акс эттирадиган назарий сиёсий трактатлар ва фалсафий манбаларга асосланиши, хусусий ҳолда эса, Ўрта асрларда ўз даврининг ҳукмронига

²⁷ Burkard Th. Vorlesung: Fuerstenspiegel.Institut für Klassische Altertumskunde der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel.Universitaet Verlag.2001.

²⁸ Huber Anton Hans: Forschungsberichte der Universitaet Trier. Fuerstenspiegel (Koenigsiegel) des fruehen und hohen Mittelalters/ Ein Editionsprojekt an der Universitaet Trier.Universitaet Verlag. Trier. 2000.

қаратилған ўгитлардан иборат эканлигини айтади. Унинг рисоласида Ўрта асрларда Олмония ҳудудида ҳукмронлик қилған Ҳайнрих VI (1180-1183)га Готфрид фон Витербо томонидан битилған “Фюрстеншпигель” жанридаги ўгитлар таҳлили алоҳида аҳамият касб этади. Унда тарихчи олим Вильхельм Бергеснинг фикрига таяниб айтилишича, мамлакатни бошқарувчи ҳукмдорда ҳарбий санъат, шижаат ва диний эътиқод бутунлиги бўлиши билан биргаликда, фалсафа-мантиқ илми, тарих, тил ва таржима қилиш тамойилларидан ҳам боҳабар бўлиш лозим бўлган экан²⁹. Хубер Антон тадқиқотларида таҳлил манбаи, асосан, Ўрта асрлар Европаси ҳудудидан ташқарига чикмайди. Т.Букхард Хубер Антондан фарқли равишда “Фюрстеншпигель” жуғрофиясига қадимги юнонистонни ҳам киритган бўлса-да, унинг шарқона манбаларини четлаб ўтади.

Ниҳоят, мазкур масалага Европада ҳам холис, ҳам атрофлича муносабат билдира олган мутухассислардан бири тўғрисида тўхталиш лозим. У ҳам бўлса, Олмониялик ўртаасршунос олма, Майнц университети Олмония институтининг қадимги адабиёт тарихи бўлими катта илмий ходими Сабина Обермайердир. У ўзининг “Масаллар китоби - қолипловчи хикоя сифатида”³⁰ номли монографиясида “Шоҳлар ойнаси”нинг Олмонияда таркалиши ва у ерда шунга ўхшаш “Фюрстеншпигел”нинг пайдо бўлиши тўғрисидаги фикрлари эътиборга лойиҳ. Унда “Das Proverbienbuch” (хикматлар китоби) билан “Das Buch der Beispiele” – “Намунавий мисоллар китоби”ни ўзаро солиштирилади. Муаллиф ўрта асрларда яратилған турли ўгитлар китобининг “Шоҳлар ойнаси” жанрининг шаклланишидаги роли ҳакида жўяли мулоҳазалар билдиради. Бунга мисол тариқасида “Das Proverbienbuch” (хикматлар китоби)да асосий мурожаат мамлакат подшосига, мазкур асарда Сулаймон шоҳга қарата айтилғанлигини, кейинги Das “Buch der Beispiele” – “Намунавий мисоллар китоби”да эса,

²⁹ Berges Wilhelm. *Die Fuerstenspiegel des hohen und spaeten Mittelalters*, Leipzig, 1938. S 297-298.

³⁰ Obermaier Sabine: *Das Fabelbuch als Rahmenerzaehlung. Intertextualitaet und Intratextualitaet als Wege zur Interpretation des "Buchs der Beispiele der alten Weisen"* Antons von Pforr. Heidelberg, 2004.

ўгитлар жамиятнинг турли табақаларига нисбатан ёзилганлигини асослаб, энг муҳими, муаллиф олмон адабиётининг ҳар икки намунаси сарчащмалари асосан хиндларнинг “Панчатантра” (Калила ва Димна)си эканлигини эътироф этади. Бунга асосий восита, кўпприк вазифасини таржимачилик иши ўйнаганлигини алоҳида таъкидлайди. Сабина Обермайер илгари сурган фикрни инкор этиб бўлмайди. Аммо унинг “Хиндларнинг “Калила ва Димна”сигина Farb, жумладан Ўрта асрлар олмон адабиётидаги “Фюрстеншпигель” (Шоҳлар ойнаси)нинг пайдо бўлишига асос бўлди, деган ақидасини тўлалигича қабул килиш, учалик тўғри эмас. Чунки, мазкур тадқиқотчининг ўзи таъкидлаганидек, миллий адабиётлардаги жанрий ўзига хосликлар тиллардан тилларга, адабиётлардан адабиётларга турли йўллар билан, айниқса, таржима воситасида ўтиб бориб, уларнинг таъбири билан айтганда “Интертекстуалитет” (матнлараро алоқадорлик) ни келтириб чиқарган. Адабиётларнинг бири-биридан таъсирланиши бирданига содир бўлиб қолаверадиган жараён эмас. Биз бу ўринда “Калила ва Димна”нинг Европа Уйғониш даврига кириб боргунга қадар, аввало Марказий Осиё мусулмон форс ва туркий адабиётига синтезлашганилиги ва янги шароитда ўзига хос асарларнинг пайдо бўлишига туртки бўлганлиги, мазкур жанрнинг ўзгачароқ кўриниш олганлиги, уларнинг ҳам ўз навбатида Farb тилларига таржима килинганлигини ҳам унутмаслигимиз керак. Бунда айниқса, барча туркий ҳалқлар адабиётининг сарчашмаси, илк туркий адабий қомус, “Шоҳномаи Туркий” бўлмиш Юсуф Хос Ҳожибининг “Кутадғу билиг” асари алоҳида ўрин эгаллайди.

“Кутадғу билиг” ва Миррор фор Принсез масаласи қадимги туркий обиданинг инглиз тилли илмий-адабий жараёнда яратилган асарлар билан муштарак жиҳатлари ва бу муаммога АҚШ тадқиқчиларининг муносабатлари билан боғлиқ, Куйида ана шу ҳақда фикр юритилади.

Юсуф Хос Ҳожибининг “Кутадғу билиг” асари каби анъанавий “Шоҳлар ойнаси” усулида битилган сўз санъати намуналарига Америка Кўшма Штатларининг кўпчилик илмий марказлари дикқат эътиборида турибди.

Бу ишлар Европадаги тадқиқотларга нисбатан анчагина кенг қамровлилиги ва масала мөхиятига чукурроқ кириб борилғанлиги билан ажралиб туради. Ана шулардан бири профессор Дариус Режали амалга ошираёттган ишлардир. У “Шаҳзодалар, маликалар ва мамлакат фуқаролари ойнаси” (Mirrors for Princes, Princesses, and Citizens Political Science 391. USA. 1993 Read Kollege Press.) предмети бўйича маҳсус курс ҳамда шу номдаги рисола³¹ муаллифи. Д.Режали АҚШ Оригона штати Портланд шаҳридаги Рид Коллеки професори, сиёсатшунослик фанлари докторидир. У бунга қадар Бразилиядаги Сан Пауло коллекида, Мак Гилл ҳамда Калифорниянинг Сан-Диего университетлари (АҚШ)да профессор ассисенти лавозимларида ишлаган.

Нью-Йоркдаги “Карнеги” жамияти томонидан таъсис этилган “Scholar of Vision” (Хиссийетли олим) номли мукофотнинг 2003 йилдаги (юз минг доллар миқдоридаги) соҳиби. Мак Гилл университетида 1987 йилда сиёсатшунослик бўйича (Ph.D) номзодлик диссертациясини ёқлаган, француз, форс ва португал тилларини билади. Олмон, испан ва араб тилларида ўқий олади. Дариус Режалининг “Шаҳзодалар, маликалар ва мамлакат фуқаролари ойнаси” номли рисоласида асосан қуйидаги масалалар таҳлил қилинади:

- мамлакатни бошқарадиганлар (аввало АҚШ назарда туттилади)нинг жамиятда тутган ўрни;
- улар ўзларида қандай ижобий хислатларга эга бўлиши керак ва камчиликлардан қандай килиб кутулиши мумкин?
- улар шахс сифатида ўзларининг раҳбарлик қобилиятини ошириши учун “Шоҳлар ойнаси” да айтилган ўгитлардан қандай фойдаланиши керак?
- замонавий сиёсий бошқарув тизимида ўрта асрларга хос методлардан қандай ижобий жиҳатларни олиш мумкин?

³¹ Rajah Darlus. Mirror for Princes, Princesses and citizens. Political Science. Portland. Reed College Press. Oregon. US. 1993.

Д.Режали “Шоҳлар ойнаси”нинг шаклланишида Шарқ ва Фарб Уйғониш даври (реносанс) адабиётининг ўрни ва роли муаммосини тадқиқ қиласар экан, бунда айниқса, Цицероннинг “Иш тартиби”, Макиавеллининг “Шаҳзода”, Ибн Муқаффанинг “Калила ва Димна”, Кайковуснинг “Қобуснома”, Низомулмулкнинг “Сиёсатнома”, **Юсуф Ҳос Ҳожибининг “Кутадғу билиг”** ҳамда Ал Газзолийнинг “Шаҳзодага маслаҳатлар” каби асарлари мухим рол ўйнаганлигини айтади ва уларни университет талабаларига маҳсус курс сифатида ўрганишни тавсия қиласди. Мазкур рисолада қадимги юонон ва ҳинд адабиёти заминида шаклланган “Шоҳлар ойнаси”нинг Ўрта асрлар Шарки, ислом дунёсига ҳам алоҳида ўрин ажратилғанлигини таъкидлаш лозим. Унда “Шоҳлар ойнаси”нинг ўзига хос типологик таснифи тақдим этилган. Унга кўра ҳозир “Шоҳлар ойнаси” йўсинида дунёда шу соҳада мавжуд бўлган манбаларни 9 та йўналишга ажратиб, унга куйидаги муаллифлар ва уларнинг асарларини киритилади:

1. **Анъанавий “Шоҳлар ойнаси” жанрида битилган асарлар:**
  - 1.1. Цицероннинг “Иш тартиби”,
  - 1.2. Макиавеллининг “Шаҳзода”,
  - 1.3. Эразмуснинг “Насроний шаҳзодани тарбиялаш” асарлари;
2. **“Маликалар, жаҳонгирлар ва султонлар ойнаси”.**
  - 2.1. Исократнинг “Ҳелен”асари,
  - 2.2. Ксенофаннинг “Ҳайро”,
  - 2.3. Кайковуснинг “Қобуснома”асари,
  - 2.4. Низомулмулкнинг “Сиёсатнома”си кабилар.
3. **“Фуқаролар ойнаси”.**
  - 3.1. Ричард Нойштадтнинг “Замонавий президентларнинг президентлик кучлари” асари,
  - 3.2. Ральф Эмерсоннинг эссе ва мәрузалари,
  - 3.3. Алберт Ҳиршманнинг “Истак ва қизиқиши” асари,
  - 3.4. Готфрид Лайбницнинг “Шаҳзода портрети” асарини киритиш мумкин.

4. Грек – роман матнлари.

- 4.1. Искротатнинг “Николасга ўгит”лари,
- 4.2. Филостратоснинг “Тіана Аппалони”, Сенека ўгитлари.

5. Үрта асрдаги исломий матнлар.

- 5.1. Ал Фаззолийнинг “Шахзодага маслаҳатлар”,
- 5.2. Ал Фаробийнинг “Хукмдорнинг афоризмлари”,
- 5.3. Ибн Муқаффанинг “Калила ва Димна”,
- 5.4. Юсуф Ҳос Ҳожибининг “Қутадғу билиг”асари,
- 5.5. Кайковуснинг “Қобуснома”си,
- 5.6. Низомулмulkининг “Сиёсатнома”си.

6. Ғарб Уйғониш даври асарлари.

- 6.1. Кастилионинг “Сарой аёнлари китоби” асари,
- 6.2. Эразмуснинг “Насроний шахзода тарбияси”,
- 6.3. Макиавеллининг “Шахзода ва ўгитлар” асари.

7. Реформация даври.

- 7.1. Ботеронинг “Давлат ва амалий сиёсат сабаблари”,
- 7.2. Делла Казанинг “Жованни ёки эркаклар китоби” асарлари.

8. Илк модерн (замонавий) даври.

- 8.1. Макиавеллининг “Шахзода портрети” асари;
- 8.2. Пуфendorfnинг “Фуқаролар ва хўжайнлар хизматида”;
- 8.3. Пруссиялик Фредирикнинг “Анти Макиавелли” китоби.

9. Модерн (замонавий) даври.

- 9.1. Дейл Карнегининг “Қандай килиб муваффакият қозониш ва дўстлар орттириш мумкин” асари;
- 9.2. Эмерсоннинг “Вакил эр ҳамда ҳаёт билан мулокот” асари;
- 9.3. Маттеуснинг “Ўйинни билганинг ҳаётида сиёсатнинг роли” китоби.

Дариус Режали ўзининг инглиз тилин адабиётдаги “Миррор фор Принсез” (Яъни, “Шоҳлар ойнаси”) анъаналарида битилган асарлар сирасига Үрта аср исломий матнларини ҳам киритганилиги эътиборга

лойиқ. Аммо у мазкур манбалар хусусиятлари ҳақида маҳсус тұхталиб үтмайды. АҚШлик бошқа бир туркшунос олим, Чикаго университети профессори Роберт Денкофф тадқиқотларидан бу саволға муфассал жавоб топиш мүмкін. У үзининг “Кутадғу билиг” инглизча таржимасига ёзган сөз бошиси ҳамда шунга оид бошқа тадқиқотларида илк туркий адабий обиданинг жағон “Шоҳлар ойнаси” русумида битилған асарлар орасыда тутган үрни ва үзига хос жиҳатлари тұғрисида эътиборлы фикрлар айтади. Р.Денкофф таъкидлашича, “Шаҳзодалар күзгуси” атамасини асли Гарб олимлари берган бўлиб, бу мустақил универсал жанр даражасига кўтарилиган³². У үзининг Марказий Осиёнинг мўғулларгача бўлган даврдаги маданияти борасыда олиб борган изланишларида ушбу жанрни аслида салтанатни қандай килиб бошқариш йўриклари, қоидалари тарзида ҳам тушуниш мумкинлигини айтиб үтади³³. Яъни бундай асарлар бир томондан этикет, муомала одоби қоидалари, иккинчи томондан эса фалсафий сиёсатни үз ичига олади. Таъбир жоиз бўлса, донишмандлик ўгитлари баён қилинади. Роберт Денкофф “Кутадғу билиг” нинг “Шоҳлар ойнаси” анъаналарида битилған бошқа асарлардан фарқ қилувчи үзига хосликларига тұхталар экан, унда бир пайтда 2 та турли кўринишдаги донишмандлик ҳазинасини бирлаштирилган. Бу Осиё худудидаги туркий ҳамда эрон-ислом анъаналаридан иборат³⁴. Шунингдек, у ушбу тадқиқотида автократик давлат қурилишида шаҳзодаларга бериладиган панд-насиҳатлар мавжуд эканлигини ҳамда улар қадимги Яқин Шарқ, Хитой, Ҳиндистон, қадимги Юнон давлати ҳамда қисман Европа тажрибалари намуналарига ҳам асосланишини ҳам алоҳида таъкидлайди³⁵.

“Шаҳзодалар күзгуси” жанрида битилған асарларга хос ажойиб хусусиятларни таъкидлар экан, Р.Денкофф, мазкур мавзуда битилған

³² Денкофф Роберт. Бахту тахтта элтүвчи билим // Жағон адабиёти. Инглиз тилидан Содиқов З.таржимаси. Т.: 2005, 150-бет.

³³ Dalkoff R. "Innen Asian Wisdom Traditions in the Pre-Mongol Period." JAOS 101/1 (1981): 87-95.

³⁴ Денкофф Роберт. Бахту тахтта элтүвчи билим... 150-бет.

³⁵ Ўша манба... 151-бет.

житобларда макон ва замонга оид ўзига хос қатъиятлик билан бирга умумий үхшашликлар якъол кўзга ташланиши ҳамда умумий үхшашлик жиҳати асар асосан муайян хукмдор шахсга, подшо ёки вазирга қаратилганилигига эътибор берилади. Р.Денкофф фикрининг энг муҳим жиҳати ушбу адабиётнинг бош тенденцияси дунёвийликни асосий ўринга кўйиш бўлиб, нариги, бокий дунё кейинги ўринда туришини асослаб бера олганлигидир. Роберт Денкофф “Кутадғу билиг”ни жаҳон адабиётидаги “Шоҳлар ойнаси” жанрининг такомиллашувида муҳим ўрин туттганлигини алоҳида ўқтириб ўтади³⁶. Р.Денкофф “Кутадғу билиг”ни ўша даврларда Марказий Осиёда ёзилган бошқа форс манбалари билан ҳам ёнма-ён кўяди. Унинг таъкидлашича, форс “Шоҳлар кўзгуси”нинг иккинчи китоби бу “Сиёсаннома”дир. У 1090 йилда Салжук султонининг таникли вазири Низомулмулк томонидан ёзилган. Бу асар кўпроқ мамлакатни қандай килиб бошқариш тўғрисидаги бир маъмурий рисоладир. Денкоффнинг ана шу асарнинг инглизча наприга асосланиб айтишича, муаллиф концепцияси асосан ички низо ва камчиликларни бартараф килиш ҳамда ортодоксал барқарорликни таъминлашга қаратилган³⁷. Шунингдек у 1111 йилда яратилган буюк Ал Газзолийнинг “Насиҳат ал-мулук” (Шоҳларга маслаҳатлар) китобини ҳам мазкур анъаналарда битилган асарлар жумласига киригтади. Шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, “Кутадғу билиг” ҳам ана шу каби манбалар асосида яратилди. Бунда, айниқса форс манбаларига ургу берилаеттганлигининг боиси “Кутадғу билиг”нинг кенг қамровли тасвир хусусиятларига эгалиги, асар шаклининг ўзига хослигидир. Араб ва форс адабиётида чукур ўрин эгаллаб бўлган бу жанр аста туркйларга ҳам етиб келди.

“Кутадғу билиг”нинг инглиз тилини адабиётдаги “Миррор фор принсес”нинг шакланиши ва токомилида ўзига хос ўрни бўлганлиги унинг

³⁶ On this point, see S.D.Goitein, *Studies in Islamic History and Institutions* (Leiden: Brill, 1968), 200 ff. A typical example is a tenth-century Fatimid mirror embodied in the “Pillars of Islam” by the Qadi al-Nu’mān (G.Salingar in Muslim World 46 (1956), 26-27).

³⁷ Translation: Darke H., the Book of Government (London, 1960; 2d ed. 1978).

мазкур жанрда кейинчалик бутун жаҳонга машхур бўлган асарлар яратилганинига кўришимиз мумкин. Бу айниқса, АҚШ тадқиқотчиси Дариус Режали тузган “Шоҳлар ойнаси” жанридаги асарлар рўйхатидан ҳам кўриниб турибди. Мазкур рўйхатдаги “Модерн даври” алоҳида аҳамият касб этади. Рисоланинг кейинги қисмида айнан ана шу даврнинг шаклланиши ва такомилида “Кутадғу билиг”нинг ўрни ва роли масаласи ёритилади. Бунда Юсуф Хос Ҳожиб билан Дейл Карнеги ижоди ўзаро қиёсланади.

Юсуф Хос Ҳожиб ва Дейл Карнеги ижодини қиёсий ўрганишдан мақсад асосан замонавий АҚШ руҳшунослик фани, қоловерса, жамиятшунослик ҳамда этикет борасида илмий-оммабоп асарларнинг шаркона сарчашмалари ҳам мавжудлигига эътиибор қаратишдан иборат.

Биздаги қиёсий адабиётшуносликда бир ҳалқ сўз санъати обидасининг таржима ва бошқа турли воситалар натижасида бошқа ҳалқлар ҳаётига кириб бориши у ерда ўзига хос янги қашфиётларнинг яратилишига туртки бериши масаласи илк бор таникли адабиётшунос ва таржимашунос, профессор Нажмиддин Комиловнинг “Ибн Сино ва Данте” рисоласида³⁸ илмий таҳлилдан ўтказилиб, унда Беруний, Ибн Сино асарларининг Farb Уйгонип даври адабиёти такомилидаги ўрни кўрсатиб берилган эди. Аммо илк туркий адабий обида бўлмиш “Кутадғу билиг” асарининг инглиз тили, жумладан АҚШ илмий-адабий жараёнидаги ўрни ва роли масаласи ҳали маҳсус тадқиқ этилган эмас. Айниқса, замонавий америка руҳшунослиги ҳамда муомала одоби илмий-оммабоп публицистикасининг такомилидаги ўрни муаммоси маҳсус ўрганилмаган соҳалар сирасига киради.

Юсуф Хос Ҳожиб билан Дейл Карнегини ёнма-ён кўйиш ташқаридан қараганда бир оз эриш туюлади. Ҳақиқатдан ҳам XI асрда Марказий Осиёдаги Қорахонийлар салтанати ҳукмронлиги даврида яшаб ижод этган Юсуф Хос Ҳожиб билан XX аср океан ортида, Америка Кўпма Штатларида ўзининг руҳшуносликка оид тадқиқотлари билан машхур бўлган Дейл

³⁸ Комилов Н.. Ибн Сино ва Данте. Т.: Фафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.

Карнеги бир-бирларидан ҳам даврий, ҳам худудий жиҳатдан анчагина йирокдирлар. Бири Ўрта аср Шарқ Уйғониш даври мутафаккири. Иккинчиси, бозор иқтисодиётига асосланган жамиятда психологик тадқиқотлар билан шуғулланган ва кўплаб оммабоп асарлар яратган олим. Аммо ушбу икки аллома ўзларининг инсоният ҳамда жамиятга бўлган муносабатлари, хусусан, ҳаётдаги қийинчиликларни енгиш тамойиллари тавсифи билан ўзаро жуда яқин турадилар. АҚШ Оригона штати Портланд шаҳридаги Рид Колледжи профессори, сиёsatшунослик фанлари доктори Дариус Режали ўзининг “Шаҳзодалар, маликалар ва мамлакат фуқаролари ойнаси” номли рисоласида³⁹ “Кутадғу билиг”ни мазкур университет талабалаriga маҳсус курс сифатида ўтилишини эътироф этади. Лекин энг муҳими, у мазкур асарни жаҳон адабиётидаги “Шоҳлар ойнаси” жанрида битилган асарларнинг энг муҳим намунаси сифатида баҳолаб, унинг “Шоҳлар ойнаси”нинг модерн (замонавий) даврининг шаклланишида муҳим аҳамият касб этганлигини эътироф этади. Бундай асарлар сирасига у аввало Дейл Карнегининг “Қандай килиб муваффақият қозониш ва дўстлар орттириш мумкин” асарини киритади. Бу эса, ўз навбатида Д.Карнеги ижодида “Кутадғу билиг”нинг синтези масаласини тадқиқ қилиш вазифасини кўяди.

Дейл Карнегининг “Муомала сирлари”,⁴⁰ китобида одамларга ёқишининг олти усули ҳакида фикр юритилади. Унда баён қилинган қоидаларнинг ҳар бирига Юсуф Ҳос Ҳожибининг “Кутадғу билиг”⁴¹ асарида ҳамоҳанг бўла оладиган ажабтовур муштаракликлар бор. Маълумки, анъанавий “Шоҳлар ойнаси” йўсинида ўша даврда бир қатор асарлар яратилган. Жумладан, бунга Ўрта аср мумтоз форс адабиётининг Йирик вакили Кайковуснинг “Қобуснома” асарини ҳам киритиш мумкин. Ушбу асар ҳижрий 412 (мелодий 1021-1022) йилларда яратилган. “Қобуснома” нинг Карнеги

/

³⁹ Rejali Darius. Mirror for Princes, Princesses and citizens. Political Science. Portland. Reed College Press. Oregon. US. 1993.

⁴⁰ Карнеги Дейл. Муомала сирлари. Тошкент: Наврӯз, 1992.

⁴¹ Юсуф Ҳос Ҳожиб. “Кутадғу билиг”. Ҳозирги ўзбек тилига тавсиф ва сўз боши муаллифи Қаюм Каримов. Тошкент: Фан, 1971. Бундан кейинги мисолларда мазкур манбадаги байтаракмалари берилади.

ижодига асос бұларлық жиҳатлари мавжуд. Масалан, асарнинг “Дүст танлаш ҳақида” деб номланувчи бобида шундай дейилади: “Эй фарзанд... дүстларнинг иши тұғрисида үйлагил, уларга ҳадялар юборгил ва муруватлар қылғыл, чунки ҳар ким дүстларни ёд қылмаса, дүстлар ҳам уни ёд қылмағусидир, оқибат ү киши ҳамиша дүстсиз қолғусидир”⁴². Бу Карнегининг дүст орттириш тұғрисидаги асосий мақсадини амалга ошириш учун тавсия этган б қоидасидан бириңчисига мос тушади. Үнда бошқаларнинг кизиқишиларидан огох бўлиш ва ҳолидан хабар олиш каби тамойиллар ҳақида мулоҳаза юритилган. 44 бобдан иборат асарда Кайковус бўлажак шахзода қандай бўлиши лозимлиги тұғрисида турмушнинг турли муаммоларини енгиси йўл-йўрикларидан сабоқ беради. Бироқ муомала одоби ҳақида Карнеги кўпроқ “Кутадғу билиг”даги ўйтитларга яқин келади.

Ғарб олами иктиносидеи ва техникаси, технология ва самовий кашфиётлар даври бўлмиш XX асрдаги рухшуносликка оид оммабоп рисола билан Шарқ Ўрта аср мусулмон Уйгониш даври, илк туркий адабий обидаси ўргасидаги “яқинлик” тұғрисидаги даъвога ҳар икки адиб ижодини ўзаро қиёслаш, китобларидаги муштарак нұқталарни ёнма-ён қўйиш билангина жавоб топиш мумкин. Дейл Карнеги номини ушбу тадқиқотимиз сарлавҳасида Юсуф Хос Ҳожиб номидан кейин келтирилган бўлса ҳам, ишнинг таҳлилий қисмida олдинги ўринига қўйилганидан ажабланмаслик лозимлигини айтмоқчи эдик. Бунда ассосан мазкур олим ижоди ҳамда бу борада Ғарб оламида маънавий тафаккур ва рухшунослик борасида яратилган аксарият тадқиқотлар, хусусан дидактик жанрнинг юзага келишида уларнинг ортида турган улкан Шарқ Уйгониш Даври тафаккур олами, жумладан мавлоно Юсуф Хос Ҳожиб ҳам тургани назарда тутилади.

1. Хушмуомалалик масаласи. Дейл Карнегининг бириңчи қоидасида “Одамлар билан доимо яхши муносабатда бўлинг”- дейилади. Үнинг фикрича, агар Сизни очик чекра билан кутиб олишларини истасангиз,

⁴² Кайковус. “Қобуснома”. Форс-тохик типидан Субугой Долимов таржимаси. Тошкент, 1968. 75-бет.

одамлар ҳолидан хабар олиб туришингиз лозимдир. У бу ҳақда янада синкрок тарзда шундай дейди: “Агар биз одамларда яхши таассурот қолдирмокчи бўлсак ва шу орқалигина уларни ўзимизга атайн қизиқтиришга интилсак, ҳеч қачон самимий дўст топа олмаймиз. Яхшиси, бунинг аксини қилиш, яъни одамлар ҳаёти билан қизиқишимиш керак”. Д.Карнеги бу ҳақда машҳур Веналик психолог Альфред Адлердан иқтибос келтиради: “Ўз биродарлари билан қизиқмайдиган инсон ҳаётда энг катта қийинчиликларни бошидан кечиради ва атрофидагиларга энг катта зарар келтиради. Худди мана шунга ўхшаш одамлар орасида омадсизлар пайдо бўлади.”⁴³ Карнеги ўзининг мазкур тамойилида одамларга паст назар билан қарамаслик ва ҳар бир ишга эзгу мақсад билан киришиш лозимлигига алоҳида эътибор беради: “Биз ким бўлишимииздан қатъий назар – қассобми, ғонвойми ёки таҳтда ўтирган шоҳми, аввало бизга мафтун бўлган одамларни севайлик, уларни яхши кўрайлик” – дейди⁴⁴.

Бобокалонимиз Юсуф Ҳос Ҳожиб ҳам ўзининг “Қутадғу билиг” асарининг дастлабки боблариданоқ қариндош ва қардош (дўст)лар бир-бирларининг ҳолидан доимо хабар олиб туришлари кераклигини уқтиради. Ҳусусан, Ўгдулмишнинг қариндоши Ўзгурмеш ҳолидан хабар олиши, Кунтуғди элиг мактубини етказиши эпизодларида бу жиҳатга маҳсус ургу берилади. Маълумки, зоҳидликни ихтиёр этган Ўзгурмеш Кунтуғди элигнинг сарой хизматига чорлаб ёзган мактубига бир неча бор рад жавобини беради. Аммо ниҳоят подшо Кунтуғди Ўзгурмеш хузурига бир шоҳлик даражасида эмас, балки оддий бир инсон сифатида бориш, унинг ҳолидан хабар олиш учун боражагини айтганида, у подшонинг аввалги таклифлари га ҳам рози бўлади ва ўзи саройга қайтади. “Қутадғу билиг” асаридан билим олиш ва ҳар бир ишда эзгулик қилиш масаласи қизил илдек тизилиб ўтган. Бу ҳақда жумладан шундай дейилади:

⁴³ Карнеги Дейл. 7-бет.

⁴⁴ Карнеги Дейл. 8-бет.

227. Қалы болса элгин бутунқа узун

Қамуғ әдгулук қыл қылынчын сөзүн

Маъноси:

Агар халқ устидан күлинг узун бўлсин десанг,

Амалда ҳам, сўзда ҳам мутлақ эзгулик қил⁴⁵.

Юсуф Ҳос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида марказлашган, адолатли салтанат куриш учун жамиятнинг турли табақаларига эзгу муносабатда бўлиш, одамлар билан самимий муносабат ўрнатиш асосий мақсад қилинган. Дейл Карнегида эса, инсон жамиятда ўз ўрнини топиши, фойда келтирадиган иш билан шугулланувчи тадбиркор бўлиб етишиши учун дўст ортириши лозимлиги кўзда тутилади. Аммо ҳар икки ҳолатда ҳам инсонни бахтли қилиш учун эзгулик бош мақсад бўлиб қолаверади.

2. Самимий табассум масаласи. Дейл Карнегининг иккинчи қоидасида “Табассумни дариф тутманг”, дейилади. Бунда атрофингизда яхши таассурут қолдиришнинг оддий усули **жилмайиш** эканлиги айтилади. У бу ҳакда шундай дейди: “Одам жилмайиши орқали гўёки “Сиз менга ёқасиз. Сиз мени баҳтли қиласиз. Мен Сизни кўришдан хурсандман”, деб гапираётгандай бўлади … Носамимий кулги-чи? Йўқ, буидай кулги бизни ҳеч ҳам алдай олмайди. Унинг сунъийлиги шундоқ ҳам билиниб туради ва ундан дарҳол жаҳлимиз чиқиши аниқ. Биз фақат кўнгилдан чиқувчи ва юракларимизни яйратувчи ҳақиқий, бебаҳо кулги ҳақида гапираяпмиз,”⁴⁶ - дейди. Карнеги Нью-Йорк шаҳридаги катта универсал дўконнинг ишга ёллаш бўлими мудиридан олган маълумотларга кўра, унга юзлари ҳўмрайиб турувчи фалсафа докторидан кўра мактабни ҳали тугалламаган бўлса ҳам, сехрли жилмая олиш хусусиятига эга бўлган қизалоқ афзалроқ экан.

Инсонларга самимий муносабатда бўлиш, кулги, табассум билан муваффақият қозониш “Қутадғу билиг”нинг ҳам ўзак масалалари сирасига

⁴⁵ «Қутадғу билиг», 95-бет.

⁴⁶ Карнеги Дейл ...8-бет.

киради. Юсуф Хос Ҳожиб бу ҳақда, аниқроғи ўзи тұғрисида жумладан шундай дейди:

54. Бақа көр китабны бу тәргән киши
Хунарлығ эр әрмиш кишиләр башы
Бу турлуг фазайил уқушлар била
Арастада ул әрмиш йұрымыш күлә

Таржимаси:

Назар солиб күр, китобни жам қилған бу киши,
(Барча) кишилар сарвари бўлмиш хунарли эрдир.
Бу турли фазилатлар, заковатлар билан,
У орастадир, кулиб [яъни хуррам] юргандир

Асар етакчи қаҳрамонларидан давлат ва кут-барака рамзи бўлмиш Ой-тўлдининг кўнгли ва чехраси очиқ бўлганлиги учун ҳам сарой хизматчилари Эрсиг ва Ҳожиблар томонидан самимий кутиб олинади ва бу хислатлар Кунгуғди элигта етказилади. Натижада шоҳ унга кулиб боқади:

588. Нэку тэр эшишт бу кутун қуммиш эр
Куты бирлэ арзу тилэк булмыш эр
589. Кулә бақса бэгләр кишикә кезин
Өги көнли тирлур күвэнүр өзин

Таржимаси:

Бахти гуркираган шодон киши нима дейди, эшишгин,
Бахти туфайли орзу-тилакларига етишган (киши)

Беглар кишиига (кўзи билан) кулиб боқса,
(Унинг) хотири ва кўнгли яшнайди, ўзи қувонади.

Юсуф Хос Ҳожиб барчага очиқ чехрали бўлиш, дўстларга, қариндошларга кулиб боқиш ва бөшқаларни доимо севиб яшаш лозимлигини доимо уқтириб боради:

1312. Қадашқа йакынқа йағуқлуқ ула
Улурқа кичигкә сэвүг бол күлә

Таржимаси:

Қариндошларга, яқинларга яқинлик қил,
Улугларга ва кичикларга кулиб боқувчи очиқ чехрали бўл.

Кулги, очиқ чехра, самимий муносабат, кўнгил очиқлиги, юз кўрки “Кутадғу билиг”нинг аксарият қаҳрамонлари табиати, феъл-авторига хос хусусият. Уларнинг барчаси билим туфайли, устозларнинг қимматли ўтилари натижасида ана шу даражага эришадилар. Собит эътиқодлари биланг эзгулик йўлидан оғмайдилар ва охир-оқибат ўз мақсадларига етадилар.

3. Ганирмок маъқулми ёки жим турмок. Дейл Карнегининг учинчи қоидасида яхши сұхбатдош бўлишник нинг оддийлиги тўғрисида фикр юритилади.

Америкалик рухшунос ўз тадқиқотларида яхши сұхбатдош бўлишник нинг дўст орттиришдаги аҳамиятини алоҳида таъкидлайди. У бу ҳақда қизиқарли бир ҳаётий хикоя келтиради: “Яқинда мени бридж ўйинига таклиф қилишди. Тўғриси, мен бу ўйинни билмайман. Таклиф қилинганлар орасида мен каби бу ўйинни билмайдиган бир аёл ҳам бор эди. Менинг таникли бир фирмада менеджер бўлиб ишлаганлигимни ва шу туфайли кўп саёҳатларда бўлганлигимни эшитиб, кўрганларингиз, эшитганларингиз ҳакида гапириб берсангиз, деб илтимос қилди. Диванга ўтирганимизда у яқинда эри билан Африкада бўлганлигини айтиб қолди. “Африка, - хитоб қилдим мен, - қандай қизиқарли! Мен ҳар доим у ерга боришни орзу қиласман .... Илтимос, менга Африка тўғрисида сўзлаб беринг” – дедим мен. Унинг хикояси 45 минут давом этди. У менинг қаерда бўлганлигимни сўрамади ҳам. Унга энг кераклиси бу менинг дикқат билан эшитганлигим эди”⁴⁷. Бундан ташқари, Д.Карнеги сұхбатдошинга бирор нарса ҳакида яхши билмасанг, у ҳақда гапирма, деб шундай хикоя келтиради: “У (бир ботаник олим) мени яхши сұхбатдош, дебди. Мен бирорта ҳам гап

⁴⁷ Карнеги Дейл ...17-бет.

айтмадим. Хатто гапиришни хохлаганимда ҳам гапира олмас эдим, чунки ботаника хусусида ҳеч нарса билмас эдим. Менинг бор-йүги қилган ишими – сұхбатдошимни дикқат билан тинглаганим эди”⁴⁸.

Юсуф Ҳожиб “Кутадғу билиг” асарининг маҳсус бир боби “Сўзламоқ яхшироқми ёки жим турмөқ эканлигини айтади” деб номланади. Бундан ташқари асар қаҳрамонларининг аксарияти бир-бирлари билан олиб борган сұхбатларида мазкур бобда келтирилган ўгитларга амал қилинади. Асада жумладан шундай дейилади:

946:        Билиглиг сези сэн эшит узнама

Айытмаса ашну сезүн сөзләмә

Маъноси: Сен билимли сўзини эшит, бўйин товлама,

Сўрамас (лари)дан олдин, сўз (лар)ингни сўзлама.

Шунингдек, “Кутадғу билиг”да сўзни билим билан сўзлашга алоҳида аҳамият қаратилади:

957:        Билигсиз тили тутчы берклив кәрәк

Билиглиг киши тылқа эрклиг кәрәк

Маъноси: Билимсизнинг тили доимо берк бўлиши керак,

Билимлининг тили сўзга эркин бўлиши керак.

Юкоридаги қиёслардан кўриниб турибдики, Юсуф Ҳожиб инсон рухияти, унинг сұхбат давомида нималарга аҳамият бериши лозимлиги, қаерда сўзлаш, қаерда сукут сақлаб, тинглаш кераклигини гўзал байтлар воситасида ифодалаб бера олган. Мазкур ўгитлар заминидаги ҳикматона маъно-моҳият Дейл Карнеги тадқиқотларига сингдирилган. Энг муҳими, қадимги ўгитлар орадан қанча вақт ва масофа ўтишига қарамай замонавий ҳаётда ўз аксини топаверган.

4. Сабр-қаноагли бўлишилик.

Дейл Карнегининг тўртинчи қоидасида қандай килиб одамларни кизиктириш тўғрисида гапирилади. Ушбу қоидалар аввалги, учинчи тамойилнинг мантиқий давоми сифатида келтирилади:

⁴⁸ Карнеги Дейл ... 18-бет.

- “Сабрли тингловчи бўлинг. Чунки, Сиз билан сухбатлашаётган одам Сизнинг ишингиз билан қизикмасдан, балки ўзи билан, ўзининг хоҳишлари ва муаммолари билан қизиқади”⁴⁹;
- “Агар мен одамларнинг юрагига якин нарсаларни билолмасам ва сухбатдошимда ўзимга нисбатан илик ҳиссиёт ҳосил қилолмасам, унинг кўнглига йўл топишим жуда кийин бўлади”;
- “Одамлар кўнглини топиш учун, албатта сухбатдошингизни қизиктирадиган масалалар доирасидагина сухбат олиб боринг”⁵⁰.

“Кутадғу билиг”нинг “Ойтўлдининг Кунтуғди элигта кўриниши” деб номланувчи бобида сабр тўғрисида шундай дейилади:

573. Эвэ кирмэ ишкэ сабр қыл сэрин
Эвэ қылмыши ишлэр екунчи йарын

Маъноси: Ишга шошилиб киришма, сабр кил, эҳтиёт бўл,
Шошилиб қилинган ишнинг охири вой ва аттангли.

Юсуф Хос Ҳожиб ҳар бир ишни муваффақиятли чиқишини истасанг, албатта сабр қилиш лозимгини таъкидлайди. У ҳаётдаги неъмат ва меҳнат соҳибларига қарата шундай дейди:

6215. Э неъмат идиси шукр қыл йэгил
Э мэҳнат идиси сабур қыл эгил

Таржимаси: Эй неъмат соҳиби, шукр кил, егин,
Эй меҳнат соҳиби, сабур қил, эгил.

Мазкур байтда муаллиф сабр қилиш билан бирга “эгил” деган сўзни бежиз кўлламаган. Бу сўзнинг остида юқорида Дейл Карнеги таъкидлаган яна бир муҳим маъно ётибди. У ҳам бўлса, бироннинг кўнглига йўл топиш учун унга ён босиш, у қизиктирган нарсалари билан ва фақат улар асосида мулоқот олиб бориш ҳам Юсуф Хос Ҳожиб айтган “эгилиш”нинг ўзгинасидир. Ушбу қоиданинг мантиқий давоми сифатида кейинги бобда гап боради.

⁴⁹ Карнеги Дейл... 21-бет.

⁵⁰ Карнеги Дейл ... 22-бет.

5. Ўзни кичик тутиш ва камтарлик хусусида.

Дейл Карнеги “Одамларни ўзига мойил қилишга қандай килиб эришиш түгрисида” деб номланувчи бешинчи қоидасида машхур психолог Жеймс Кузатишларидан мисол келтиради: “Инсон табиатининг чукур принципларидан биттаси, бошқалар томонидан тан олинишга бўлган хоҳишидир. Ҳакиқат шундаки, Сиз билан ҳар бир учрашган одам ўзини Сиздан устун кўнишга ҳаракат қиласи ва бунда унинг юрагига йўл топишнинг энг тўғри ўсули дипломатларча нозиклик билан унинг устунлигини тан олишидир. Аммо бу ишни шундай амалга оширингки, у сизнинг самимийлигингизга асло шубҳаланмасин”. Карнеги инсоният тарихида ўтган донишмандларнинг ана шу муаммо ҳакидаги фикрлари түгрисида гапирав экан, жумладан шундай дейди: “Донишмандлар минг йиллар давомида одамлар ўртасидаги муносабатлар қондалари ҳакида фикр юритишган. Ана шу фикрлардан биттаси ҳозирга кадар яшаб келади. Бу, бошқалар сизга қандай муносабатда бўлишини истасангиз, сиз ҳам уларга ҳар доим шундай муносабатда бўлинг, деган фикрдир”⁵¹.

Юсуф Ҳожибининг “Қутадғу билиг” достонида ҳам мазкур гоя асар персоналжларининг ҳар бир мулокотида кўзга ташланади. Бундан ташқари муаллифнинг ўзи ҳам ушбу хислат энг аввало хукмдорларда бўлиши лозимлигини алоҳида таъкидлайди:

2082. Улуғ болды бэглар кутун бэлгўлуг

Кичиг тутса көңлин кетурсә үлуг

Маъноси:

Беглар давлати зиёда бўлиб улугликка эришадилар,

Агар улар кўнгилларини кичик тутиб баҳра олсалар.

Ушбу байтдаги биргина “Кичиг тутса көңлин”, яъни кўнгилни кичик тутса, деган ўйтнинг ўзиёқ, муомала одоби борасида Юсуф Ҳожибининг қарашларини аниклаштириб беради. Бу эса, одамларни ўзига мойил қилишликнинг яна бир муҳим усулидир.

⁵¹ Карнеги Дейл... 22-бет.

Шундай қилиб, юкоридаги беш қоиданинг мантиқий нихояси сифатида сўнгти усул келади.

6. Ўзгалар қадр-кимматини юкори тутиш масаласи.

Дейл Карнегининг “Одамларга ёқишининг олти қоидаси”даги ушбу усулда сұхбатдошингиз қадр-кимматини юкори тутишингиз муомаланғиздан билиниб турсин, дейилади.

Мазкур бобда Дейл Карнеги ўзининг юкорида илгари сурган усулларини бирма-бир санайди. Бунда айтиб үтилган қоидалар қўйидан юқорига, оддийдан мураккабга томон ривожлантириб борилади. Яъни Дейл Карнеги дастлаб киши ўзини тўғри тута билиши, одамларга яхши муносабатда бўла олиши. Бунинг учун эса, самимий табассум қилиши, жилмайиши лозим бўлади. Ундан кейин эса, сұхбатдошининг исми, кизиқишиларидан вокази бўлиши ҳамда унинг дарду-ҳасратларини тинглай билиши керак. Бунинг учун эса, сабр-тоқат талаб қилинади. Сұхбатдошингизда яхши таассурот қолдиришнинг ундан кейинги босқичи унинг қадр-кимматини доимо ўзингизнидан устун қўя билишингизdir. Ана шундагина сиз ҳақиқий дўст орттиришингиз ва ҳаётда кўзлаган мақсадингизга етишингиз мумкин. Аслида бундай ёндошув Юсуф Хос Ҳожибининг “Кутадгу билиг” асарида янада гўзал кўринишда ўз ифодасини топган. Асарнинг дастлабки бобларида Кунтуғди элиг хизматига кириш, унда яхши таассурот қолдириш учун Ойтўлди Эрсиг ва Ҳожибларга яхши муомалада бўлади. Улар Ойтўлди фазилатларини подшога етказганларидан сўнг, Кунтуғди Ойтўлдини қабул килади. Ойтўлди табассум билан подшога кўринади ва унинг ижобий ҳисларини уйғотади. Ундан сўнг эса, Ойтўлди Кунтуғдининг чинакам сұхбатдошига, дардкашига айланади. У бутун борлиги билан шохга хизмат килади, улгурмаганларини ўғли Ўгдулмиш бажаради. Асар персонажлари ораларида бўлиб ўтган ҳар бир сұхбатда ўзаро самимилик, хурмат, иззатикром ҳукмронлик килади. Сұхбатларда айниқса, киши кўнглига йўл топиш учун сабр-қаноатли бўлиш, сұхбатдошини тинглай билишга алоҳида аҳамият берилади. Юсуф Хос Ҳожиб адолатли жамият куриш учун

мамлакатдаги турли табақалар орасидаги мұомала одобини түгри йүлга күйиш ва у асосан зәгулик ва адолатта асосланиши лозимгини үктиради. Дейл Карнеги эса, жамиятда инсон ўз ўрнини топиши, тадбиркорлик шында омадға эришиши учун дүст орттириши лозимлигини таъкидлар экан, бунинг учун аввало самимиilik, яхшилик билан ҳамкорларга, дүстларга эга булиш кераклигини айтади. Аммо уларнинг мақсади бир. Бу ҳам бұлса, инсонни баҳтли қилишдір.

Юсуф Ҳос Ҳожибнинг “Кутадғу билиг”и билан Дейл Карнегининг “Мұомала сири” деб аталувчи рухшунослық (психология)ка оид рисоласи қиёсий таҳлилидан Шарқу Farb илмий-адабий ҳамкорлiği, үзаро таъсир ва илмий-адабий омухталикка оид яна бир жиҳат күзға ташланади. У ҳам бұлса, қадимги Шарқда анъана тулага кирған қолилювчи ҳикоя (ҳикоя ычыда ҳикоя) айтишнинг американлик олим тадқиқотларидағи талқини мақласидир. Бу борада Ибн Сино ва Алигьери Данте, “Минг бир кече” ва “Декамерон” асарларини қиёсий типологик аснода тадқиқ қилиш мисолида Шарқ адабиётининг Farb Үйғониш даври адабиётига, қолаверса, жағон адабиётининг келажагига сезиларлы таъсир этганини күрсатиб берган үзбек таржимашунос, адабиётшунос олим Нажмиддин Комиловнинг мана бу фикрларини көлтириш үринли: “Хуллас, Шарқ адабиётіда қадим замонлардан давом этиб келаётган үзінші хос ижодий услуг – ҳикоя ичіда ҳикоя айтиш, муайян мақсадни күзлаб, мазмунан үзаро яқын асарларни бир илғатиши билан китоб тартиб берип аввал Испанияда, кейинчалик Италия, Франция ва Англияда күпгина ажойиб насрий асарларнинг яратилишінде замин ҳозирлади. Үйғониш даври адиллари ва ундан кейинги Европа ғылымчылары ҳам Шарқ сюжетларидан унумли фойдаланғанлар. Биргина Жованни Боккаччонинг “Декамерон” асари мисолида Шарқу Farb адабий омухталигини үрганиш ғоят мұхимдір”⁵². Профессор Нажмиддин Комиловнинг мазкур холосасында яна бир күшімча қилиш мүмкін. Шарқ

⁵² Комилов Н. Ибн Сино ва Данте. Тошкент: Соғур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. 188-бет.

мутафаккирлари асарлари, хусусан, уларнинг дидактик руҳдаги ижод намуналари Гарб оламининг нафақат бадиий ижодига, балки илмий тадқиқот ишларига ҳам ўз таъсирини ўтказа олган. Айниқса буни америкалик машҳур руҳшунос олим Дейл Карнегининг психологик тадқиқотларида кўришимиз мумкин. Унинг муомала сирлари тўғрисидаги қоидаларини тушунтиришда ҳар бир тамойил баёни давомида бир неча қизиқарли ҳикоялар, оммабоп воқеаларни келтириб ўтиши ана шу шарқона қолипловчи ҳокоячилигининг илмий-ижодий ўзлаштирилиши деб тушунмоқ лозим. Бу эса, мазкур масалани атрофлича тадқиқ қилиш зарурлигини кўрсатади.

Карнегишунослар Дейл Карнеги ўз тадқиқотларини бевосита ҳаётдан олган, деган ақидани илгари сурадилар. Ҳақиқатдан ҳам унинг ижодида машҳур кишилар ҳаётидан олинган мисоллар кўплаб учрайди. Аммо унинг руҳшуносликка оид тадқиқот тамойиллари ҳамда таҳлил йўналишлари ўша даврдаги АҚШ ҳаётидан олинган мисоллардангина иборат, дейилса, унчалик тўғри бўлмайди. Чунки, у илгари сурган ғоялар, инсоншуносликка оид кузатишлар у яшаган вақтдан анчагина олис даврлардаёқ, курраи заминнинг бошқа бурчагида ўзгачароқ кўринишида баён этиб ултурилган эди. Муҳими, уларнинг ҳар бири, аввало ўз жамиятига хизмат қилган. Дейл Карнегининг руҳшуносликка оид тадқиқотлари, бугунги кунда бутун дунёга машҳур бўлган оммабоп рисолаларидаги америкача исмлар, корхоналар ва ҳудудларнинг ғарбона номлари, бозор иқтисодиётига оид турли туман атамалар ҳамда руҳшунослик фани талаб қиласидаги таҳлил ўзига хосликларини ҳисобга олмагандан, жамиятда мавжуд бўлган муаммоларни ечиш учун у томондан илгари сурилган тамойиллар, ҳаётда муваффакият қозониш учун тавсия этилган ўғитлар аллақачон Ўрта асрларда яшаб ижод этган бобокалонларимиз, жумладан Юсуф Ҳожиб томонидан ўзгача шаклда (арузнинг мутақориб баҳрида, достон кўринишида) қойилмақом қилиб айтиб кетилганилигининг гувоҳи бўламиз.

Тўғри, ҳар бир даврнинг ўз талаблари, ўз қарашлари, таъбир жоиз бўлса, ўз қўшиқлари бўлади. Бугунги кунда курраи заминимиздаги

замонавий китобхон Юсуф Хос Ҳожибга нисбатан Дейл Карнегини кўпроқ билар, унинг китобларини яхшироқ мутолаа қилар. Чунки у бозор ижтисодиёти оламига мос. Аниқроғи бозорбоп. Кўхна Шарқ маснавийсини ҳам килиш учун эса, маҳсус тайёргарлик, юксак дид лозим. Аммо биз бир нарсадан хурсанд бўлишимиз керак. Киёсий тадқиқотлар инкор қилиб булмайдиган даражада шуни кўрсатмоқдаки, инсониятнинг бугунги тафаккур олами, инсонлараро самимий муносабатлар тизимини шаклланишида Шарқ мутафаккирлари, жумладан Юсуф Хос Ҳожибининг ҳам ўз ўрни бор. Зоро, илдизи бақувват бўлса, меваси ҳам шунчалик ширин ва баракали бўлади, деб бежиз айтилмаган.

II БОБ

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ ОБИДАДА АКС ЭТГАН ТАРИХИЙ ДАВРНИ ТАРЖИМАДА ҚАЙТА ЯРАТИШ

2.1. “Кутадғу билиг” диний - фалсафий хусусиятлари таржимаси

Юсуф Хос Ҳожибнинг “Кутадғу билиг” асарида бевосита Қуръон ва ҳадисларга мурожаат этилмасада, араб-форс адабиёти воситасида туркий ҳалқларга ўтган “Шоҳлар ойнаси” услубида ана шу муқаддас манбаларга ишора берилади. Бошқача килиб айтганда асар исломий ғоя билан сугорилган. Асарнинг “Элигнинг Ўгдулмишга панди” деб номланувчи бобида исломий мавзулардан (*талааб ал-ҳалал, яъни луқман ҳалол*) бўлмиш молдунёни ҳалол йўл билан орттириш лозимлиги ва камбағалларга эҳсон қилиб туриш кераклиги тўғрисида гўзал байт бор:

Ҳалал дунйа қазван чығайқа улэ

Киши элги тутғыл йанумт қыл йолэ (3201)

Маъноси:

Ҳалол мол-дунё қўлга кирит, камбағалларга улаш,

Одамлар қўлини тутгил, жавоб қил, йўл кўрсат. (3201)

Мазкур байтдаги ҳалал (ҳалол)нинг таржимадаги талқинлари масаласига ўтишдан аввал исломий ҳалал – ҳалол (2712) ва ҳарам – ҳаром (2712) тушунчаларига тўхталиб ўтсак. Исломда бу жиҳатларга жиддий муносабатда бўлинади. “Ислом энциклопедияси”да бу ҳақда шундай дейилади: “Ҳалол (араб. Эркин, боғланмаган, тугунни ечиш маъноларини англатади.)-1) Рухсат бериш; фарз, мандуб, мубоҳ тушунчаларига кирувчи ҳатти-харакатлар; Ҳадиси шарифда Ҳалол очик-ойдиндур, дейилади; сув, мева сувлари каби ичимликлар, нон, мева, полиз эканлари, Аллоҳнинг исми айтиб сўйилган ҳайвон гўштлари каби таомлар, рухсат берилган кийим ва никоҳга олинган шахслар кабилар ҳалолдир”. Ҳаром (араб. Ман қилинган, таъкиқланган) – шариатда ҳеч қандай шубҳасиз, очик-ойдин

Фразида ман килинган нарсалар. Арок, нажосат тушган сув каби **жашмиллар**, чўчқа гўшти, Аллоҳнинг исми айтилмай сўйилган ҳайвонлар, **зрекк** кишиларга ипак кийимлар ва никоҳда бўлмаган шахс билан жинсий алоқада бўлиш кабилар. Шунинг билан бирга ўзи ҳалол бўлмаган нарсаларга шариатда ман этилган Ҳаром йўл билан (зулм, ўғирлик, пора ошиш, алдамчилик каби) эришилса, у ҳам ҳаромга айланиб қолади”⁵³. Энди **ана** шундай хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган хосликни Европа тилиларидаги таржималари дикқат қиласиган бўлсан, уларни олмон тилига *das Reine – тоза, das Unreine – тоза эмас* (S.241) тарзида, инглизчада эса, *forbidden – таъкиғланган* ҳамда *suitable – яроқли* (2753) деб берилган. Аф-**уска** бундай таржималардан аслиятдаги сўзларнинг умумий маъноларинигина билиб олса бўлади, холос. Аммо исломдаги ҳалол ва ҳаром түшунчаларига бўлган муносабатни билишнинг иложи йўқ. Бу муаммо “Кутадгу билиг”нинг туркшунос профессор С.Иванов амалга оширган рус тилидаги таржимасида тўғри ҳал этилган. Унда шундай дейилади: «Дозволенное (арабский – *halal*) и запрещенное (арабский - *haram*). В данном случае имеется в виду дозволенными религиозными установлениями еда»⁵⁴.

Хозирги ўзбек тилида **дуня** сўзининг ўзи айни кўринишда ҳам бойлик маъносида тушунилиши мумкин. Аммо ўзбекча табдилда Қаюм Каримов уни “мол-дунё” тарзида янада конкретлаштириб берган. Бу мақсадга мувофиқ. “Кутадгу билиг”даги **дуня** - **борлик, олам, ер юзи ва бойлик** маъноларида ишлатилган. Буни қадимги туркий сўзларни изоҳлаш бўйича нуфузли лугатлардан бири бўлмиш “Древнетюркский словарь”да “Кутадгу билиг” лугат бойлигига асосланиб берилган маълумотлар ҳам тасдиқлайди: Dunja 1. Мир, свет. Bu keng dunja oezka kicim qilma tar - этот просторный мир не старайся сделать для себя тесным. (QBN 266); 2.

⁵³ Ислом энциклопедияси. А.-Х. Тошкент: “Ўзбекистон энциклопедияси” Давлат илмий наукииети, 2004. 306-308-беттар.

⁵⁴ Иванов С. О «Благодатном знании» Ю.Баласагунского // Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. М.: Наука, 1983. С. 579.

Блага (мирские): *avinma bu dunjaga ertaer barir* - не обольщайся благами мирскими они исчезнут. (QBN 221); 3. Имущество, богатство: *oezung oeiga atma bu dunja ichin* - не бросайся в огонь ради богатства. (QBK 104). Аммо Махмуд Кошгариининг “Девону луготит турк”ида “Кутадғу билиг”даги дүниа учрамайди. Унда фақат *ажун сўзининг дунё*, олам, жаҳон маъноларида ишлатилишигина кўрсатилган⁵⁵. Демак, туркийзабон бадиий адабиётга ушбу калимани биринчи бўлиб Юсуф Хос Ҳожиб олиб кирган, дейишга асос бор.

Достонда дүниа сўзи *бу дунё*, *бу олам* маъноларида анчагина фаол қўлланилади: Жумладан, бэзэнмэқ *тилэр дүниа коркин этиб*. Яъни *олам чиройли бўлиб, безанмоқ истайди ёки илэту менгэ ачты дүниа созын*. Яъни *татьна қилиб дунё менга сўз очди* кабиларни мисол келтириш мумкин. Ҳозирги ўзбек тилида дүнианинг маъноси янада кенгайган. Унинг қадимги турк тилидаги *олам*, *бу дунё ҳамда бойлик* каби маъноларига қўшимча равишда борлиқ ҳамда ундаги мавжудотнинг *айрим белгилари* (ҳайвонот дунёси, болалар дунёси), инсоннинг *тугулиши* (дунёга келиши), жуда *кўп, сон саноқсиз* (бир дунё ташвиш, дунё-дунё) кабилар ҳам қўшилган⁵⁶. Юқоридаги байтнинг Роберт Денкофф амалга оширган инглизча таржимасига эътибор қилинг: *By acquiring of the world what is permitted, you will be able to give alms to the poor and lend them your support*⁵⁷. (*Қўлга киритилган дунёни нима қилган маъқул? Сен уни камбагалларга улаш ва уларга ёрдам кўрсат*). Эътибор берган бўлсангиз, мутаржим аслиятдаги дүниани айнан *world* (дунё) деб ўтирган. Аммо ҳазирги замон инглиз тилида ушбу сўз бундай маънода қўлланилмайди. Ҳозирги пайтда энг нуфузли ҳисобланадиган профессор Е.К Мюллер тузган инглизча-русча лугат (англо-русский словарь)да уни қуйидагича изоҳланади: *World – 1. Мир, свет, вселенная; 2. Общества: the great world светская общества; 3. Определенная сфера деятельности: the world of letters – литературный мир; 4. Мир, царство:*

⁵⁵ Девону луготит турк. Индекс-лугат. Тошкент: Фан, 1967. 12-бет.

⁵⁶ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 239-бет.

⁵⁷ Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory. P.281.

the animal world мир животных; 5. *Mir*, кругозор: his world is a very narrow one – его кругозор очень узок; 6. Множество, куча: he has a world of troubles – у него много проблем. 7. Служит для усиления: what in the world does he mean? – что наконец он хочет сказать? 8. Всемирный, мировой: world problems – мировые проблемы⁵⁸. Күриниб турибиди, унинг бойлик, мол-дунё каби маъноси мавжуд эмас. Бизнингча, таржимон инглиз тилида шу ўринда кўлланиладиган *fortune, riches* ёки *wealth*⁵⁹ ларнинг биридан фойдаланса, мақсадга мувоғик бўларди. Худди шундай камчиликка асарнинг В.Радлов амалга оширган олмонча таржимасида ҳам йўл қўйилган: Erwerbe reine Welthabe und verteile sie unter die Armen, Reiche die Hand den Menschen, belohne sie, stuetze sie! (Тоза дунё бойлиги ишлаб топ ва уни камбагалларга бўлиб бер. Инсонлар қўлини ушла, уларни разбатлантириш ва қўллаб қувватла)⁶⁰. В.Радлов “дунйа”ни die Welthabe, яъни die Welt – дунё ҳамда die Habe – бойлик сўзларини сунъий бириктириш орқали “янги сўз” ясаш воситасида таржима килган. Аслида бундай сўз ҳозирги замон олмон тилида истеъмолда мавжуд эмас. Профессор А.А.Лепингнинг ўзида юз мингта яқин сўзлар ва уларнинг русча изоҳларини мужассам қилган нуфузли лугатида булар қўйидагича шарҳланади: die Welt⁶¹ нинг – мир, свет, весь мир, куча, множества (дуне, олам, бир дунё) ҳамда die Habe⁶² эса – имущества, собственность, состояние (бойлик, мулк, давлат) каби маънолари мавжудлиги айтилади. Бизнингча, дунйани мол-мулк, бойлик маъносида ишлатиш учун тилидаги der Reichtum, das Eigentum, die Habe кабилардан бирини қўлланса, ўринли бўлар эди.

⁵⁸ Англо-русский словарь. Составитель В.К.Мюллер. Изд.14.М.: Сов. Энциклопедия, 1969. С. 870.

⁵⁹ Русско-английский словарь. Санкт-Петербург: Регата, 2000. С.37.

⁶⁰ Das Kutadku Billik des Jusuf Chass Hadschib aus Balasagun. S.284.

⁶¹ Deutsch-Russisches Woerterbuch. S. 914.

⁶² Ўша лугат. 395-бет

“Кутадғу билиг”да “ү дунё”ни ифодалаш учун бақа (390) ҳамда ұукба (6225) күлланилиб, улар боқий олам ҳамда охират маңноларини ифодалайдилар. Асарда бу ҳақда шундай байт бор:

Қамуғ моъминығ сән тузу йарлақа

Йарынқы бақадын бу күн қыл лиқа (390)

Маъноси:

Барча мұмнилар жумласини сен ўзинг ёрлақагин,

У дунёлик боқий ҳаётдан бу күн нишона бер.

Бақо ва фано сўзлари замонавий ўзбек ўкувчисига асосан Алишер Навоий асарлари туфайли тушунарли бўлиб колган бўлса-да, у ҳозирги замон ўзбек адабий тилида фаол қўлланилмайди. Шунинг учун бўлса керақ, ўзбек таржимони аслиятдаги “бақа”ни – у дунёлик боқий ҳаёт, деб янада батафсиллаштириб ўгирган. Афсуски улбу байтнинг олмонча таржимаси ҳакида бундай деб бўлмайди:

Alles Glaubigen erwerbe Deine Gnade in's Gesammt! Bei dem kuenftigen Gedeihen gewaehre ihnen Alles reichlich. (363/S42.R) – *Барча ҳудога ишонувчиларга ўз марҳаматингни кўрсат! Келажакдаги ривожлари учун барча нарсаларни етарли қилгин!* Байтнинг биринчи мисраси тўғри таржима қилинган. Аммо кейингисида маъно бутунлай бошқа томонга бурилиб кетган. Олмон таржимони В.Радлов туркӣ аслиятдаги “бақа”ни “келаҗакдаги ҳаёт” маңноларида бермоқчи бўлади. Аммо бу ҳам “ү дунё”, “боқий олам”ни эмас, балки яна “бу дунё”га ишорага айланиб қолган.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, асардаги исломий мавзулар ва уларнинг замонавий тиллардаги таржималарида муайян муаммолар мавжуд. Қадимги туркӣ обидадаги ана шундай хусусиятлар таржимасида бизнингча қўйидагиларга амал қилиш лозим бўлади:

- “Кутадғу билиг”даги исломий мавзууда битилган байтларни умумий маъно англатувчи сўзлар билан таржима қилиш ярамайди;

- Таржимон асарда акс этган исломий сўзларнинг маъно-моҳиятини маҳсус ислом лугатлари, колаверса, биринчи ислом манбаларидан кидириб топиши ҳамда асл маъноларини билиши лозим;
- Бадиий асарнинг насрый баёнини беришда ҳам оригиналда акс этган диний ўзига хосликни тўлақонли қайта яратиш талаби сакланиб колаверади.

Маълумки, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари Ўрта аср Марказий Осиё туркий халқлари диний эътиқодлари, мусулмон дини хусусиятларини ўзида акс эттирган асар. Ҳусусан, “Қутадғу билиг” да тасаввуф фалсафаси ҳам ўзининг бадиий инъикосини топган. Унинг таржимадаги талқинларини ўрганиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Муаллиф ўша даврдаги тасаввуфий дунёқарашни ўз асари қаҳрамонлари характеристига маҳорат билан сингдира билган. Асарнинг дастлабки бобларида берилган мусулмон Шарқ китоб анъаналарига хос бўлган Аллоҳга ҳамд, пайгамбар ва унинг саҳобаларига сано айтилган қисмларида ҳамда китобнинг етакчи қаҳрамонларидан бири бўлмиш Ўзгурмиш билан бўлган савол-жавобларда диний-тасаввуфий мавзуга кўпроқ урғу берилади. Ўзгурмиш бу дунё ишларидан юз ўгириб, охират йўлида фақат тоат-ибодатнигина ихтиёр килган, тогу тошларга чиқиб кетиб, зоҳидлик ридосини кийган шаҳе. Подшо Кунтуғди (адолат), Ойтўлди (давлат), Ўзгурмиш (акл) ларнинг берган маслаҳатлари натижасида мамлакатда барқарорлик ва адолат ўрнатади. Аммо у ҳали шариат, охират, абадий ҳаёт масалаларида яна бир маслаҳатчига муҳтоҷ эди. Унга Ўгдулмиш қариндоши Ўзгурмиш (қаноат) ёрдам бериши мумкинligини айтади. Шундан сўнг улар Ўзгурмишни саройга келтириш тараддудини кўрадиilar. Бу иш анча қийинчиллик ва баҳс-мунозаралар натижасида рўёбга чиқади. Ўзгурмишга нисбатан Кунтуғди элиг, ўзининг иккинчи мактубида жумладан шундай дейди:

3842. Сени мэн мусулман тосусы учун

Оқыр-мен бу йэркэ э заҳид кучун

Маъноси:

*Сени мен мусулмон (лар) манфаати учун
Бу ерга зўрлаб чорлайман, эй зоҳид⁶³.*

В.Радлов транскрипцияси ва таржимаси:

S. 336. *Сәні мән мусулман тузусы учун*

*Оқыр мән ту жағдаб ай заһид күнүн
Zum Nutzen der Muselmane
Rufe ich dich mit Gewalt hierher, o Einsiedler!⁶⁴*

Маъноси:

Мусулмонлар манфаати учун

Мен сени зўрлаб бу ерга чақирайтман, эй таркидунёчи!

Таржима таҳлилига ўтишдан аввал заҳид (зоҳид) сўзининг маъносига эътибор берайлик. Ж.Лапасовнинг “Мумтоз адабий асарлар ўқув лугути”да уни – тоат-ибодат билан шуғулланиб, дунёвий ишлардан воз кечган, тарки дунё қилган киши⁶⁵, - дейилади. «Ўзбек тилининг изоҳли лугати»да эса: зоҳид – таркидунёчи, аскетик ҳамда зоҳидлик ридосини кийган киши⁶⁶, тарзида изоҳланади. Древнетюркский словарь (қадимги туркий лугат)да мазкур сўзининг айнан асар яратилган даврдаги маъноси куйидагича шарҳланади: *zahid* – благочестивый, набожный, отшельник (*тақвадор, мўмин, таркидунёчи*): *qadasıña zahid alın təgdi qas*⁶⁷. “Қутадгу билиг”даги заҳид (зоҳид)ни В.Радлов олмон тилига *der Einsiedler* (*таркидунёчи*) тарзида ўтирган. Аммо бу ерда бир муаммо бор. Зоҳид сўзига юкоридаги лугатларда берилган тавсифлардан маълум бўлаяптики, ҳар қандай таркидунёчи ҳам зоҳид бўлавермас экан. Олмонча таржимада эса, у “оддий таркидунёчи” бўлиб қолган. Бу билан мутаржим ўқувчилари кўз олдида ўзида Марказий Осиё мусулмон туркий халқларининг тасаввуфий ўзига хосликлари тўғрисида мавхум, умумлаштирувчи тасаввур ҳосил қилдир-

⁶³ Юсуф Хос Ҳожиб. “Қутадгу билиг”. 595-бет.

⁶⁴ Radloff W. Kutadgu Bilik. S.335.

⁶⁵ Лапасов Ж. “Мумтоз адабий асарлар ўқув лугути”. Тошкент: Ўқитувчи, 1994. 86-бет.

⁶⁶ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. ... 310-бет.

⁶⁷ Древнетюркский словарь. ... С. 638.

Гам. Ваҳоланки буни ҳозирги олмон тилидаги *der Asket* (*марқидунёчи худоқиуи*)⁶⁸ сўзи билан бериш мумкин эди. Ушбу номувофиклик асарнинг Р.Арат томонидан тайёрланган нашрида⁶⁹ *zahid* ҳамда америкалик таржимои Р.Денкоффнинг инглизча таржимасида *asketic*⁷⁰ тарзизда бериш билан бартараф этилган. Демак, бундай ҳолларда сўзма-сўз таржимага нис-батан, ғолиятдаги сўзнинг замонавий муқобили билан бериш мақсадга мувофиқ экан.

Қадимги обидаларни замонавий тилларга ўғиришда икки тил, икки адабиёт, икки ижтимоий дунёқарашларда муайян даврий (вакт) тафовутининг мавжудлиги таржима ишида ўзига хос кийинчиликларни келтириб чиқаради. Бунда таржима жараёнида *тарихийлик ва замонавийлик* тамойилни кўллаш ва унда меъёрни саклай билиш мутаржимдан юксак маҳорат талаб қиласи. Хусусан, динлар ва маданиятлараро тафовут ҳамда анъаналардаги фарқ қанчалик катта бўлса, таржимада ҳам мураккабликлар шунчалик ортиб бораверади.

Таржима тамойиллари тўғрисида қуйидагиларни айтиш мумкин. “Кутадғу билиг”ни ҳозирги замон тиллари (олмон, инглиз, ҳозирги ўзбек)га мослаштиришда мутаржимлар асосан қуйидаги тамойилларни кўллаганликларини кўрамиз:

1. Сўзма-сўз таржима. Қадимги туркий обидада акс эттирилган исломий хосликни замонавий тилларга ўғиришдаги тамойиллардан бири бу сўзма-сўз таржимадир. Юсуф Ҳожиб жума намозини ўқишини *чығайлар ҳажсы қыл адина намаз – камбагаллар ҳажси жума намозини ўқи* (3200), - дейди. Буни В.Радлов олмон тилига *mit den Armen und Hadshi verrichte die Freitadsgebete – камбагаллар ва ҳожислар билан жума намозини адо эт* (3197) тарзизда ўғирган. Кўриниб турибдики, у мусулмонларнинг жума намози тўғрисида етарлича тасаввурга эга эмас. Бўлмаса у транскрипция-

⁶⁸ Deutsch - Russisches Wörterbuch. ... S. 75.

⁶⁹ Arat Rasid Rahmeti. Kudatgu Bilg.1. Metin.Istanbul. MIII Egitim Basimevi.1947. 3929-beyt.

⁷⁰ Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal ... P.168.

лашнинг ўзидаёк хатога йўл кўймас эди. Унинг бу камчилигини Р.Арат *çeta'at bile կil fariza namaz çigaylar haçi կil namaz* (3239)⁷¹ тарзида тузатган. Р.Денкофф эса, ушбу манбадан: *to perform the obligatory Friday prayer the pilgrimage of the poor* (3239) – камбагалилар ҳажси бўлган мажбурий жума ибодатини қилгун, - деб сўзма-сўз ўгирган. Бу мақсадга мувофиқ. Аммо диний хосликларни қайта яратишда сўзма-сўз таржима тамойили доим ҳам ижобий натижа беравермайди. Асарда ана шундай сўзлардан *тапуз – тоат-ибодат* (3187), *намаз – намоз* (3188), *роза – рўза* (3188), *йунди- таҳорат* (3216) каби исломий калималар учрайди. Буни олмонча таржимада *die Dienste – хизмат* (3185), *Die Taggebete – кундалик ибодат* (3185), *Das Fasten tragen – очлик парҳезини сақлаш* (3185), *sich waschen – ювинаш* (3243) тарзида ўгирилган. Аммо ушбу таржималарнинг бирортасидан ҳам айнан мусулмон фарз амаллари тўғрисида аниқ бир маълумот олиб бўлмайди. Биргина таҳорат олиш тасвирини кузатадиган бўлсак, уни оддий бир юваниш билан алмаштириш мантиққа тўғри келмайди. Ёки рўзани ҳар қандай очлик парҳези билан тенглаштириш мумкин эмас. Бу жиҳатдан ислом энциклопедиясига мурожаат қилиш лозим: “Таҳорат – намоз ўқиши, ибодат, кироат олдидан юваниш, покланиш. Бундай покланиш одати деярли барча динларда бор. Исломда Таҳоратнинг икки тури мавжуд: вузуъ – кичик таҳорат – қўл-оёқ ва юзни ювиш; гусл – катта таҳорат – тўла юваниш, чўмилиш. Таҳоратнинг тўртга фарзи, яни қилиниши зарур қисми бор. Юзни, икки қўлни тирсак ила қўшиб ювмоқ, бошнинг тўртдан бир қисми миқдорига масҳ тортиш – икки қўлни ҳўллаб суртиш, икки оёқни тўпиги ила қўшиб ювиш”⁷². Мазкур манбада рўзага шундай изоҳ берилади: “Рўза – (форс. – рўза, кундузги иш, арабча “савм” дейилиб, бирор нарсадан ўзини тийиш маъносини англатади) – исломдаги бешта руҳи (мажбурият) дан бири. Ҳар йили бир ой – Рамазон ойида рўза тутиш фарзлиги Куръони каримда қайд этилган. Бунда бомдод намози

⁷¹ Arat R. 129-S.

⁷² Ислом. Энциклопедия. Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2004. 233-бет.

вақтининг бошланишидан то күёш ботгунга қадар емаслик, ичмаслик, жинсий яқинлик, ғийбат, чакимчилик қилмаслик, ҳаром қилинган нарсаларга қарамаслик фарз қилинган... ”⁷³. Шунингдек, ўзбек-рус таржимачи-лигидан ортирилган тажрибадан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Насро-нийларнинг “Пасха” сини биз у ангалатадиган умумий ном билан *Исонинг тирилиш байрами* деб атамаймиз-ку! Уни ўзбек тилида аввал “Пасха” деб, кейин унга муайян изоҳ бериш бизда таомилга кириб бўлган. Ўз ўринда биздаги Рамазон ҳайитини руслар аввал *Рамадзан* тарзида транскрипция қилиб, сўнгра унга маълум шарҳ берадилар. Афсуски олмонча таржима-даги тамойил инглизчада ҳам давом эттирилган. Р.Денкофф намозни *prayer – ибодат* (Р.146), *rӯzani fasting – оч юриш* (Р.146) деб кўя қолиши-ган. Бизнингча, бундай ҳолларда таржима матнида ушбу ибодатларнинг исломий хусусиятлари тўғрисида ҳам маҳсус изоҳ бериш лозим. Бу ўринда таржимонлар аслият матнини умумий маъно англатувчи сўзлар билангина берганлар, халос. Натижада ислом мавзуларида ёзилган асардаги ўзига хос диний колорит таржима матнида ўта замонавийлаштириб, мавхумлаштириб юборилган.

2. Таржимада умумлаштириш. “Кутадғу билиг”ни замонавийлашти-ришнинг яна бир кўринипи қадимги туркий сўзларни ҳозирда бир қадар умумлаштиришда намоён бўлади. Жумладан, аслиятдаги *дуаъ (дуо)* сўзи-ни, олмонча ва инглизча таржималарда яна умумлаштириб берилади. Бун-дай тамойил, асосан, таржима тилида муқобил сўз топилмаган пайтларда ўзини оқлаши мумкин. *Дуаъ қылды* (3248) ни Қаюм Каримовда *дуо қилди*, В.Радловда *betete – ибодат қилди* (3245)тарзида таржима қилинган. Р.Денкофф эса буни яна умумий *prayer - ибодат қилди* (3287) деб ўтирган. Бизнингча буни инглиз тилидаги *to bless – благославлять*⁷⁴ (*дуо қилмоқ, маҳфират қилмоқ*) билан берилса, мақсадга мувофиқ бўларди.

⁷³ Ислом. Энциклопедия... 200-бет.

⁷⁴ Русско-английский словарь. С.35.

3. Таржимада аниклаштириши. Асарнинг “Ўзгурмиш бу дунёдан юз ўгириб у дунёга мойил бўлмоқни айтади” деб номланувчи бобида бу дунёдаги пайғамбарлар ҳамда энг буюк, ном чиқарган зотлар хислатлари тавсифланади. Биз уларнинг айримлари таржималарига тўхтalamиз.

Жумладан:

4607. Қаны ул отун ыт бу дунйа булуб

Йашыл кеккә сунды қара күш мунуб

Қаюм Каримовда:

Қани (у) тубан ит, бу дунёни қўлга олиб,

Қора күш миниб яшил кўкка (кўл) чўзган (киши) (яъни Намруд).

Аслият матнидан кўриниб турибдики, тарихий шахслардан бири бўлмиш Намруднинг номи бевосита келтирилмай, фақат унинг қилган ишлари тўғрисидаги маълумот ва қисмати қандай бўлғанлиги тасвирланади. Ўзбек олими табдил матнида қавс ичидан уни янада *аниқлаштириб*, бевосита исмини ҳам беради. Бу мақсадга мувофиқ. Ушбу байтни олмон тилида В.Радлов қўйидагича ўтиради:

4725. Wo ist der, welcher durch Suende Welthabe gefunden hat

Und zum blauen Himmel zog einen Adler besteigend?

Қани ўз гуноҳлари билан дунё орттирган,

Ва кўк осмонга бургут билан парвоз қилган?

Олмонча таржимада аслиятдаги *отун ыт* (*тубан ит*) тушириб қолдирилиб, унинг ўрнига *durch Suende* (*гуноҳлари билан*) сўзлари киритилган. Аслиятдаги *ыт* (*ит*)ни В.Радлов *āt*⁷⁵ тарзида транскрипция қиласи. Бу билан ит ўзининг итлик хусусиятини йўқотиб, оддий бир эт (*гўшт*)га айланган. *Отун* (*тубанлик*)ни эт билан боғлай олмаган таржимон уни шунчаки гуноҳкорга чиқариб кўяқолган. Бундан шундай холоса чиқариш мумкин. Таржимада хатонинг катта-кичиги бўлмайди. Баъзан, биттагина ҳарфни нотўғри талқин килиш билан бутун бошли тарихий шахс образи

⁷⁵ Radloff W. Kutadku Bilik.S. 400.

хусусиятлари ўзгариб кетиши ҳеч гап эмас экан. “Кутадғу билиг” да Сулаймон пайғамбар хислатлари борасида ҳам маҳсус байт бор:

4612. Қаны йэк пари күш бу налнук узэ

Улуглук қылышлы қылынчи түз-ә

Қаюм Каримовда:

Қани дев, пари, күш (ва) халклар узра,

Улуглик қилган феъл-атвори гүзәл (киши) (Яньни Сулаймон).

В.Радлов таржимаси:

4730. Wo ist jener Jary-Kusch, der ueber die Menschen erhaben ist,

Der Gerechte im Naturell und Handeln?

(Қани у Йари-Күш, одамлар устидан улуглик қилган,

Феъл-атвори ва қилган иши адолатли киши?)

Аслиятдаги Сулаймон пайғамбарнинг энг муҳим хислатларидан бирини очиб берадиган йэк пари күш (дев, пари, күш) олмонча таржимада Jary-Kusch тарзида транскрипциялаб кўйиш билан Сулаймоннинг ҳайвонлар, күшлар тилини билувчилиги ҳамда девлар устидан ҳам улугворлик қилганилик хусусияти йўқолган. Сулаймон пайғамбарга “Ислом энциклопедиясида” жумладан шундай таъриф берилади: “Сулаймон (ас) – Куръонда зикри келган пайғамбарлардан бири, адолатли ва доно хукмдор, Довуднинг ўғли. Ривоятга кўра у жамики инсу жинс ва ҳайвонлару күшлар оламига подшоҳлик қилган. Жинларнинг Сулаймонга қасрлар бунёд этишгани накл қилинади. Сулаймон күшлар тилини тушунган...”⁷⁶. Афсуски Р.Арат тайёрлаган нашрда ҳам ушбу байт бир қадар нотўғри транскрипция қилинган:

4716. қани ol peri қи॒ş bu yalnuk öge

ulugluk қiligli қilinçi tūze.

Усмонли туркча алифбо асосида амалга оширилган мазкур байт транскрипциясида асарнинг Наманган нусхаси бўйича Қаюм Каримов томонидан тайёрланган нашридаги йек (дев)⁷⁷ сўзи тушириб қолдирилган.

⁷⁶ Ислом. Энциклопедия. 214-бет.

⁷⁷ Древнетюркский словарь. С.253.

Натижада ушбу манба асосида ўгириткан инглизча таржимада ҳам бу хусусият такрорланган: *Where is he who once held sway over the fairies and the birds and over mankind (Solomon)?* – (Яъни қани у барча сөхграр, қушлар ва инсоният устидан ҳукмронлик қилган (Соломон)?

Р.Денкофф аслиятдаги *йек* (дев) ва *пари* ўрнига *the fairies* (сөхграрлар) сүзи ишлатылған. Шунингдек, Улуглуқ қылышалы (улуалик қилған)ни - *held sway* (ҳукмронлик қилған) тарзидә берганилиги ҳам унчалик түгри эмас. Чунки, улуглик қилиш бу ҳукмронлик килишга нисбатан бироз үзгачарок маъно англатади. Аммо мазкур таржимада байтда келтирилған саволга жавоб тариқасида аниклаштириш ўринда Соломон (Сулаймоннинг Европача номи) сўзини қавс ичидаги берилганилиги мақсадга мувофиқ иш бўлган.

4. Транскрипция ва транслитерация ҳамда изохли таржима восита-сида ўтириш. “Кутадгу билиг”даги диний тасаввуфий хусусиятларни замонаивий тилларга мослаштиришда транскрипциялайди тамойили унчалик кенг ишлатылмаган бўлса-да, унинг ўзига хос ўрни бор. Асадаги пайгамбарлар, дин билан боғлиқ тарихий ва афсонавий шахслар номларини ўтиришда кўпроқ ана шундай тамойиллардан фойдаланилған. Шу ўринда транскрипция ҳамда транслитерация илмий атамаларига аниклик киритишга ҳаракат қиласиз. Маълумки, ўзбек таржимашунослигидаги замонаивий илмий адабиётларда мазкур атамалар бир-бирига маънодош (синоним) сифатида ҳам кўлланиб келинмоқда. Баъзан уларни бир нарса деб қараш ёки ўзаро чалкаштириб юбориш ҳоллари ҳам мавжуд. Аммо улар ўргасида муайян фарқ борлигини ҳам унутмаслигимиз лозим. Бу саволга болгар таржимашунослари С.Влахов ва С.Флоринлар берган таърифлари жавоб бера олади. Уларнинг “Непереводимые в переводе» номли рисолаларида таъкидлашларича, *t r a n s k r i p t i o n* бу бир алифбодаги сўзни бошқа тил алифбосидаги ҳарфлар билан бериш бўлиб, бунда сўзни аслият тилидаги сўзга мумкин қадар яқинлаштириш майли кучли бўлади. *T r a n s l i t e r a t i o n* да ҳам бир тил алифбосида битилған сўз бошқа тил

алифбоси билан берилади, Аммо бунда тамойил асосан таржима тилидаги алифбога мумкин қадар мослаштиришга каратиласди. “Кутадғу билиг”нинг “Мухтарам Тавғоч Улуг Бұғро Қорахон... шаңнига” деб номланувчи бобида афсонавий шахс Луқмон номи келтирилади:

119. Сэвинчин авынчын күвәчин эли

Ашасу йашасуны Луқман йылы

Қаюм Каримовда:

Севинч, овинч, қувонч билан эли,

Луқмон ёшини яшасин (ва) ошасин.

В.Радлов таржимаси:

125. Mit Freude, Wohlbehagen und mit Vertrauen

Möge er (Alles) geniessen und Lokman's Jahre erreichen!

(Хурсандчилек ва яхши қониқиши ҳамда ишонч билан

Барча нарасалардан баҳраманд бўлиб Луқмон ёшига етишсин!)

Таржима аслиятдаги байт маъно-моҳиятини муқобил акс эттиргандай кўринади. Хатто, *mit Vertrauen* (ишонч билан)ни ҳам қўшиб кўйилади. Аммо олмон ўқувчиси кўзи билан қараладиган бўлса, яна нимадир мавхум эканлиги кўриниб қолади. У ҳам бўлса, аслиятдаги *Луқман йылы* (*Луқмон ёши*)ни олмонча транскрипция билан *Lokman's Jahre* деб берилган, холос. Энди тасаввур килинг, улбу номни умуман эшитмаган европалик унинг ёши қандайлигини қаердан билади. Ана шу жиҳатдан олганда асарнинг инглизча таржимасида тўғри йўл тутилган. Р.Денкофф буни : *May he enjoy a secure and prosperous reign, and live a life longs as Logman's* (119), (*Яъни У Логманнинг жонли, хотиржам, қувончили ҳамга боқий умридан баҳра олса*) тарзида ўгириб, куйидагича изоҳ ҳам беради: “*Logman: a pre-Islamic Arabian sage proverbial for longevity* ⁷⁸, *Яъни Логман – исломгача даврда яшаган араб донишманди бўлиб, узоқ умр кўриш тимсоли бўлган.*” Асарнинг С.Иванов амалга оширган русча таржимасида: «*Луқман –*

⁷⁸ Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory. P.275.

легендарный мусулманский мудрец, врачеватель всех недугов»⁷⁹. Яъни Лукмонни барча касалликларга даво топган табиб қиёфасида тавсифланади. Агар инглиз мутаржими ўз изоҳида Лукмоннинг узоқ умр кўриш тимсоли бўлган донишманд сифатида тавсифласа, рус олим-таржимони эса, уни барча касалликларга даво топган табиб қиёфасида тушунади. Ислом энциклопедиясидан бунга янада аниқроқ жавоб бор. Унда жумладан шундай дейилади: “Луқмон алайҳиссалом (ас) – Куръонда тилга олинган донишманд, (31) - “Луқмон” сураси. Луқмоннинг пайғамбар эканлиги ҳақида ривоят мавжуд. Унга кўра луқмон минг йил умр кўрган. Нақл қилишларича Аллоҳ у зотга нарса ва воқеа-ҳодисаларнинг моҳият-ҳақиқатига бехато етиши ва энг тўври ҳукм чиқара олиш ҳикматини ато этган экан... Арабистонда яшаган бир ҳалқ Аллоҳнинг газабига учраб қурғоқчиликка дучор бўлади. Ҳалқ бу оғатдан қутулиши мақсадида ўз вакиларини Маккага ёмғир сўраб, дуо қилиши учун юборади. Уларга Луқмон (ас) бошлиқ бўлади, лекин у Аллоҳдан ўзига узоқ умр сўрайди. Аллоҳ Луқмонга еттита бургут умрига тенг келадиган умр ато этади. Ўрта осиё ҳалқлари орасида Луқмон (ас) буюк ҳаким, доно, билимдон инсон тимсоли сифатида машҳур бўлган”⁸⁰. Демак, қадимги обидалар таржимасидаги изоҳ ва шарҳлар аслиятда ўзига хосликнинг маъно-моҳиятини таржима ўқувчиси учун имкон қадар тўлақонли ифодалаб бера олиши талаб қилинар экан. Бу масала айниқса, бир асарнинг бир неча тиллардаги таржималари мисолида қиёсий йўсинда таҳлил этилса, мақсадга мувофиқ иш бўлади.

Юқоридаги қиёсий таҳлиллардан кўриниб турибдики, ўзида ана шундай исломий-фалсафий хусусиятларни мужассамлаштирган асар таржимасига кўл уришдан аввал мутаржимдан мазкур соҳа бўйича муайян тайёргарлик талаб қилинади. Бунда нафақат изоҳли, таржима ва бошқа хилдаги луғатлар, балки маҳсус маълумотнома, ўша давр тарихига оид қўлланмалар,

⁷⁹ Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. М.: Наука, 1983. С.546.

⁸⁰ Ислом. Энциклопедия. 143-144-бетлар.

хатто маҳсус энциклопедияларни ҳам вараклашга түгри келар экан. “Кутадғу билиг”даги диний-фалсафий хусусиятларни ҳозирги замон тилларига мослаштириш бўйича юкорида келтирилган нашрлардан шундай хуносага келиш мумкинки, аслият матни вакт, масофа, дунёқараш, анъаналар ва ҳар бир тилнинг таржимавий имкониятлари сабабидан турли даражада ўзгарган. Булар асосан *аниқлаштириш*, *конкретлаштириш*, *транскрипция ва транслитерациялаш ҳамда изоҳлаш* таржима тамойилларидаги ўзига хосликлар натижасида содир бўлган. Натижада ҳар бир таржима нашри у ёки бу даражада аслиятига яқин келган. Лекин энг муҳими, мазкур таржималар ўзаро ворисийлик, узлуксизлик, бирини иккинчиси тадрижий тўлдириши натижасида мукаммаллашиб бораверган. Бу жиҳатдан Р.Денкоффнинг инглизча нашри ўзидан аввалгиларига нисбатан аслиятига адекваг эканлиги билан ажralиб туради. Таржимашунослик атамаси билан айтганда аслият томон яқинлашиш содир бўлган. Табиийки бу тажрибалар келгуси нашрларда зарурый тажриба мактаби бўлиб хизмат қиласи.

2.2. “Кутадғу билиг”нинг туркий ўзига хос хусусиятлари таржимаси

Юсуф Ҳожибининг “Кутадғу билиг” асари XI асрдаги Марказий Осиё ҳудудида яшаган туркий ҳалқларнинг миллий ўзига хосликлари тўғрисида бой маълумотларга эга бўлган адабий қомусдир. Асарнинг лексик қатлами туркий сўзларга асосланган. Ўзлашган сўзлар унчалик кўп эмас. “Кутадғу билиг”нинг тил хусусиятлари тўғрисида салобатли тадқиқот ёзган филология фанлари доктори, профессор Қосимхон Содиков асарлуғат бойлигидаги туркий сўзларни мавзуъий (тематик) жиҳатдан 21 хил йўналишга бўлиб, уларнинг ҳар бирини қадимги обидада кўлланилиш вазифасини асослаб беради⁸¹. Бу албатта эътиборли таҳлил. Муайян асарда акс эттирилган миллий хусусият охир-окибат муаллифнинг услубий ўзига хослигига бориб тақалади. Ҳаётнинг қайси миллий жиҳатларини қаламга

⁸¹ Содиков К. Асарнинг айрим лексик хусусиятлари. Туркий сўзлар // Ўлмас обидалар. Т.: Фан, 1983. 286-306-бетлар.

олиш ва қандай йўсинда бадиий талқин килиш бу оригинал асар муаллифи ҳал этадиган муаммо. Таржимон эса, яратилган талқинни бошқа тил, бошқа адабиёт мұхитида ва айни пайтда ўз замондошлари учун қайта яратади. XI аср туркii ҳалқлари хаётини акс эттирган адабий қомусдаги ана шундай жиҳатларнинг замонавий тилларга, хусусан инглиз, олмон, усмонли турк ва рус тилларига таржима қилиш ва унда миллий ўзига хосликни қайта яратиш муаммоси маҳсус тадқиқот мавзуи даражасида ўрганилган эмас. Биз ана шу жиҳатларни инобатга олган ҳолда, тадқиқот йўналишимиз характеридан келиб чишиб, “Кутадғу билиг”даги ўзида туркii хусусиятларни мужассамлаштирган сўзларни тегишли йўналиш бўйича гурухлаштириджик. Ана шу аснода уларнинг таржималари билан қиёсий-типологик таҳлил олиб бордик. Зоро, хос сўзлар замирида ҳалқнинг миллий қиёфаси кўпроқ намоён бўлади. Бадиий асарнинг бундай хусусиятлари таржимада муайян қийинчилликлар келтириб чиқариши табиий. Улуг олмон мутафаккири Иоҳанн Гёте: “Таржимада таржима бўлмасликкача бориши лозим. Шундагина ўзга ҳалқ ва ўзга тилини чинақамига билиш мумкин”⁸², деб бежиз айтмаган. Аслиятдаги таржима қилиш энг мушкул бўлган миллий хосликни тўлақонли, муқобил қайта яратиш таржима бўлишиликка олиб борувчи мухим босқич эканлигини таъкидлаш керак.

Таржимада миллий ўзига хосликни қайта яратиш соҳасидаги яна бир муаммо бу таржима асарини кимга мўлжалланганилигидир. Бошқача айтганда, таржимон ўз ижодини кимга қаратган бўлиши керак? – деган масаладир. Бу саволга ўзига хос ўзбек таржима мактабини яратган олим, профессор F. Саломов қуйидагича жавоб беради: “Таржимон учун асосий дастмоя, бошлангич материал – асл нусханинг матни эмас, балки унда ифодаланган аҳборотдири, бинобарин таржимоннинг мақсади таржима текстини яратишдан иборат эмас, балки аслиятда акс этган мазмунни ифодалашга қаратилган бўлиши керак. Бунинг маъноси шуки, таржимон

⁸² Влахов С., Флорин С. Непереводимые в переводе. М.: Международные отношения, 1980. С.3.

житобхонга қараб мұлжални олиши лозим”⁸³. Бу жиҳат эса, хар бир асар таржимасыда ўзига хос ижодийликни талаб қиласы. Бундан ташкари, асардаги хос сўзлар таржималарини аслият билан қиёслаганда уларнинг факат зохирий жиҳатларига эътибор беригина қолмай, балки уларнинг ботиний туркий хусусиятлари асосан нималарда кўринишига, туркий жалклар ҳаётида ўйнаган ўзига хос ролига ҳам аҳамият бериш керак бўлади. Демак, асардаги миллий ўзига хослик таржимасыда мұжбиликни таъминлашда аслиятдаги хос сўзларнинг ўзинигина эмас, балки, улар шитирокида акс эттирилган образларнинг маъно-моҳияти, айниқса, бажарадиган вазифасига ҳам эътибор бериш мухим рол ўйнайди. Шунга асосан мазкур тадқиқотдаги қиёсий-типологик таҳлил - хос сўзлар ва уларнинг асар контекстида ўйнаган роли ҳамда таржимадаги талқинлари каби кисмларга ажратилган ҳолда олиб борилади.

1. “Кутадғу билиг”даги хос сўзлар. Бунга кўра асардаги туркий ўзига хосликнинг ташкى жиҳатлари билан боғлиқ бўлган куйидаги соҳаларига эътиборни қаратамиз:

- Шахс, жой ва амал-мартаба номлари;
- Озиқ-овқат, ичимлик ва овқатланиш анжомлари, кийим-кечак ҳамда дори-дармонга оид сўзлар.
- Касб-хунарга оид сўзлар;

1.1. Шахс, жой ва амал-мартаба номлари ва уларнинг таржимадаги талқинлари.

А) Муайян географик ҳудуд ёки қабила билан боғлиқ бўлган амал-мартаба ҳамда шахс номлари таржимаси. Асардаги амал-мартаба, шахс ва жой номларига: *Іла атлызы* (*Ила номдори*), Уч Орду хани (*Уч Ўрдухони*), Өтүкән бэги (*Ўтукан беги*), Йағма беги (*Яғмо беги*), Билиглиг чигил (*Билимли чигил*) каби муайян жой номлари билан боғлиқ хос сўзлар, шунингдек, асар етакчи қаҳрамонларининг исмлари ҳамда туркий халқларнинг халқ овзаю ижодига алоқадор бўлган Шаддод, Од, Рустам,

⁸³ Саломов F. Таржима назариясига кириш. Т.: Ўқитувчи, 1978. 104-бет.

қардош форс тоjsик адабиёти қаҳрамонлари Кисро ва Нуширавон ҳамда араб адабиёти воситасида қадимги юнонлардан кириб келган Қайсаp, Искандар каби афсонавий ҳамда тарихий шахслар исмлари киритиш мүмкін. Бундай исмлар қадимги туркii тилга хорижий тиллардан кириб келган бұлсада, траслитеrация (туркii тил алифбосига максимал дара-жада мослаштириши) натижасида туркii хос сүзларга айланыб улгурған.

Асарнинг “Ўгдулмиш Кунтуғди элигта лашкарбоши қандай бўлиши кераклигини айтади” деб номланувчи бобида шундай бир байт бор:

2283. Нэку тэр эшитгил Ыла атлығы

Туз этмэк кэнут эй киши кутлуғы

Маъноси:

Ила номдори нима дейди, эшитгин:

Туз, нонни мұл тутгил, эй киши кутлуғи.

В.Радлов транскринцияси ва таржимаси:

Hägū tāp äjītgril hila atlyky,

Tus ätmäk kāq kördü kíjí kutluqu.

Höre, wie da spricht der durch Schlauheit Berühmte,

Der viel Salz und Brot gesehen hat, der Glückliche der Menschen⁸⁴.

(Эшитгил, айёрлик билан машхұр бұлған нима деганигини,

күп туз ва нонни күрган ва одамлар орасида баxтили бұлғанни.)

Мутаржим аслиятдаги *Ыла атлығы* (Ила номдори)ни - *hila atlyky*, деб янглиш транскрипция қилиши натижасида асардаги X1 асрға хос атоқли от – “Ила номдори” таржимада *durch Schlauheit Berühmte* (айёрлик билан машхұр бұлған) “хийлакор”га айланади. Бу жиҳат ўз-ўзидан мазкур байтнинг кейинги бандига ҳам таъсир қилмай қолмаган. Аслиятдаги Ила номдори айтган: *туз, нонни мұл тутгил, эй киши кутлуғи, ўгити олмонча таржимада ўз хийлакорлиги билан күплаб туз ва ионга эришган ва бундан баxтили бұлған маккор кипи тұғрисидаги хабарга буриб юборилади*. Бундай

⁸⁴ Radloff W., Kutadku Bilik. Facsimile der uigurischen Handschrift der K.K. Hofbibliothek in Wien (St.Petersburg, 1890); Radloff W., Das Kutadku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Balasagun. Teil 1: Der Text in Transkription. Teil 2: Text und Ueersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo (St.Petersburg, 1891, 1910).

Чалкашликларга усмонли турк олими Раҳмати Раҳит Арат 1947 йилда „Кутадгу билиг”нинг ҳар уччала нусхасини ўзаро солиштириш асосида амалга оширган транскрипцияси ва янги туркча нашрида бир кадар барҳам берди. Юқоридаги байтни у куйидагича тавсифлаган:

2319. negū tir ešitgil ila atligi

tüz etmek kingüt ay kisi kutlugi ⁸⁵

Ушбу манба асосида инглизча таржимани амалга оширган америкалик таржимон Р.Денкофф куйидагича ўйрган:

2320. *The Chief of Ili Valley has said: If fame and life are your desire, feed bread and salt.* (Ила водийсининг бошлиги шундай дейди: Агар сен ном қозонини ва яшаш ниятида бўлсанг, нон ва туз тутгин). Америкалик таржимон аслиятдаги *Ила* номини тўғри талқин қилган бўлсада, уни *The Chief of Ili Valley*, яъни Ила водийсининг боплиғи, деб беради. Аммо бу ерда бир муаммо бор. Яъни “Кутадгу билиг”да бундай водий тўғрисида ҳеч нарса дейилмайди. Мутаржим, тарихий манбалардан ана шу ном билан аталувчи водий тўғрисида маҳсус маълумот олади ва буни асарнинг инглизча нашрига ёзган сўзбошисида шундай изоҳлайди: “Кутадгу билиг”да туркӣ ҳоқонлар: турклар ҳоқони, Турклар буйруғи, Ўга буйруғи, Ўтикон беги, Яғмо беги, Уч Ўрду хони, Или хони, Бўка ябуси, Кўк Айук, Алп Эр тўнга тилга олинади. Ушбу номларнинг барчаси ҳам реал ҳаётда бўлган, деб бўлмайди. Аммо бадиий адабиётнинг образлилик тамойилига кўра уларнинг кўпчилиги рамзий қаҳрамонлар бўлиб, асосан географик номлардан олинган. Масалан, Или – водий дарёси, Ўтикон – тоз тизмаси, Чигил ва Яғмо – уруғларнинг номи... ”⁸⁶. “Ила”нинг водийга ёки у ердаги дарёга алоқаси бўлиши мумкиндир. Жумладан, Маҳмуд Қошгарий бу тўғрида шундай дейдилар:

Кема ичра ўлтириб,

Ила сувин кечдик биз.

Үйгур томон юзләниб,

⁸⁵ Kutadgu Biliq. Rasid Rahmati Arat. 1.Metin.Istanbul, Milliy Egitim Basmevi.1947.

⁸⁶ Денкофф Роберт. Баҳту таҳтта элтувчи билим. Инглиз тилидан Содиков З.таржимаси // Жаҳон адабиёти . Т., 2005, 5-сон. 152-бет.

Минглоқ элин очик биз.

Демак, “ила” бу ўринда дарё номини ифодалаган. Ҳаёт ҳақиқати бошқа, бадий адабиётдаги образлилик бўлак. Буни америкалик таржимон маҳсус таъкидлайди-ю, унга ўзи риоя қилмайди. Бизнингча, бундай ҳолларда таржима нашри сўнгиди маҳсус изоҳ билан тушунтирилса, тўғри бўлар эди. Энди *Ила номдори* айтган ўгитга келадиган бўлсак, бу ерда ҳам мунозарали жиҳат бор. Унда лашкарга доимо эътиборда бўлиш лозимлигини таъкидланиб, “Туз этмэк кэнут эй киши қутлуғы” (*Яъни туз, нонни мул тутгил, эй киши қутлуғи*), - деган ўгит берилади. Аслиятда *етмэк (нон)* ва тузга нисбатан “кэнут” сўзи ишлатилади. Буни «Древнетюркский словарь» (қадимги туркий лугат)да шундай изоҳланади: “*Кепій, кеңейт – распространяться, расширяться, увеличиться (тарқатиш, кенгайтириш, кўпайтириш)*”⁸⁷. Демак, ўзбек ва усмонли турк мутаржимлари бу ўринда тўғри йўлдан боришган. Аммо асарнинг инглизча таржимаси ҳақида бундай деб бўлмайди. Юқорида кўрсатиб ўтилганидек, Р.Денкофф буни “*If fame and life are your desire, feed bread and salt*” (*Яъни агар сен ном қозониши ва яшаши ниятида бўлсанг, нон ва туз тутгин*), - деб беради. Эътибор қилинган бўлса, инглизча талқин меъеридан ортиқча *Европа-лашиб* кетган. Яъни аслиятдаги жангчиларга ғамхўрлик қилиш учун нон ва тузни кўпайтириш тўғрисидаги ўгит, таржимада Европача нон ва туз билан қарши олиш маросимига айлантириб юборилган. Бундай хусусият русча таржимага ҳам хос. Рус олим-таржимони С.Иванов ушбу байтни қўйида-гича ўгиради:

2319. *Внемли, что сказал муж из рода Ыла:*

*Познавшему толк в хлебосольстве хвала!*⁸⁸

Масала аён. Шарқона асарни гарб тилларига ўгиришда мутаржимлар ўз урф-одатлари таъсиридан чиқиб кета олмаганлар. Русларда ҳақиқатдан ҳам “Хлебосольство” меҳмондорчилик маросимларига хос мухим хусусиятлар

⁸⁷ Древнетюркский словарь. С.299.

⁸⁸ Юсуф Баласагунский. С. 191.

сирасига киради⁸⁹. Тўғри, аслият матни ва, ҳатто, унинг услуби таржимада бир қадар “ўзгариши”, “силжиши” мумкин. Аммо бундай тамойил ҳар қандай меъёри бузади. Шунинг учун ҳам ўзида ислом маданияти хусусиятларини бадиий акс эттирган асарнинг Европа тилларига килинган таржималарида жуда эҳтиёт бўлиб иш тутиш талаб қилинади. Акс ҳолда бу ўз-ўзидан аслиятда акс этган воеъликни бузиб кўрсатишга олиб келади.

Асарда яхшиликка яхшилик билан жавоб қайтариш, кишилик (одамгарчилик) килиш тўгрисида Уч Ўрду хони тилидан хикмат келтирилади. Мазкур хон номини олмон мутаржими В.Радлов *der Fuerst der drei Ordu*⁹⁰ (Уч Ўрда подшоси)тарзида бериб, хон номини сўзма-сўз таржима килиб кўяди. Бундан ташқари “хон”ни таржимада “подшо” билан алмаштиради. Бу тамойил тўғри эмас. Чунки, жой номлари бу муайян худудий, миллий, қолаверса, тарихий хусусиятларни ўзида мужассамлаштиради. Ахир тоҷиклардаги Панжикентни ўзбеклар *Бешкент* ёки туркийлардаги *Еттисуви* олмонлар *Siebenwasser* деб атамайдиларку. Ваҳоланки ушбу ном остида Қорахонийлар давридаги аник бир жой ёки хон номи ётган бўлиши мумкин. Буни Маҳмуд Қошгариј ўзининг “Девони луготит турк”ида қарлуклар шаҳрига ишора қилган ўринлари бор⁹¹. Шунинг учун ҳам жой ва атоқли отлар таржимасида транскрипция тамойилидан фойдаланиш ҳамда маҳсус изоҳлаш мақсадга мувофиқлар. Бу жиҳатдан русча таржимада тўғри йўлдан борилган: *Внемли, что сказал властелин Уч Орду*⁹². Баъзан олмон мутаржими аслиятдаги бек ва хонлар номини транскрипция орқали ҳам беради. Жумладан, *Өтуқан бэги* (Ўтукан беги)ни - *Der Trefflichste aus Odilgän* (170), деб ўгиради. Аммо бу ерда Ўтиканнинг беклиги таржимада “Der Trefflichste” (энг сараси)га айлантириб кўйилганлиги мақсадга мувофиқ бўлмаган. Шунингдек, аслиятда берилган ана шундай номларни таржимада тушириб қолдириш ҳоллари ҳам учрайди. Масалан, олмонча, таржимада “чигил”ни “чагил” (300-бет) тарзида

⁸⁹ Русско-узбекский словарь. Т.: Изд-во “УзСЭ”, 1984. С.636.

⁹⁰ Radiloff W. S.146.

⁹¹ Маҳмуд Қошгариј. Девони луготит турк. 1-Т., Т.: 1960. 71-бет.

⁹² Юсуф Баласагунский. С. 143.

транскрипция килиб, таржима матнida тушириб қолдирилади, яъни: *Hoere, wie da der Wissende spricht* (эшит, билимли нима дейди) деб кўяқолиниши натижасида “Қутадғу билиг”даги муҳим бир этоним йўққа чиқарилган. Академик В.В.Бартольднинг шаҳодат берисича, ушбу ном билан Қорахо-нийлар салтанати даврида истиқомат қилган қарлукларнинг шарқий бўғи-ни юритилган⁹³. Қарлукларнинг гарбий бўғини бўлмиш яъмо таржимасида эса, тўғри транскрипция қилиниши билан бирга янада аниқлаштирувчи воситалар ҳам киритилади. Жумладан, олмонча матнда “Der treffliche Yagta-beg” Яъни асл Яъмо беги(419-бет), русчада “Бек из рода Ягма” (4946). Аммо аслиятда Яғмонинг бирор бир ижобий сифати ёки муайян уруғ ёки қабиладан эканлигига ишора қилинмаган. Демак, қадимги туркий обидадаги миллий-тарихий ўзига хосликка эга бўлган шахс, тураг жой ёки лавозимни ифодалайдиган сўзларни Европа тилларига ўтиришида транскрипциялаш билан биргаликда маълум бир аниқлаштирувчи воситаларни ҳам киритиш лозим экан.

Б) Асар етакчи қаҳрамонлари номлари таржимаси.

Асарда Ўзгурмеш номи англатган рамзий маъно ва унинг таржимадаги талқинлари ҳам қадимги обидадаги миллий колоритни қайта яратиш муаммоларига тааллукли. “Қутадғу билиг”нинг “Китобга ном берилиши ва ўз қарилгини айтади” деб номланувчи бобида асар етакчи қаҳрамонларидан бири Ўзгурмеш тўгрисида шундай дейилади:

351. Анында басасы бу Өдгурмыш-ул

Муны ъафийат тэб өзум йормыш-ул

Қаюм Каримовда:

Ундан сўнгиси бу Ўзгурмиишdir,

*Буни мен ўзим офииятга йўрдим*⁹⁴.

В.Радлов транскрипцияси ва таржимаси:

Анындын паза кўр пу Откурмыш ол

Муны кана’ат(?) таън өзә соёладим

⁹³ Бартольд И.И. Сочинения. Т V. С.71 -72.

⁹⁴ Юсуф Хос Ҳожиб. “Қутадғу билиг”. 113-бет.

322 . Nach diesen, sieh, ist noch einer da, dies ist Otkurmisch,

Diesen habe ich als die Zufriedenheit gedeutet⁹⁵.

Бундан сунг, кургин, яна бири бор, у Ўткурмишдир,

Мен буни қаноат сифатида таърифладим.

Асарнинг ўзбек тилидаги болаларбоп насрый-назмий нашприни тайёрлаган Б.Тұхлиев ҳам Қ.Каримов изидан бориб, уни – *Офият* деб ўгиради ва китоб охирида уни қуйидагича изоҳлайди: “*Офият – саломатлик, соглик, покланиш*”⁹⁶. Усмонли турк олимі Р.Арат эса, ҳар уччала нусхани ўзаро солиштирилған нашприда Ўзгурмишни – *Odgurmış*, унинг рамзий маъносини эса, *akibet*, деб ёзади⁹⁷. Мазкур манба асосида инглизча таржимани амалга оширган америкалик олим Р.Денкофф эса, бу борада ўзига хос йўл тутади: *Finally I speak of Wide Awake – he represents the Last End*⁹⁸. (*Ниҳоят, мен Тетик тўғрисида гапирдим, у оқибатни ифодалайди*). Ниҳоят, рус олим таржимони С.Ивановда – *Одгурмыш*, унинг рамзий маъноси эса – Завершенье, деб берилади⁹⁹. Ўзгурмиш номини таржима матнларидаги талқинларига эътибор беринг: Қаюм Каримовда – Ўзгурмиш, В.Радловда – *Otkurmisch*, Р.Аратда – *Odgurmış*, Р.Денкоффда - *Wide Awake (тетик)*, С.Ивановда – *Одгурмыш* тарзида берилган. Бу ерда бизнингча, олмон ҳамда инглизча таржималарда баҳсталаб жиҳатлар бор. Олмон мутаржими Ўзгурмиш номини транскрипция йўли билан ўтирган. Аммо аслиятдаги “d” ни “t” ҳамда, “g”ни “k” билан алмаштирганлиги мақсадга мувофиқ иш бўлмаган. Чунки, “*Odgur*”ни “*Otkur*” деб талқин қилиниши билан *уйлоқ* ёки *тетик* маънолари – қандайдир ўтирир бўлиб қолмаслиги лозим. Қадимги туркий обидадаги жарангли ундошларни жарангизлантириш бу В.Радлов тамойилига хос бўлган хусусият. Шу боис у ўз вақтида кўплаб туркшунослар томонидан танқид қилинган эди. Бу аслида В.Радловнинг “Кутадгу билиг” ёзув хусусиятларини транскрипциялашда уни ортиқча

⁹⁵ Radloff W., Das Kutadku Bılık. S. 39.

⁹⁶ Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадгу билиг”. Т., “Юлдузча.” 1989. 174-бет.

⁹⁷ Arat Rasid Rahmeti. Kudatgu Biliq. 357 - beyt.

⁹⁸ Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory. P.51.

⁹⁹ Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. С. 56.

олтойлаштириш натижасида келиб чиқкан. Ушбу хатосини у кейинрок тан олган эди. Афсуски бу жиҳат асадаги шахс номлари таржимасига ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Энди унинг инглизча талқинига келсак, Р.Денкофф таржимада шахс номлари (исм)ни фақат англатган рамзий маъноларини-гина беради. Яъни Ўзғурмишни – *Wide Awake*¹⁰⁰ (*тетик*) тарзида таржима килади. Қадимги туркий лугатда ушбу сўз ўзагини *Odyur* – будить (*уйготмок*)¹⁰¹ феъли асосида ясалганлигини инобатта оладиган бўлсак, америкалик мутаржим Ўзғурмиш англатадиган маънони тўғри таржима килган. Р.Денкофф бундай тамойилни бутун асар қаҳрамонларини исмлари таржимасига нисбатан кўллайди:

Кунтуғди – Rising Sun (чиқсан, порлоқ қуёш);

Ойтўлди – Full Moon (ой тўлди, тўлишиди);

Ўѓдулмиш – Intellect (or Wisdom) – (интеллект, ақл-идрок);

Ўзғурмиш – Wide Awake (уйгонган, тетик).

Ҳар қандай исм бирор бир маънони англатади. Шарку Ғарб адабий таржимачигида исмлар таржимаси ўзига хос қизиқарли муаммолардан ҳисобланади. Асар борки, унда албатта исм бўлади. Исм бўлгандан кейин у ўзида муайян даражада миллий, маҳаллий хусусиятларни мужассамлаштирган бўлади. Таникли болгар таржимашунос олимлари С.Влахов ва С.Флоринлар исмларни маҳсус реалий (хос сўзлар)га киритиб, уларни *транскрипция қилиш керакми ёки таржима қилган маъқулми?* - деган саволга жавоб излар эканлар, бадиий асарлардаги исмларни таржимада миллий ўзига хослигини сақлаш учун нима керак бўлса, шуни килиш лозим деган хulosага келганликлари¹⁰² ҳам бежиз эмас. Юсуф Хос Ҳожиб қўллаган исмларни фанда “*гапирадиган исмлар*”¹⁰³ деб ҳам аталади. Бирок бадиий адабиётдаги шахс номларини таржима қилишнинг умумий тамоийларидан келиб чиқадиган бўлсак, исмни фақат англатган маъноси-

¹⁰⁰ Yusuf Khass Hajib, *Wisdom of Royal*. P. 51.

¹⁰¹ Древнетюркский словарь. ... С. 362.

¹⁰² Влахов С., Флорин С. Непереводимые в переводе. С. 87.

¹⁰³ Там же. С.208.

нигина ўгириш бу аслиятни тұлақонли акс эттиришга олиб бормайды. Чунки, шарқона асардаги миллий ўзига хослик, қолаверса туркий колорит таржимада лат ейди. Табиийки, “Күтадғу билиг”даги исмларларда акс эттан рамзий, қолаверса, туркий ўзига хослигини саклаган ҳолда ҳозирги ўзбекчага ўгириш ҳар ҳолда уларни инглиз тилига таржима қилишга нисбатан мураккаб эмас. Яъни исмнинг ўзига хослиги (туркийлиги)ни қайта тиклаш масаласи унчалик қийинчилик туғдирмайды. Аммо шундай бўлса ҳам Қаюм Каримов, ундан кейинги ўзбек таржимонлари ҳам исм аслида қандай бўлса, шундайлигини ҳозирги ўзбек алифбоси имкониятлари доирасида транскрипция қилишга ҳаракат киладилар. Аслини олганда ўзбек таржимонлари *Кунтуғдини – Чиққан Кун ёки Ойтўлдини – Тўлган Ой* тарзида беришга ҳақлари кўпроқ эди. Аммо улар таржима асари ўкувчиси олдида ҳозирги ўзбек исмини эмас, балки қадимги туркий адабиётда акс эттирилган исмни гавдалантиришни мақсад қилганлар ва аслиятта содиқ қолганлар. Шунинг учун ҳам бундай ҳолларда ўзбек, усмонли турк ва рус таржимонлари тутган йўл мақсадга мувофиқ.

Энди Ўзғурмиш образини асар муаллифи нимага йўрганлиги масала-сига келсак, бунда ҳам айрим чалкашликлар мавжуд. Жумладан, ўзбекча нашрда – *ъафийат*(офијат), олмончада - *die Zufriedenheit* (*қаноат*), усмонли туркчада- *akibet*, инглизчада - *the Last End*(оқибат) ва русчада – *Завершенье*(оқибат) тарзида таржима қилинган. Бир маънонинг уч хил талкини - *офијат*, *қаноат*, *оқибат*. Юқоридаги қиёсга эътибор қилинган бўлса, охириги уч таржимада бир хил тамойил қўлланилган. Буни туркшунос профессор С.Иванов ҳам таъкидлаб, мазкур рамзининг асарнинг кириш кисмida бир хил ҳамда асар давомида яна бошқа кўринишда берилганлигини айтиб ўтади¹⁰⁴. Р.Арат напридан бошлиб “*қаноат*” тарзида берилганлигини кўриш мумкин. Мазкур ўзига хос талқинларнинг ҳеч бирини (В.Радлов транскрипциясидан ташқари) нотўғри таржима сифатида баҳолашдан йирокмиз. Чунки улар асарнинг турли нусхаларида ҳар хил

¹⁰⁴ Юсуф Баласагунский. С. 521

ёзилганилигидан келиб чиққан. Ҳар бир таржима аслият нусхасида қандай берилган бўлса, шунга асосан ўгирилган.

1. 2. Озиқ-овқат, ичимлик, овқатланиш, уй-рӯзгор анжомлари, кийим-кечак ҳамда тўй маросим номлари таржимаси.

Бунга:

2.1. *Фуқаъ* (фуқо), *мизаб* (мизоб), *жуланбин* (гуланбин), *жулаб* (гулоб), *шараб* (шароб), *шира* (шарбат) каби ичимлик номлари ҳамда суннат аши (суннат оши), *тугурса ўгул* (*Ўғил тугисла бериладиган ош*), *йуз аши* (аза оши), *ат болур аши* (унвон олганда бериладиган ош) каби тўй-маросимлари;

2.2. *Айақ* (идиш-оёқ), *тэрги* (дастурхон), *эв* (уй-жой), *тон - төшәк* (кийим-кечак ва кўрпа-тўшак) каби овқатланиш, *тутышук* (чилим) каби уй анжомлари ҳамда кийим-кечак номларини киритиш мумкин.

Асарнинг “Ўгдулмиш Ўзгурмишни зиёфатга таклиф қилмоқлик қоидасини ўргатади” деб номланувчи бобида ўша давр туркий халқлари ичимликлари тўғрисида кимматли маълумотлар берилади:

4552. Тиләсә фуқаъ бэр тиләсә мизаб

Тиләсә жулаңбин тиләсә жулаб

Маъноси:

Истаса фуқо бер, истаса мийзоб,

Истаса гуланбин, истаса гулоб.

В.Радлов таржимаси:

4671. Gieb daher Gerstenbier nach Wunsch oder Misab,

Gieb Honigbier oder Rosenwasser.

(Истагига қараб Арпа пивоси бери ёки Мизоб,

Асал пивоси ёки Атиргул суви бер)

В.Радлов шаркона ичимликларни таржимада Германиядаги пивохўрликка айлантириб юборган кўринади. Фуқаъ (фуқо)ни – Gerstenbier (*Арпа пивоси*)га, жулаңбин (гуланбин)ни эса, Honigbier (*Асал пивоси*) деб тушунади. Билмаганларини эса, транскрипция ёки сўзма-сўз таржима килиб, ҳеч қандай изоҳ бермай кўяверади. Мутаржим ўзга халқ адабиётини ўз

Жалқыга таништираар экан, хорижий тилда яратилған оригинал асарни ва уминг муаллифини ўз юртига олиб келиб, унга ўзи хоҳлаган нарсасини бора олиш ҳуқуқи берилмаган. Таржимон аслият матнида ифодаланған өзгөлдөрілікден ташқарига чиқиши мүмкін эмас. У ўз ўкувчиларини аслиятта мүмкін қадар яқынлаштириши, аслият муаллифи оламига олиб кириши мүмкін. Башқача айтганда у факат таржима қилиши мүмкін. Агар бадий таржимада санъат билан биргалиқда филологик таҳлил, интуиция ёнма-ён торса, “Кутадғу билиг” каби қадимги адабий обидаларни замонавий тил-тарға мослаштиришпа юқоридаги талаблардан ташқари яна илмий (тарихий, этнографик ҳамда фалсафий) таҳлил ҳамда тадқиқот ҳам талаб қилинади. Бу жиҳаттнинг муҳимлиги, айникса, асардаги миллій хосликни қайта яратиш жараёнида ортиб боради. Асарнинг усмонли туркча нашридан инглиз тилига ўғирған америкалик мутаржим Р.Денкофф ана шу қоиада-ларға бир қадар риоя қылған. Бунда у Р.Арат нашридаги транскрипция қандай бұлса шундайлигича келтирады, уни инглиз тилида маҳсус шархлайды: *fuķa* (a sweet bewerage), яғни шириң ичимлик тарзыда бериб, унга яна А. Асқаннинг “Аббосийлар даврида ижтимоий ҳаёт” номлы рисо-ласи асосида құйыдагы шарх ҳам беради: “*The special drink recommended after meals was called fuqqa’ . It was made from white sugar, honey or treacle, mixed with rosewater and musk and was cooled with ice*” (Яғни Овқат тановул қилинганидан сұнг бериладиган маҳсус ичимликни фуқо дейилади. У оқ қанд, асал ёки қиёмни атиргулы сув ҳамда мұшқ билан аралаштириб тайёрланади ва муз билан соватилади). Үндан кейин *mizab* (table water – стол суви), *jūlanbin* (conservē of roses – атиргул аралашмаси), *jūlab* (rose-water – атиргул суви)¹⁰⁵, тарзыда изохланади. Бу ўринда америкалик мутаржимнинг фуқога берған шархи эътиборга лойик. Бундай маълумоттарни, ҳатто биздаги қадимги туркй тиллар лугатларидан ҳам топиб бўлмайди. Афсуски мийзоб ва гуланбин тўғрисида бундай дейиш кийин. Демак, “Кутадғу билиг”даги озиқ-овқат, ичимлик, овқатланиш, уй-рўзгор

¹⁰⁵ Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory. P.192.

анжомлари, кийим-кечак ҳамда тўй- маросим номларини ифодаловчи хосликларни Европа тилларига таржима қилишда асосан аслиятдаги хос сўзни таржима тилида транскрипция қилиш билан бирга унга маҳсус изоҳ бериш ижобий натижаларга олиб келар экан. Аксинча, фақатгина транскрипция қилиш билан кифояланиш қадимги туркий обидада акс этган миллий ўзига хослик тўғрисида мавҳум бир таассурот туғилишига сабаб бўлади, холос. Бундан ташқари, “Кутадгу билиг”нинг инглизча таржимасида берилган маҳсус изоҳлардан унинг бошқа тилларга, жумладан, унинг янги олмонча, қолаверса, ўзбекча нашрларини тайёрлашда фойдаланиш тавсия этилади.

1. 3. Касб-хунарга оид сўзлар таржимаси. Бунга асосан : *Қапуз башилар* (дарвозабонлар), *йарагчы* (яровдор), *йатвақ* (соқчи), *эгәт* (сарбоз), *ыдыши* чы башы (шаробдорлар бошлиги), *ыдышичы* (соқий), *төшәкчи* (түшакчи), *ашчы* (ошпаз), *тугчы* (тугчи), *қуиҷы* (лочиндор), *кәшчы* (сувсар тутувчи), өк *йачи* (ұқ-әйчи), *йалавач* (элчи), *агычы* (хазиначи), *эрәт* (аскар), *аш башичы* (бош ошпаз) кабиларни киритиш мумкин.

Асарнинг “Ўгдулмиш элигга лашкарбоши, сипогсолор қандай бўлиши кераклигини айтади” деб номланувчи бобида жумладан шундай дейилади:

2280. Йағычы йарагчы киши-ул тучы

Йағы санчгучы ҳам йэтургэн өчि

Маъноси:

Ҳарбий (жангчи), ярогдор киши доим ўшадирки,

(У) ёвини тор-мор килувчи ҳамда ўчини олувчи бўлса.

Буни В.Радлов қўйидагича транскрипция ва таржима киласи:

S.206. *Jaқызы јыракчы кіжсі ол тұмы,*

Jaқысықузы, жаðурған öңы

Krieger und Entferner(?) sind alle tuechtige Menschen,

Sie sind Besieger der Feinde und Rachenehmer.

(Жангчи ва узоқлаштирувчиларнинг барчаси абжир кишилардир,

Улар душманини енгувчи ва ундан ўч олувчилардир.)

В.Радлов аслиятдаги “йарғачы” (яргодор)ни янглиш тушуниб, “јыракчы” деб транскрипция қиласы ва олмон тилига “Entferner” (узоклаштирувчи) деб таржима қиласы. Бу ҳолат бундан кейинги байтларда ҳам тақрорланады. Натижада Ўрта аср Корахонийлар салтанаты ҳарбийларига “янги касб” олиб кириб кирган. Буни усмонли түрк олим Р.Арат тузатыб, *yaragçı*¹⁰⁶ тарзидә тузатады. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида “яргосоз”ни – қурол-асбоб ясовчи уста¹⁰⁷, дейилады. Аммо негадир “Древнетюркский словарь”да ушбу сүзга бошқачароқ изоҳ берилади: “Jaraǵı - Подходящий, пригодный : Jaraǵıčı bolur ham jaraǵı bolur – бывает воинственным и подходящим.”¹⁰⁸. Афсуски бу жихат асарнинг инглизча таржимасида ҳам мавхумлаштириб ўғирилган. Р.Денкофф буни “He should be liberal with ... armor and weapons”¹⁰⁹ (у зирҳ ва қуролларга ҳам ён босиши керак) деб күяқолинади. Бизнингча, бу ўринда Қаюм Каримов тўғри тавсифлаган. Чунки бундай ҳарбий касб ўша даврда бўлганлиги аниқ.

Бундан ташқари В.Радлов лашкарбошига хос муҳим хислатларни ҳам олмон тилига етарлича тўғри таржима қила олмаган. Жумладан, ушбу бобда Ўгдулмиш тилидан лашкарбошида бўлиши лозим хусусиятлар ҳақида шундай дейилади:

2262. Кўр эрсиг көрэк болса қашығ йўлут

Йадылса аты болса жавлуг кулут

Қаюм Каримовда:

Ботир, мард, салобатли, хушрўй бўлиши керак,

Тоқи унинг номи тарқалса, донғи кетган машхур бўлса.

В.Радлов транскрипцияси ва таржимаси:

Кўр ёрзик кәрәк полза қызық јўлук,

Јазылза адъи полза чаплық кўлук.

¹⁰⁶ Kutadgu Bilig. Rasid Rahmati Arat. 1Metin.lalanbul, Milliy Egilim Basimevi.1947. 2316-байт.

¹⁰⁷ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 2- том. 487-бет.

¹⁰⁸ Древнетюркский словарь. С. 239.

¹⁰⁹ Yusuf Khass Hajib, P.116.

Sieh, (der Heerführer) muss edel sein und ein gewaltiger Diener,

Damit sein Name sich entfalte und er sehr berühmt sei!

(Күргин (лашкарбоши) саҳоватли, кучли хизматчи бўлиши керак,

Шу билан унинг номи тарқалса ва машҳур бўлса.)

Олмон мутаржими аслиятдаги “*Kyr*”ни “*Köp*” деб нотўғри транскрипция қилиши натижасида лашкарбоши эга бўлиши лозим бўлган хислатлар мавхумлашган. Ваҳоланки қадимги туркӣ тилда “*Kyr*” – мард, ботир¹¹⁰ каби маъноларга эга эканлиги маълум. Буни мутаржим нотўғри тушуниши билан биргаликда, лашкарбошига хос бўлган қашығ (*салобатли*) ҳамда йулуг (*хулирӯй*) каби сўзларни тушириб қолдирган. Инглизча таржимада бу жиҳат тўғри берилган: *Valiant and manly he should be, also neat-looking and in good trim: then he will win repule*¹¹¹ (Мард ва баҳодир бўлиши керак у, яна қўриниши чиройли ва салобатли бўлиши лозим. Шунда у шуҳрат қозонади. Демак, аслиятдаги миллий ўзига хос хусусиятларни акс эттирадиган касб-хунарга оид сўзларни Европа тилларига ўгиришда мазкур реалийларни тўлақонли акс эттиришнинг яна бир тамойили, мазкур касб-хунарнинг муайян давр ва шароитдаги ўзига хос вазифаларини ҳам тўғри ифодалай билиш ҳам мухим аҳамият касб этади.

Айни пайтда қадимги туркӣ обидалар таржимасига нисбатан тарихийлик ва замонавийлик тамойилини ўз ўрнида кўллай билишнинг ҳам аҳамияти катта. Жумладан “Кутадғу билиг”да эгэти сөзчиси (*сарбозлар вакили*) тўғрисида гапирилади. Унинг вазифаси *Қапув башлар* (*дарвозабонлар*) билан боғлиқ бўлиб, саройга шоҳ қабулига кетган кишиларнинг арзларини ҳукмдорга етказиш бўлган. Афсуски олмонча таржимада бу касб эгаси номи таржима тушуриб қолдирилган. Буни Р.Денкофф инглиз тилига *retinue* – (рус. Свита) тарзида ўигрлан. Буни лугатларда 1. мулозимлар (*подшо ёки амалдорларни кузатувчи аёнлар*). 2. Император офицер-

¹¹⁰ Древнетюркский словарь. С. 328.

¹¹¹ Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory. P.115.

лари. З. Күчма маънода – думлар, дейилган¹¹². Америкалик мутаржим бу ўринда “The representative of the officers”(зобитлар вакили) билан бериши мумкин эди. Аммо у бу ўринда асарнинг Ўрта асрларга даҳлдорлигини инобатга олган ҳолда бугунги кун замонавий инглиз тили учун архаик бўлган *retinue* (мулозим, подшо ёки амалдорларни кузатувчи аён) вариантидан фойдаланган ва аслиятдаги миллий, қолаверса, тарихий ўзига хосликни қайта тиклай олган. Аммо шунинг билан бирга инглизча таржимада аслиятдаги касб-хунарга оид сўзларни гоҳида номувофиқ ўгирилган ўринлар ҳам бор. Жумладан, асаддаги ыдышичы башы (шаробдорлар бошлиги)ни олмон тилига *der Obermundschenker* - бош соқий (352-бет) тарзида тўғри ўгирилган бўлса, Р.Денкофф уни факат *cirfbearer* - шаробдор (135-бет) деб кўя қолади. Бундан ташқари, “Кутадгу билиг”даги касб-хунарга оид сўзларнинг шундайлари ҳам борки, уларни ҳозирги замон ўзбек тилида ҳам маҳсус изоҳлаш талаб қилинади. Масалан, *Игдииш* (Эгдиш) ана шулар жумласига киради. Ўзбек олими Қ.Каримов: Эгдеш - Ўзгандаги туркий қабилалардан бири, бу ерда соқий боши ана шу қабиладан бўлишига ишора қилинади, - деб изоҳ беради. (960-бет). Аммо буни олмонча таржимада *ein Haussklave* – уй қули, хизматкори (325-бет), инглизчада эса, *well-bred*, яъни асли тоза, тарбияли, - деб ўгиради. Ҳар икки таржимада ҳам аслиятдаги хос сўз тўғри таржима қилинмаган.

Таржимада “Кутадгу билиг”даги хос сўзларнинг асар контекстида ўйнаган роли ҳамда вазифаларини ўгириш ҳақида фикр юритганда аввало сарой лавозимлари хусусиятларининг таржимадаги талқинларига тўхталиш лозим.

Юсуф Хос Ҳожибининг “Кутадгу билиг” асари XI аср Қорахонийлар салтанати давлат курилиши, ижтимоий-сиёсий ва маданий хусусиятлари тўгрисида маълумот берувчи мухим адабий-тарихий манба. Унда мамлакатни адолатли бошқариш учун сарой амалдорлари эга бўлиши керак

¹¹² Русча-ўзбекча лугат. ЎзСЭ нашриёти, Тошкент:1984. 394-бет.

бўлган лавозим хусусиятларидан тортиб, турли табақадаги давлат хизматчиларининг бир-бирлари билан ўзаро мулоқот одоблари ҳақида ҳам қимматли маълумотлар берилган. Жумладан, асарнинг “Улуг Ҳожибликка қандай киши керақлигини айтади” деб номланувчи бобида Ўгдулмиш Кунтуғди элигта Улуг Ҳожиб бўладиган кишининг эга бўлиши керак бўлган хислатларини бирма-бир санар экан, унда асосан : *көзи тоқ* (*кўзи тўқ*), *овутлуғ* (*уят андишали*), *силиғ* (*зариф*), *тетиғ* (*зийрак*), *уқушлуғ* (*зеҳни*), *юзи көрклук* (*юзи чиройли*), *йулуг* (*салобатли*), *эрсиг* (*мард*), *қылқы арығ* (*феъли соғ*), *серимлик* (*сабрли*), *қызыл йуз* (*ёргуз юзли*) кабиларни айтади. Мазкур маълумотларнинг бугунги кун учун қанчалик аҳамияти борлиги ва асар яратилган даврдан бери тарих, адабиёт ва тил тараккиётида ўйнаган ролини аниқлаш бу алоҳида муаммо. Аммо илк туркий адабий обидани замонавий тилларга мослаштириш, унинг асл маъно-мохиятини мавлоно Юсуфнинг бугунги авлодлари томонидан қанчалик тўғри талқин этилаётганлигини, қолаверса дунёning турли ҳалқлари қандай тушунаётганлигини аниқлаш замонавий таржимашуносликнинг муҳим масалалари сирасига киради. Зоро, “Кутадғу билиг”даги қадимий сўзлар таржимада не чоғли адекват (*тұлақонли*) ўтирилса, ўзга ҳалқлар ҳам ушбу ўзига хосликлардан шунчалик тўғри вokiф бўладилар. Асарнинг уйғур ёзувидағи тўлиқ бўлмаган нусхаси асосида 1870 йилда илк бор олмонча таржимасини яратган Ҳерман Вамбери нашрида¹¹³ Улуг Ҳожиб хислатлари аслият тақазоси билан акс этмаган. Аммо кейинчалик “Кутадғу билиг”нинг янги топилган Қохира нусхасини дастлабкиси билан ўзаро солиштирилган варианти асосида иккинчи, илк тўлиқ олмонча нашрнинг¹¹⁴ Вилхелм Радлов томонидан амалга оширилиши қадимги туркий обидани олмонча талқинлари борасида батафсил тўхталиш имкониятини яратди. Бироқ ушбу нашрда “Кутадғу билиг” матнининг тўлиқ таржимаси мавжуд бўлсада,

¹¹³ Uigurische Sprachmonumente. Insbruck. 1870.

¹¹⁴ Radloff W., Das Kutadku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Balasagun. Teil 1: Der Text in Transkription. Teil 2: Text und Ueersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo (St.Petersburg, 1891, 1910).

уидаги қадимги сўзларнинг асл маъно-моҳиятлари талқини бир қадар Мавхумлаштирилганлиги маълум бўлди. Жумладан, юкорида таъкид-лаб ўтилган бобнинг В.Радлов таржимасига эътибор бериладиган бўлса, Кўнидаги манзарани кўриш мумкин:

Бутун чын (рост ва чин) – *ganz vollkommen und wahrhaft* (*етук ва ростгўй*), силиг (зариф) – *rein* (*тоза, асл*), овутлуг (уюн-андишали) – *verschaemt* (*уюмли*), тетиг (зийрак) – *scharfsinnig* (*хушёр*), ўқушлуг (зехнли) – *Kluger* (*ақли, доно*), йулуг (салобатли) – *der Diener* (*хизматкор*), эрсиг (мард) – *treffliche* (*аъло даражада*), серимлик (сабрли) – *die Ausdauer haben* (*қаюатга эга бўлган*), қылқы арығ (феъли соф) – *reine Naturell* (*тоза феъли*), қызыл қылса юз (юзи ёруғ бўлса) – *Eifrig zewenden* (*вайрат билан боқса*)¹¹⁵.

Энди таржималарни аслият билан қиёсий таҳлилига ўтайлик. «Ўзбек тилининг изоҳли лутати»да зариф – 1. *Ақли теран, гоят ақли, идрокли.* 2. *Фоят гузал, нозик, нафис*¹¹⁶ каби маънолари борлиги айтилади. Древнетюркский словарь (қадимги туркий луғат)да эса, *Silik*¹¹⁷ – чистый, благородный, нежный, изящный (Яъни тоза, олийжаноб, нозик, нафосатли) тарзида тавсифланади. Тўғри, қадимги туркий силиг сўзининг тоза, асл маънолари ҳам бор. Аслида қадимги туркий тилда *соф*, тоза маъноларида *арығ*¹¹⁸ сўзи ишлатилади. Бироқ бу ўринда унинг зариф варианти келтирилганлиги мазкур контекстга жуда мос тушган. Бу албатта, ўзбек таржимони Қаюм Каримовнинг хизмати. В.Радлов силиг (зариф)ни – қандай бўлса шундайлигича *rein* тарзида ўгириб “тоза, асл”лаштириши маъкул кўради. Буни бизнингча олмон тилидаги *elegant* (зариф, нозик)¹¹⁹ билан берилса мақсадга мувофиқ бўларди. Бундан ташкари “Кутадгу билиг” муаллифи Улуг Ҳожиб ўқушлув (зехнли), йулуг (салобатли), эрсиг (мард) бўлиши кераклигини уқтирса, В.Радлов уни *ein Kluger* тарзида

¹¹⁵ Radloff W. S.218-220.

¹¹⁶ «Ўзбек тилининг изоҳли лутати». 301-бет.

¹¹⁷ Древнетюркский словарь. С. 500.

¹¹⁸ Древнетюркский словарь. 1969. С. 51.

¹¹⁹ Русско-немецкий словарь. М.: Сов. Энциклопедия. 1968. С.145.

(аклли, доно), *der Diener* (хизматкор), *treffliche* (аъло даражада) бўлишини хоҳдайди. Тасаввур қилиб кўрилса, В. Радлов айтган хислатлар билан ўша даврда Улуг Ҳожиб ҳеч қачон ўз вазифасини улдалай олмаган бўларди. В.Радлов аслиятдаги йулуг сўзи охиридаги жарангли “з”ни жарангизлантириб “к” тарзида транскрипция қилади. Натижада қадимги туркий сўз-нинг асл маъносини била олмайди. Бизнингча, аслиятдаги *эрсиг* (*мард*)ни олмон тилидаги *tarfer* (*мард*) сўзи билан таржима қилса тўғри бўлар эди.

Юсуф Хос Ҳожиб Ўгдулмиш тилидан Улуг Ҳожибликка керак бўлган ботиний хислатларни санаб кўрсатгандан сўнг унинг зоҳирий жиҳатларига ўтади. Муаллиф ана шундай инсонни кўрганлар қувонишини тасвиirlаб, шундай дейди:

2429. Эди эдгу нәң бу киши көрки йуз

Бу йуз керкингэ сув ичэр экки кез

Маъноси:

Кишининг кўрки (бўлган) юз жуда яхши нарса,

Бу юз кўркидан икки кўз сув ичади.

В.Радлов таржимаси:

S.220. “Eine schoene Sache ist die Schoenheit des menschlichen Antlitzes,

Fuer die Schoenheit des Antlitzes oeffnen beide Augen den Glanz”.

(Инсон юзи жуда гўзал нарсадир,

Юзниг гўзалиги учун ҳар икки кўз порлаб туради.)

Ана халос. Аслиятда муаллиф Улуг Ҳожиб юзининг гўзалигидан уни кўрганлар қувонишини – икки кўз сув ичишига ўхшатса, таржимон инсон юзи гўзалигига унинг кўзлари порлаб туради, - дейди. Бундан ташқари, Улуг Ҳожиб барча ишларни бут қилиб, одамлар кўзига ёруғ юз билан боқишини асар муаллифи “Улуг Ҳажиб өтру қызыл қылса юз” деб унинг юзи ёруғ бўлса, деб тасвиirlаса, олмонча таржимадаги Ҳожиб “Eifrig zewenden”, яъни фақатгина *зайрат* билан боқтиради. Натижа маълум. “Қутадгу билиг”даги Улуг Ҳожибининг сийрати ва сурати олмонча таржимада мавхум бир шахсга айлантириб кўйилган. Ниҳоят, В.Радлов

транскрипциясидаги номувофикликлар XX аср ўрталарига келиб, атоқли усмонли турк олими Арат томонидан бартараф этилди. Бу жиҳатни асарнинг лотин имлосига асосланган усмонли түркча транскрипциясидан ҳам билиш мумкин:

Bütün, çin (2436), *közi toğ* (2441), *uvutlug* (2444), *silig* (2446), *tetig* (2447), *ukuşlug* (2453), *yuzi körklig* (2458), *yülüg* (2458), *ersig* (2458), *haşmeti* (2468), *sañinuğ* (2462), *kılık arig* (2462), *köngüllüg* (2468), *köngli alçağ* (2473), *serimlig* (2480), *kızıl kılsa yüz* (2483)¹²⁰. Ушбу матн асосида “Кұтадзу билиг”нинг инглизча таржимасини амалға оширган америкалик түркшунос олим Роберт Денкофф мазкур хусусияттарни олмонча нашрға нисбатан аслиятта анчагина мүқобил үгіради. Биз күйіда буни Р.Арат тайёрлаган матн билан қиёслаган ҳолда көлтирамиз: *Bütün, çin* – *truthful and sincere* (*ростгүй ва самимиүй*), *közi toğ* – *full-eyed* (*тұлық күзли*), *uvutlug* – *modest and pure* (*камтар ға тоза*), *silig* – *worldly-wise* (*дүнөвий билимдон*), *tetig* – *clever* (*акылни*), *ukuşlug* – *intelligent* (*заковатли*), *yuzi körklig* – *handsome of appearance* (*күриниши чиройлы*), *ersig* – *manly* (*мард*), *-yülüg* – *well-kempt* (*өзіга қараган*), *haşmetli* – *dignity* (*гурурлы*), *sañinuğ* – *devout* (*художжүй*), *kılık arig* – *chaste and pure* (*иффатлы ға тоза*), *kızıl kılsa yüz* – *to keep a ruddy face* (*юзининг қызыллыгын сақласа*.)

Р.Денкофф таржимасида аслиятни бир оз гарбийлаштириш, умумлаштириш ва янада батағсиллаштириш тамойили күзге ташланади. Жумладан, Улуг Ҳожибининг *yuzi körklig* (*юзи күркли*) дейилса, инглизча таржимада – *handsome of appearance* (*күриниши чиройлы*) деб унинг бүйбасты, қомати ҳақида гапирилади. Шунингдек, аслиятта *bütün, çin* деб унинг ниҳоятда ростгүйлиги тақидланса, таржимада унинг ёнига *sincere* – *самимилигини ҳам күшиб қўйилади*. Бундан ташқари Р.Денкофф Улуг Ҳожибга хос айрим хислатлар таржимасида баязи мавхумлик ва ҷалқашликларга ҳам йўл кўяди. Масалан, *yülüg* сўзини *well-kempt* (*өзіга қараган*),

¹²⁰ Arat Rasid Rahmeti. Kudatgu Bilig.1. Metin.Istanbul. Milli Eğitim Basimevi.1947.

деб ўгиради. Ваҳоланки буни инглиз тилидаги *firm ēku sound*¹²¹ (салобатли) сўзлари орқали берса бўларди. *Haşameti*(ҳашамати)ни эса *dignity* (гурури) деб таржима қиласи.

Умуман олганда, мазкур нашрда ютуқлар ҳам анчагина. Айниқса, муаллифнинг билимли киши номидан айтилган гўзал ташбехли байтини инглизчага ҳам шеърий йўл билан қайта яратилганлиги таҳсинга лойик:

2467: *idi edguneng bu kişi körki yúz*

bu yúz körkinge suv içer iki köz

Кишининг кўрки (бўлган) юз жуда яхши нарса,

Бу юз кўркидан икки кўз сув ичади

Р.Денкофф таржимаси:

2567: *It is propitious when your eyes Upon fair beauty gaze.*

The eyes revive as with cooling water, when they see a handsome face.

Самими гўзаликка кўзларинг дикқат билан боқса, қандай ёқимли бўлади, Кўзлар гўзал юзни кўргандга худди мусаффолашаётган сув каби жонланади.

Аслият билан таржимани янада яқинрок қиёслайлик:

- **киши кўрки бўлмиш юз жуда яхши нарса** – *самими гўзаликка кўзларинг дикқат билан боқса, қандай ёқимли;*
- **бу юз кўркидан** - *кўзлар гўзал юзни кўргандга;*
- **икки кўз сув ичади** - *кўзлар худди мусаффолашаётган сув каби жонланади.*

Аслиядаги байтда 14 та сўз ишлатилган. Инглизча таржимада эса 21 та.

Аслиядаги шеър қофиясини таъминловчи *yüz* (юз) ҳамда *köz* (кўз) сўзлари инглизча *gaze* (дикқат билан боқиш), *face* (юз) билан ўгирилиши билан гўзал оҳанг ҳам таъминланган. Эътибор берилса, таржимадаги кўпчилик сўзлар аслиятни айнан ўгирмаси эмас. Хатто, таржима матнига аслиядада бўлмаган *самимилик*, *дикқат билан боқиш*, *мусаффолашаётган сувнинг*

¹²¹ Русско-английский словарь. С.301.

жонглииши кабилар олиб кирилган. Аммо маъно аслига монанд. Худди аслидагидек жаранглайдиган образли манзара, гўзал ташбех яратилган.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, В.Радлов таржимага мутаржимнинг ўзи айтганидек, қадимги туркшуносликдаги морфология соҳасига оид маълумотлар тўплаш максалидан келиб чишиб ёндашганлиги учун сўзма-сўзликка ортиқча берилиб кетган. Айниқса, аслият матнини транскрипция килишда кўплаб чалкашликларга йўл кўйган. Натижада маъно иккинчи ўринга ўтиб қолган. Усмонли турк олими Р.Арат транскрипциядаги католикларга барҳам берган. Ана шу манба асосида иш олиб борган америкалик таржимоннинг муваффақияти сўзни сўз билан эмас, балки маънони маъно билан ўтирганлигига намоён бўлган. У насрый баёндаги аниқлик ва айрим ўринларда шеърий қайта яратишда ҳам поэтик санъат қоидаларига амал қилганлиги боис, аслиятга муқобил таржима яратадиган.

Хос сўзлар таржимасини асар матни контекстидан алоҳида ҳолда ёки асар матни контекстидан ажратмаган ва у яратилган тарихий-миллий жараён билан боғлиқ ҳолда таржима қилиш самарасини куйидаги схема орқали тасвиrlаш мумкин. Бундаги шартли қисқартмалар куйидагилар:

A.X.C. - аслиятдаги хос сўз, **T.T.I.** - таржимадаги транскрипция ва изоҳ ҳамда **A.K.B.** - асар контекстидаги воқеълик, **A.T.M.Ж.** – асар яратилган даврдаги тарихий-миллий жараён, **A.X.C.M.T.** – аслиятдаги хос сўзниңг муқобил таржимаси., **A.M.T.**- Аслиятга муқобил таржима.

1. Асадаги хос сўзларни таржимада асар матни контекстидан алоҳида ҳолда таржима қилганда қуйидаги кўриниш юзага келади:

A.X.C. → T.T.I. → A.X.C.M.T.

2. Асадаги хос сўзларни асар матни контекстидан ажратмаган ва у яратилган тарихий-миллий жараён билан боғлиқ ҳолда ўтиришни натижасини қуйидаги схема орқали тасвиrlаш мумкин.

A.T.M.Ж. → A.K.B. → A.X.C. → T.T.I. → A.M.T

“Кутадғу билиг” да ранг рамзи ва унинг таржимадаги талқинлари ундаги туркий ўзига хосликни қайта яратиш муаммолари сирасига киради. Қуйида ана шу ҳақда фикр юритамиз.

“Кутадғу билиг” даги ранг рамзли тасвир воситалари таржимаси

Юсуф Ҳожиб ўзининг “Кутадғу билиг” асарида ранглардан мохирона фойдаланиш орқали асарга ўзига хос туркий колорит бера оладиган гўзал тасвир воситалари яратган. Таникли адабиётшунос олим Боқижон Тўхлиев ўзининг “Кутадғу билиг”да ранг рамзига доир” деб аталувчи мақоласида асарда турли ранглар воситасида яратилган тимсоллар тўғрисида эътиборга лойик кузатишларини баён килган¹²². Бирок “Кутадғу билиг”даги ана шу жиҳатларнинг таржима тилларидаги талқинлари масаласи ҳали маҳсус ўрганилмай келинмокда. Қадимги обидадаги ранг рамзли тимсолларни уларнинг замонавий тиллардаги таржималари билан қиёсий таҳлил қилиш таржимашуносликнинг шу соҳадаги муаммоларига бир қадар ойдинлик киритишга хизмат килади. Атокли сўзшунос олим, профессор Файбулла ас-Салом ўзининг “Таржима ташвишлари” номли рисоласида бу ҳақда шундай дегандилар: “Ҳар бир сўз ўзи истифода этиладиган тилда шундай маъноларни англатадики, бўлак тилдаги шунга муқобил калима ўша маъноларни кисман, бир қадар ёки бир тарафлама қопласа-да, кўпинчә жиддий фарқ килади. Ҳусусан, сўз бирикмаларида бундай тафовут яна ҳам ортади. Масалан, инглизча *White*, русча *белый*, ўзбекча *оқ* сўзларини олайлик Оқлик, равшанлик, ёруғлик ҳамма халқларда ҳам “оқ” маъносида қўлланувчи сўзлар бир-бирига айнан мувофиқ келади, деб бўлмайди. Инглизларда “White as wool” – жундай оплок, дейиш фақат уларгагина хосдир, негаки, на рус тилида, на ўзбек тилида жун – оқлик тушунчасини ифодалашга хизмат килмайди.... Оқлик баъзи ҳолларда мусибатли тушунчаларни ҳам ифодалайди. Ўзбек тилидаги

¹²² Тўхлиев Б. “Кутадғу билиг”да ранг рамзига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, Т., 2001, 3-сон, 34-38-бетлар.

Оң қылмоқ ва *октадар* отаси томонидан лаънатланган фарзандни билдиради.”¹²³ Демак, буни Европа тилларига айнан ўгиришнинг имкони **Жук**. Таржима эса аслиятга мос бўлиши керак. “Кутадгу билиг”да турли туман ранглардан гоҳ газаб, гоҳ нафрат, гоҳида яхшилик ва эзгулик, ўрни келганда табиат ҳодисалари тасвирларида фойдаланилган. Юсуф Хос Ҳожиб айниқса, қора рангни маҳорат билан ишлатади. Биз ушбу кисмда ана шу жихатни таҳлил қилишга ҳаракат килдик. Асарда куёшнинг ботиши ва оламга қоронгулик тушишини куйидагича тасвирланади:

Йашык бады йузку қара юз бағы
Ажун болды бутру қара ер туғы
Гужэк бурды руми қызы отру юз
Қара сач будуғи ажун толды туз

Маъноси:

Куёш юзига қора юз боғлади,
Бутун олам қора ер ёпиги (яъни қоронгулик) билан қопланди.
Румий қизи юзига кокилини туширди,
*Бутун олам қора соч ранги билан тұлды*¹²⁴.

Ҳақиқатан ҳам гўзал манзара яратилган. Қуёш ботиб, ер юзига қоронғу тушишига нисбатан “қора банд боғлаган қуёш” ҳамда “қора ер ёпиги ёпинган ер” каби гўзал ташибек ва сифатлашлар күлланилади. Кейинги байтда бу тасвир янада кучайтирилади. Оламга қоронгулик тушишини “Румий қизи”нинг кокилини ёзишига ўхшатилади. Эътибор берган бўлсангиз, юқоридаги байтларда тасвир воситалари қора ранг билан ишлатилган. Бунинг америкалик туркшунос олим Роберт Дэнкофф талкини бўлмиш инглизча таржимасига эътибор қаратайлик:

“Sol tied a lack veil over his face, Earth was filled with the dust of dusk, the Roman maid let her locks flow loose on her face and covered the world with

¹²³ Саломов Г. Таржима ташвишлари. Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983 39 - бет.

¹²⁴ Юсуф Хос Ҳожиб. “Кутадгу билиг”. 726-бет.

the blackness of her hair¹²⁵ (Күёш юзига қора чойшаб ташлади. Дунё оқиом тўзони билан қопланди. Италиялик қиз юзига кокилини туширди ва олам унинг сочи рангига чўмди).

Инглизча таржимада “қора юз боғи” – “чойшаб”га, “ер ёпиги” эса, “оқшомнинг чанг-тўзони”га айланган. “Румий қизи”ни “Roman”(Яъни италиялик қиз) деб ўтирилган. Ўзига хос америкача оқшом тасвири. Бунинг ҳам ўз сабаблари бор, албатта. Чунки, биринчидан, аслида ҳозирги замон инглиз тилида италияликни – Italian¹²⁶ (италиялик, италянча) сўз билан юритилади. Иккинчидан, шунга қарамай мутаржим асосан ўрта асрларга мансуб дин пешволарига нисбатан қўлланиб келинадиган архаик сўз бўлмиш “Roman”дан фойдаланган. Бу мақсадга мувофик.

В.Радлов ўзининг ча таржимасида янада бошқачароқ йўлдан борган:

**Die Sonne band vor ihr Antlitz den schwarzen Schleier,
Die Welt umhuellte sich ganz mit seiner Kohlen Farbe.
Das griechische Maedchen loeste ihr Haar, bedeckte ihr Antlitz,
Die Farbe des schwarzen Haares verbreitete sich ueber den Welt¹²⁷.**

(Күёш юзига қора юз боғи боғлади. Дунё бутунлай кўмир рангига кирди. Грек қизи сочини ёзди ва у юзини қоплади. Қора соч ранги бутун дунёга ёйилди.) Юқоридаги таржималардан фарқли ўлароқ В.Радлов талкинида икки жиҳат кўзга ташланади. Биринчиси, коронғу тушгач, дунёнинг бутунлай кўмир рангига кириши ҳамда “Румий қизи”нинг “Грек қизи”га айланиб қолиши. Дастребусига тушунса бўлади. Чунки, тим қора ранг ҳакида гапирганда “кўмир ранги” тарзидаги ўзига хос олмонча ташбех ишлатилган. Аммо “Грек қизи” ҳакида бундай деб бўлмайди. Шу ўринда Рум тушунчасига изоҳ берайлик. Унга биздаги қомусларда қуйидагича таъриф берилади: ” Рум – Рим, Рим империясининг ўтмишда Шарқ, жумладан Марказий Осиёда кенг тарқалган номи. Мелодий 4-асрда Рим империяси парчалангач, “Рум” номи фақат шаркий Рим империяси –

¹²⁵ Yusuf Khass Hajib. Wisdom of Royal Glory. P. 199.

¹²⁶ Англо-русский словарь. Составитель Мюллер. С.409.

¹²⁷ Das Kutadku Bilik des Jusuf Chass Hadschib aus Balasagun. S.144.

Византияга нисбатан құлланиладиган бўлди. Кичик Осий Салжукйлар томонидан босиб олингандан сўнг “Рум” номи Кичик Осиёни англата бошлади. Усмонли турклар 15-асрда Византияни забт этгач, Болқон ярим оролини ҳам шу ном асосидаги Румелия деб атай бошланди”¹²⁸. Демак, Рум бу Византияning шарқона номи. Уни “Рим”, “Италия” деб аташ ҳақиқатга яқишлоқ. Аммо “Греция” деб бўлмайди. Юқоридагилардан кўриниб турибдики, Куёш ботиб, Коронғу тушиши тасвирида хилма-хил ташбеҳлардан маҳорат билан фойдаланилган. Бунда ҳам қора ранг фаол қўлланилганлигини кўришимиз мумкин. Энди “Кутадғу билиг”да зулмат кетиб, тонг отиши тасвирига ҳам эътибор берайлик:

Бэлинглэб удуңды котурди башын

Қара занги қылмыш йузини эшин (3247)

Маъноси:

Чучиб уйгонди, боини кўтарди,

Қора ҳабаш юзини пардалабди (яъни зулмат кетиб, тонг ёриша бошлабди).

Қора ҳабашнинг юзига парда тортишини тонг отишига қиёс қилинган. “Кутадғу билиг”да ҳабаш образи бир неча маротаба ишлатилган. Чунки, дунёга ислом тарқалишининг дастлабки пайтларида қора танли ҳабашлар ҳам фаоллик кўрсатган эдилар. Ҳусусан, “Билолу ҳабаш” Мұхаммад пайгамбарнинг замондоши, сафдоши бўлган¹²⁹. Ушбу байтнинг олмонча таржимаси анчагина баҳсталаб:

Er kam zu sich, erwachte, erhob sein Haupt,

Das schwarze Mohrenmaedchen hatte ihr Antlitz hell gemacht. (284)

(У ўзига келди, уйгонди, боини кўтарди. Қора ҳабаш қиз юзини ёриштирди). Юсуф қўллаган “қора ҳабаш йигит” олмонча таржимада “ҳабаш қиз”га айланган. Бизнингча, мутаржимнинг аслиятдаги жинсни таржима матнида ўзgartаришига куйидаги сабаблар асос бўлган: 1)

1

¹²⁸ ЎзСЭ.9-том.Тошкент, 1977. 382-бет.

¹²⁹ Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. С.552.

Таржимон турк-исломий адабиётда анъана тусига кирган ҳабаш йигит ҳакида етарли маълумотга эга бўлмаган. 2) Ушбу байтда бевосита берилмаган бўлса-да, ҳабаш юзини ёритиши билан бутун “дунё” юзи ҳакида гап бораётгандиги боисидан аёл жинсини қўллашга мажбур бўлган. Чунки олмон тилида *дунё* - *die Welt* женский род (аёл жинси)да ишлатилади. Шунингдек, ҳам русча, ҳам олмонча таржималарда қўлланилган “эфиоп” ва “ҳабаш қиз”лар юзларини қандай қилиб ёритганликлари айтилмайди. Аслиятда муаллиф аниқ қилиб, унинг юзига парда тортиши ҳакида маълумот беради. Таржималардан эса бунга жавоб топиб бўлмайди. Кора ранг “Кутадғу билиг”да нафақат табиат ҳодисалари тасвирида, балки қаҳрамонлар руҳий ҳолатини, уларнинг шодлик-кувончи ҳамда ғазаб-нафратини ҳам ифодалашда фаол ишлатилган. Асарнинг “Ойтўлди ўзи давлат эканлигини айтади” бобида шундай дейилади:

Элиг бушты артуқ қараптты менгиз,

Айур эй эвэклик кишикэ эсиз. (615)

Қ.Каримов таржимаси:

Элиг жуда қаҳрга келди, юзидан газаб ёғди,

Деди: эй, шошқалоқлик киши учун ярамасдир. (615)

Ўзбек олими Қаюм Каримов аслиятдаги “қараптты менгиз”ни – ҳозирги ўзбек тилида “юзидан ғазаб ёғди” тарзида ўғириб тўғри йўл тутган. Аммо кейинги бандда шошқалоқликнинг ярамаслиги тўғрисида гапириб унинг “ярамас одат” деб ҳам қўйилганида қойилмақом иш бўлган бўларди. Қадимги туркий лугат (Древнетюрский словарь) да: *Qarart* – қораймоқ, қорайтироқ, ғазабланмоқ каби маъноларда берилган¹³⁰. Лекин ҳозирги замон адабий анъаналарида ғазабланишга нисбатан “юзни қорайтироқ” ишлатилмайди. Аксинча, юзнинг қорайиши “юзи қора”, “юзи шувит” каби иборалар уят, номусга қолганлик маъноларида қўлланилади. Бу ўринда юкорида таъкидланганидек, ғазабланмоқ, нафратланмоқ каби сўзлар ёки қизил ранг қўлланилган сифатлашлар ишлатилади. Буни тўғри тушунганди.

¹³⁰ Древнетюрский словарь. С. 425.

мутаржими В.Радлов: **Da wurde Elik noch zoerniger, sein Antlitz roetete sich** (58) Яъни Элигнинг янада газаби кучайиб, юзи қизарыб кетди, тарзида үтирган. Америкалик таржимон эса, сўзма-сўз таржима тамойилини кўллаган: **Now the king went black with rage. He said “What an evil thing is haste!”** (Яъни шунда подишо газабдан юзи қорайиб кетди ва деди: “Бу қандай ахмоқона шошқалоқлик!) Таржима аслига мос. Чунки, инглизлардаги “Black” (қора) – сердитый, злой; **black looks** –ғазабли қараш маъноларига эга. “Қутадғу билиг”даги ранг билан боғлиқ тасвир воситалари таржимасидаги муаммолардан яна бири бу аслият ёзувини транскрипциялашда кўзга ташланади. Буни айниқса, асарнинг Қохира нусхаси асосида В.Радлов амалга оширган транскрипцияси ва таржимасида кўришимиз мумкин. Қадимги обиданинг (Наманган нусхаси) табиат тасвирига оид бобида шундай байт бор:

Унинг утти кәклик кулэр қатқура

Қызыл ағзы қан тэг қаши қап-қара (72)

Қ.Каримов тавсифи:

Каклик ёқимли овоз билан сайради, қаҳ-қаҳлаб күлмоқда,

(Унинг) қизил оғзи қон каби, қоши эса қоп-қора.

В.Радлов транскрипцияси:

Унун атти kaeklik kyela katkura,

Қызыл Қазы kan taek kajы kan kara. (S.18)

ча таржимаси:

Laechelnd und klagend stoesst das Ruhbhahn seine Stimme hervor,

Das schwarze braune hat, wie Kysyl-Gasy-Chan. (S.18)

(Каклик қулиб, нола билан сайрамоқда,

Унинг Қизил Гози Хонникидек қора қоши бор.)

Бир қараганда бу транскрипция натижасида келиб чиқкан шунчаки камчиликка ўхшайди. Аслида мутаржим бу ўринда жиддий хатога йўл кўйган. Чунки, “Қутадғу билиг”дек XI асрдаги Марказий Осиё ҳалклари тарихи тўғрисида маълумот берувчи энг муҳим манбада ҳеч қандай Қизил

Фози Хон ҳакида гап йўқ. Таржимон бу билан янги хон “кашф килиб” кўйган. Транскрипциядаги католик натижасида бу маълумот тўппа-тўғри олмонча таржимага ҳам ўтган. Афсуски В.Радловдан сўнг “Қутадғу билиг”нинг бошқа янги олмонча таржимасига қўл урилмади. Демак, ўқувчилари ушбу “янгилик”ни яқин юз йилдан бери мутолаа қилиб келишмоқда.

Юқоридаги таржимавий талкинлардан куйидаги хулюсаларга келиш мумкин:

“Қутадғу билиг”да таркибида ранг қўлланилган бадиий тасвир воситалари заминида XI асрдаги туркий ҳалқлар тарихи, дини, адабий анъаналари, қолаверса табиати билан боғлиқ ҳусусиятлар акс этган. Улар ўзининг адабий-услубий, лисоний жиҳатлари ҳамда уларнинг ўша даврдаги анъаналарда қўлланилиши билан бугунги кунга айнан мос келмайди. Бу эса, таржима жараёнида жиддий қийинчиликлар туғдиради. Асардаги таркибида ранг қўлланилган тасвир воситаларини замонавий тилларга, ҳусусан Европа тилларига ўгирища сўзма-сўз таржима тамойилини қўллаш баъзан тўғри бўлса-да, аммо бу доим ҳам муқобилликка олиб келавермайди. Бунда тез-тез соҳта эквивалентлар домига тушиб қолиш ҳоллари кузатилади. Қадимги туркий обидани замонавий тилларга таржима қилишнинг энг муҳим жиҳатларидан бири - уни тўғри транскрипция қилишдир. Бу соҳада кўплаб ишлар қилинган бўлса-да, асарнинг олмонча напри ҳакида бундай деб бўлмайди. “Қутадғу билиг”ни ҳам лисоний ҳам ҳудудий жиҳатдан йироқ бўлган Европа тилларига муваффакиятли таржима қилишнинг гарови бу асарнинг замонавий туркий тиллардаги (ўзбек, киргиз, қозоқ, усмонли турк, уйғур) напрларидан самарали фойдаланишдир. Қадимги туркий обидада акс этган бадиий тасвир воситалари таркибида қўлланилган ранг рамзли сўзларни Европа тилларига ўгирища таржима матнида рангларнинг ўзгариши адабий-лисоний ва ҳудудий ҳамда вақт масофаларини ҳисобга олганда табиий ҳодисадир.

Агар ранг рамзли сўзлар “Кутадгу билиғ”да акс этган туркий ўзига хосликнинг зоҳирий жиҳатларини ифодаласа, асардаги туркий халқлар руҳияти билан боғлиқ бўлган шарқона андишани ифодаловчи тасвиirlар ундаги ботиний томонларни намоён қилишга хизмат қилади. Уларнинг Европа тилларидағи талқинларини аслият билан қиёсий ўрганиш таржимашунослик учун муҳим аҳамиятта эга. Жумладан, асардаги *сақинуқ* ва овут сўзлари ҳозирги ўзбек тилида – *андишиа* дейилади. Туркий халқлар, хусусан, ўзбеклар айнан ана шу хусусиятлари билан ҳам ажralиб турдилар. Бундан салкам минг йил аввал битилган туркий обидада ушбу сўзларнинг фаол қўлланилганининг ўзиёқ мазкур хислатнинг бизда қанчалик кўхна ва қадрли эканлигидан далолат беради. Асарда Кунтуғди элиг ва Ўгдулмиш ўрталарида бу борада маҳсус мунозара бўлиб ўтади. Ўгдулмиш жумладан шундай дейди:

1952. Сақынуқ киши көнли корқлық болур
Көнул корқса бэглар ишиг туз қылур.

Маъноси:

Андишали кишининг кўнгли кўркувли бўлади
Кўнгил кўркса, беглар ишни тўгри юритади¹³¹.

Ушбу байтни олмон мутаржими В.Радлов куйидагича транскрипция килади ва олмончага ўтиради:

1961. Сақы јок кіжі көнли корклук полур,
Көнүл коркса näklap iżik tuz қылур

Олмонча таржимаси:

Der Sinn des makellosen Menschen ist (gottes) fürchtig,

Sind Sie gottesfürchtig, so führen die Fürstren ihre Geschäfte gut¹³².

(Бенуқсон кишининг ҳис-туйгуси худодан қўркувчан бўлади. Сиз қусурсизмисиз, шундай подшолар ўз ишларини яхши юритадилар.)

¹³¹ Юсуф Ҳос Ҳожиб. “Кутадгу билг”. 337-бет.

¹³² Radloff W., Kutadku Bilik. S. 179.

Олмонча матн таҳлилига ўтишдан аввал ушбу сўзнинг маҳсус лугатлардаги тавсифига эътибор қиласлий. Жумладан, рус тилида чоп этилган Древнетюркский словарь (қадимги туркий лугат)да *сақынуқ* сўзига кўйидагича изоҳ берилади: “*Saqınuq* – праведный, благочестивый, набожный: *saqınuq kişi ištä saqlıq qilur* – праведный человек поступает осторожно¹³³. Рус тилидаги *праведный* сўзини такводор, одил, ҳакқоний, адолатли¹³⁴. *Благочестивыйни*, диндор, художўй ва мўмин дейилади¹³⁵. Аммо муаммо шундаки, ушбу лугатда *келтирилган изоҳларнинг бирортаси ҳам Юсуф Ҳос Ҳожиб айтмоқчи бўлган сақынуқ сўзининг ҳақиқий маъносини бера олмайди*. Сабаби мазкур лугат қадимги туркий сўзларни замонавий изоҳига багишланган бўлсада, у рус тилида тузилганлиги боис, туркий сўзларнинг асл маъно-моҳиятларини тўлиқ ифодалай олмаган. Чунки, шарқона *андиша* бу на тақводорликка ва на одилликка тўла мос келади. Факат уларга бир қадар яқин келиши мумкин холос. Демак, қадимги туркий сўзларни ҳозирги замонавий туркий тилларда, жумладан ўзбек тилида тавсифловчи маҳсус лугатлар яратиш жуда муҳим. Ҳозирги «Ўзбек тилининг изоҳли лугати»да андишани қўйидагича тавсифланади: *Андиша 1. Кетини, оқибатини ўйлаб ёки юз-хотир қилиб юритилган мулоҳаза; эҳтиёткорлик. Андишанинг оти қўрқоқ Мақол. 2. Умуман фикр, мулоҳаза. Андишага бормоқ ёки тушибоқ. Андиша қилмоқ. 3. Шарм-ҳаё, орномус; уят. Андишаси йўқ одам. Юз-хотир қилмоқ. Тортинмоқ, уялмоқ*¹³⁶. В. Радлов аслиятдаги *сақынуқни “сақы jok”* тарзида янглиш транскрипция килади ва *makellos* деб ўтиради. Нуфузли лугатларда буни – безупречный, незапятнанный (бенуксон, кусурсиз)¹³⁷ каби маъноларга эга эканлиги айтилади. Натижада аён: аслиятдаги андишали кипи кусурсиз фариштага айлантирилади. Маълумки, таржима матнларини аслият билан қиёслашда бир асарнинг бир неча тиллардаги таржималари билан ўзаро қиёсий-

¹³³ Древнетюркский словарь. ... С. 487.

¹³⁴ РўЛ... 176-бет.

¹³⁵ РўЛ... 741-бет.

¹³⁶ «Ўзбек тилининг изоҳли лугати». ... 47-бет.

¹³⁷ Большой немецко-русский словарь. ... С.567.

типовогик ўрганиш таржима матнларининг аслиятга нечоғли яқин келиши тұгрисида жүяли фикр айтишда мухим рол ўйнайды¹³⁸. Шу йүриғдан “Кутадғу билиг”нинг Р.Денкофф амалга оширган инглизча таржимасига ҳам зәтибор берайлик: “*The pious man has a fearful heart, and the prince with a fearful heart governs equitably ...*”¹³⁹. (Яъни тақвадор кишининг юраги үүркүвли бұлади ва бундай юрак билан адолатлы сиёсат юритилади). Кизиги шундаки, аслиятдаги сақынуқ (андиша)ни Р.Денкофф Р.Арат томонидан тұғрилаб транскрипцияланган *saqīniq* асосида ўғирған бұлса ҳам, барибир у амалга оширган инглизча таржимада ҳам айнан аслиятдаги дег маңын келиб чиқмаган. Сабаби, шарқона андишани Европа ҳамда америкаликларда факат *художүйлик ва тақвадорлик* каби маңнолардагина тушунилади. На илож, ҳар бир тилнинг ўз таржимавий қуввати ва имкониятлари бор. Бундан ортигига умид йўқ. Зеро, профессор Ғайбулла Саломов таъкидлаганларидек, “Таржиманинг муваффакияти, аввало, таржимон истеъодига алоқадор бұлса, бошқа тарафдан, объектив шартшароит ҳисобланмиш ўғирилаётган асар билан ватан адабиёти орасидаги даврий ва миллий “масофа”, яқин йироқлик, адабий-эстетик анъаналар, дид ва тушунчалар ўртасидаги тафовутлар, адабий алоқалар таъсиригининг характеристи, халқ тилининг бойлиги... кабиларга вобастадир”¹⁴⁰. Узаро адабий алоқалар ва таржима асарлари айирбошлашда Марказий Осиё туркий халқларига Европаликлардан энг яқини бу албатта руслардир. Шарқона андишани ушбу тилда қандай маңын англатиши билан қизикиб, шу соҳадаги маҳсус лугатлар билан солиштирганимизда қуйидагича манзарага гувох бўлдик: Андиша 1. *опасение, боязнь (сделать что-либо неприличное, обидное или утружендающее кого-л.): сомнение, осторожность, осмотрительность, предусмотрительность (в поступках, в общении); андиша билан или андишага бориб 1) благоразумно, обдуманно, осмотрительно;*

¹³⁸ Саломов F. Таржима назарияси асослари. Т.: Фан, 1983.

¹³⁹ Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Biliq.. P.107.

¹⁴⁰ Саломов F. Таржима ташвишлари. Т.: Faafur Fulom nomidagi адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. 89-бет.

2) боясь.: уй эгаларига малол келмасин деган андиша билан боясь, как бы не затруднить хозяев; *андишанинг оти қўрқоқ* деликатность именуют трусостью; уят-андиша стыд и совесть. 2. мысль, дума, помышление, соображение, забота. Бошқа андишалари бўлмаса бир кириб ўтсалар, умуни қувонтиурлар (Ойбек “Навоий”). Если нет у вас других забот, хорошо, если бы зашли, вы бы этим всех порадовали. Андишли 1. *благоразумный, рассудительный, предусмотрительный, осторожный.* 2. *Деликатный, учтивый, тактичный*¹⁴¹. 1. **Опасение** қўрқиши, хавфсираш, хавотирланиш, ҳадик, хавф; вызывать опасение қўрқитмоқ, хавотирга солмоқ; выражать опасение хавотирлик билдиримоқ¹⁴². **Осторожность** эҳтиёткорлик билан иши тутиш¹⁴³. **Осмотрительность** эҳтиёткорлик, кетини ўйлаб иши тутиш¹⁴⁴. **Обдуманно** пухта ўйлаб, чукур мулоҳаза қилиб, андиша (мулоҳаза) билан¹⁴⁵. 2. **Мысль** 1.фикр, тафаккур, фикрлаш. 2.идея, ғоя, ақл. 3.фикр, ҳаёл, андиша. 4.фикр, эътиқод, маслак¹⁴⁶.

Қўриниб турибдики, ҳатто рус тилида ҳам ушбу сўзга айнан муқобил келадиган калом мавжуд эмас. Демак, бу ўринда инглизча таржима матнида келтирилган “*The pious man*” (*тақвадор қиши*) - таржима ўкувчиши эҳтиёжларини ўша тилда бир қадар кондиради, деган хulosага келиш мумкин. “Қутадғу билиг”да шарқона андишани ифодалайдиган яна бир сўз бу *овут*дир. Уни усмонли туркча транскрипцияда *uvut* тарзида берилган. Древнетюкский словарь (қадимци туркий лугат)да – 1. стыд (уят) деб изоҳланади¹⁴⁷. Қаюм Каримов буни *овут* тарзида беради ва *андиша* сўзи билан таржима қиласиди. Кунтуғди элиг ва Ўгдулмиш ораларида бўлиб ўтган юкоридаги мунозара давом эттирилиб, жумладан шундай дейилади:

¹⁴¹ Узбекско-русский словарь. Под редакцией А.К.Боровков. М.: Изд. Иностранных и национальных словарей, 1959. С.35.

¹⁴² Русча - узбекча лугат. 1-том.Т.: Узбек Совет Энциклопедияси Бош редакцияси, 1983. 731-бет. Бундан кейин ушбу манба номи қисқартирилган ҳолда РўЛ тарзида берилади.

¹⁴³ РўЛ . стр.755.

¹⁴⁴ РўЛ. 1-том.Т.1983., 750-бет.

¹⁴⁵ РўЛ . 1-том.Т.1983., 677-бет.

¹⁴⁶ РўЛ . 2-том.Т.1983., 579-бет.

¹⁴⁷ ДТС. С. 619.

1975. Бу эдгу нең-ул бу овут эркә көрк
Қамуғ эдгү ишкә овут болды өрк.

Маъноси:

Андиша жуда гүзал нарса, у эр киши учун чиройдир,
Барча эзгу ишлар учун андиша бошбог (бўлиб келган)дир.

В.Радлов таржимаси:

Was für eine gute Sache ist die Scham, sie ist dem Manne eine Zierde,
Vor allen bösen Dingen schreckt die Scham zurück¹⁴⁸.

(Уят қанчалик яхши нарса, у эр киши учун бир безакдир,
Уят барча ёмон ишлар килишдан қўрқитиб қайтаради).

Олмонча таржимада аслиятдаги *овут(андиша)* – *die Scham (уят)* ва андишанинг барча эзгу ишларга бошбог бўлишини ифодалашда қўлла-
нилган эдгу(эзгу)ни транскрипцияда *äzic* (эсиз, ёмон иш) деб берилиб, уни -
Vor allen bösen Dingen schreckt die Scham zurück, Яъни уят барча ёмон
ишлар килишдан қўрқитиб қайтаради, - деб таржима килинган. В.Радлов
бу ўринда антономик таржима тамоилини қўллаган ва аслият маъносини
умумий ҳолда тушунтириб, бир кадар тўғри талқин қила олган. Аммо
шарқона андишани *die Scham (уят)* деб берилиши аввалги тақводорлик ва
художўйликка нисбатан аслият моҳиятига якироқ келса-да, унга тўлиқ
муқобил бўла олмайди. Чунки, мусулмон туркий халқларида (жумладан,
ўзбекларда ҳам) *андиша* бирор ишни қилишдан олдин оқибатини ўйлаб
қўришни англатса, *уят* – ўзининг нотуғри хатти-ҳаракатларини англаб
ўкиниш, ўта хижолатли бўлиш ҳиссини ифодалайди¹⁴⁹. Буни инглиз
таржимони Р.Денкофф *modesty*¹⁵⁰(камтарлик, вазминлик) тарзида ўтирган
ва аслиятга бир кадар якироқ келган.

Асардаги персонажлар рухияти ҳамда улар ўртасидаги муносабатлар
туркий халқлар миллий ўзига хослигининг ботиний жиҳатларини
ифодловчи лексик воситаларни олмон ва инглиз тилларига ўтиришда ана

¹⁴⁸ Radloff W., Kutadku Biilk. S.181.

¹⁴⁹ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 291-бет.

¹⁵⁰ Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory. P.106.

шундай хос сўзлар моҳиятига чуқурроқ кириб бориш, уларнинг мазкур ҳалқ ҳаётида қандай ҳолларда ишлатилишига эътибор бериш лозим бўлади. Ҳар бир ҳалқда инсонлар ўртасида бўладиган муносабатларда шундай жиҳатлар борки,. бу айнан ўша ҳалқнинг ўзигагина тааллуқли бўлиши мумкин. Таржимада эса, бу жиҳатни маҳсус изоҳлар билан тавсифлаш зарурияти туғилади. “Кутадгу билиг”нинг олмонча ва инглизча таржималарига нисбатан ҳам шундай дейиш мумкин.

“ҚУТАДГУ БИЛИГ” ПОЭТИКАСИНІ ТАРЖИМАДА ҚАЙТА ЯРАТИШ

3.1. Таржимада муаллиф образининг табиат ва жамият ҳодисалариға муносабати талқини

Пейзаж – бадиий асардаги табиат тасвири. “Адабиётшунослик терминлари лугати”да айтилишича, ижодкор ўз асарида табиат лавҳаларини чизиш билан ўзининг табиатга муносабатини ифодалайди. Табиат лавҳалари, аксар қаҳрамонларнинг кайфият ва ҳолатига уйгун бўлиб келади¹⁵¹. Академик Иззат Султон пейзажни бадиий асар сюжетининг таркибий қисми сифатида қараб, бадиий асарда табиат ҳодисалари ва қўринишлари сюжетнинг ривожини тезлатувчи ёки секинлатувчи фактор сифатида тасвирланишини айтади¹⁵². Адабиётшунос олим Тўхта Бобоев эса, пейзажни асар композицияси воситаларидан бири деб ҳисоблайди¹⁵³. Бунда асар муаллифи табиат лавҳаларини чизиш билан ўзининг табиатга муносабатини ифодалашпига алоҳида ургу берилади. Лекин ҳар икки ҳолатда ҳам пейзажнинг асар қаҳрамонлари кайфиятларини ифодалашдаги аҳамияти қўрсатилади.

Пейзажни таржимада қайта яратиш масаласи ўзбек таржимашунослигига ҳали маҳсус ўрганилмаган. Тадқиқотчи Ш.Иброҳимова таникли ўзбек адаби Одил Ёқубовнинг “Улугбек ҳазинаси” романининг усмонли туркча таржималарида пейзаж тасвири тўғрисидаги айрим кузатишлари эътиборга лойик¹⁵⁴. Аммо ушбу ишда асосий эътибор асосан тарихий романлардаги пейзажнинг усмонли турк тилида тасвирлашга қаратилган. Ўзбек

¹⁵¹ Ҳомидий Ҳ., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. Адабиётшунослик терминлари лугати. Т.: Ўқитувчи, 1970. 163-бет.

¹⁵² Иззат Султон. Адабиёт назарияси. Т.: Ўқитувчи, 1980. 181-бет.

¹⁵³ Бобоев Тўхта. Адабиётшунослик асослари. Т.: Ўзбекистон, 2002.

¹⁵⁴ Иброҳимова Ш. Таржимада пейзаж тасвири // Тил ва адабиёт таълими. 2004, 6-сон. 65-68-бетлар.

мумтоз адабиёти намуналари ёхуд қадимги туркий обидаларнинг Ғарб тилларига таржималари мисолида мазкур масала ҳали маҳсус таҳлилдан ўтказилмай келинмоқда. Бадий асар таржимасидаги табиат тасвири масаласини монографиянинг биргина бўлимида атрофлича ёритиб бериш имконияти йўқ. Тадқиқотимиз мақсади ва имкониятларидан келиб чиқиб, биз факат “Кутадғу билиг” асарида табиат ҳодисатларни тасвирининг олмон ва инглиз тилларидаги таржималарида қайта яратилиш муаммосига муносабат билдирамиз.

Юсуф Ҳожиб “Кутадғу билиг” асарида табиат ҳодисалари тасвирига алоҳида аҳамият билан қараган. Асардаги пейзаж у ёки бу даражада асар қаҳрамонлари кайфиятларини ифодалашга, уларни янада таъсиричан ва образли қилиб тасвирлашга хизмат қиласди. Бу жиҳатга хусусан, асарнинг Қорахонийлар салтанати ҳукмдори Тавғоч улуғ Буғра Қорахонни мадҳ этишга бағишланган бобида, шунингдек, “Кунтуғди элигнинг Ўгдулмишга панди”, “Ўгдулмишнинг Ўзғурмишга жавоби”, “Элигнинг Ўзғурмишга мактуб юбориши”, “Ўгдулмишнинг элигга жавоби”, “Ўгдулмиш ўтган тирикликка ачиниб тавбага тутинганлигини айтади” ҳамда “Тўғриликка – тўғрилик, одамгарчиликка – одамгарчилик қымоқликини айтади” деб номланувчи бобларда алоҳида аҳамият қаратилган.

Юсуф Ҳожиб “Кутадғу билиг”нинг Қорахонийлар салтанати ҳукмдори Тавғоч улуғ Буғра Қорахонни мадҳ этишга бағишланган бобида унинг салтанатни қўлга олганидан сўнг мамлакатда фаровонлик бошланганлигини баҳор келиши билан табиатда бўладиган уйғонишларга қиёслайди:

62. Туғардын эсे кэлди өндун йэли
Ажун эткүкә ачты уштмаҳ йолы
63. Йағыз йэр йышар толды кафур кэтиб
Бэзэнмэк тилэр дунйа көркин этиб
64. Эринчиг қышыг сурди йазқы эсин
Йаруқ йаз йана қурды давлат йасын

Маъноси :

Шарқдан аввал (бахор) насими эсіб келди,
 Оламни безаш учун жаннат йүлини очди.
 Кофур кетіб, бұз ерга ипор тұлди, (яғни бұз ранг үрнини аргувон-
 алғон ранг әгаллади).

Оlam чиройли бўлиб безанмоқ истайди.
 Зерикарли қишини баҳор насими хайдади,
 Мусаффор баҳор яна давлат ёйини қурди (яғни ўз ҳукмига
 киритди).

В.Радлов таржимаси:

- 65. Von Osten her weht der Fruehlingswind,
     Die Welt eroeffnete fuer den Guten des Paradieses Weg.
- 65. Die dunkle Erde hat sich mit Moschus gefaellt, sich in Kampfer
     kleidend.
     Ihre Schoenheit aussendend will die Welt sich schmuecken.
- 66. Es betritt darauf die Sonne ihre Fruehlingsbahn,
     Der leuchtende Fruehling hat wieder das Zeitalter des Gluecks gebracht.

Маъноси:

Шарқдан баҳор шамоли эсди,
 Олам яхшилар учун жаннат эшигини очди.
 Кора ер мускус (мушк) ва камфара (анбар) кийимини кийди.
 Ўз гўзаллигини таратиб, дунё безанмоқ истайди.
 Куёш баҳор йўлини олиб кирди,
 Ёргу баҳор яна баҳт даврини келтирди.

Олмон тилидаги таржима матнида ҳам ўзига хос тасвир бор. Аслиятдаги йағыз йэр (бұз ер) - die dunkle Erde (кора ер)га, өндүн ғизли (насим) үрнига der Fruehlingswind (баҳор шамоли), эринчиг қыш (зерикарли қиши) тушуриб қолдирилиб, үрнига факат “Es betritt darauf die Sonne Ihre Fruehlingsbahn” (Куёш баҳор йўлини олиб кирди) тасвири берилади. Аммо дастлабки байтдаги “Ажун эткүкә ачты уштмаҳ йолы” (Оламни безаш

учун жаннат йўлини очди) қатори олмон тилига бир оз чалкаш ўтирилган. Буни В.Радлов - **Die Welt eroeffnete fuer den Guten des Paradieses Weg – Яъни олам яхшилар учун жаннат эшигини очди**, - деб берган. Бу ўринда аслиятда оламни безаш, учун жаннат йўлини очилиши тўгрисида гап кетади. Аникроғи, жаннат йўлини худо очади. Таржимон эса, ушбу вазифани “*Die Welt*” (дунё)га юкламоқчи бўлади. Нихоят, юкоридаги тасвир нихоясида “Йарук йаз йана қурды давлат йасын” (Яъни мусаффор баҳор яна давлат ёйини қурди, ўз ҳукмига киритди) дейилади. Асар муаллифи баҳор фасли теварак атрофни ўз ҳукмига киритганлигини давлат ёйи қурилишига ўхшатади. Аммо бу жиҳат олмон тилига ҳеч қандай бўёқиз, факат англатган маъносинигина ўтириб қўйилган. Бизнингча аслиятдаги “*насим*”ни олмон тилига *der Zephir*¹⁵⁵ (*шабада*) билан берилса, мақсадга мувофиқ бўларди.

Мазкур пейзажни Р.Денкофф инглиз тилига қуидагича таржима қилган:

60. A zephyr came wafting from the east and opened the way of paradise to the world-adorner. The brown earsth with musk and camphor melted away. Earth desired to array herself in finery. Bright Spring once again drew Fortune's bow, as balmy breezes banished stodgy Winter.

(Шарқдан эсган енгил шамол гўзал оламга жаннат эшигини очиб берди. Кўнгир ер мушку анбаргә гарқ бўлди. Дунё безанишини истайди. Хушибўй шамол озир қишини ҳайдади ва мусаффо баҳор яна бир бор баҳт камонини чизди)

Инглизча таржимада олмонча нашрда йўл қўйилган айрим чалкашликлар бартараф этилиши биргаликда, аслиятдаги пейзаж ўзига хос томондан қайта тасвирланган. Баҳор шабадаси - **A zephyr** (енгил баҳор шабадаси)га, бўз ранг ўрнини алвон ранг эгаллаши - **The brown earsth with musk and camphor melted away** (Кўнгир ер мушку анбарга гарқ бўлди)га, Мусаффо баҳор яна давлат ёйини куриши - **Bright Spring once again drew**

¹⁵⁵ Deutsch Russisches Woerterbuch. S.936.

Fortune's bow (мусаффо баҳор яна бир бор баҳт камонини чизди) га алмаштирилган бўлса ҳам аслиятга муқобил таржима тасвири яратади. Юсуф Ҳожибда бўз ер ипорга тўлса, Р.Денкоффда қўнгир ер мушку анбарга гарқ бўлади. Таржимада ранг янада қуюқлаштирилган, тасвир яна кучайтирилган. Аммо инглизларда табиат уйғонинини ана шундай тасвирланиши ҳам хақиқат. Бундан ташқари аслиятдаги эринчиг қыш (зерикарли қиши) - **stodgy Winter** (огир қиши) деб, зерикарли сўзи – **огирга** айлантирилади. Бир сифатлаш бошқаси билан алмаштирилади. Аммо маъно ўша-ўша. Муҳими бу ерда таржимон таржима ўқувчилари таъбларини ҳам назардан сокит килмаган. Ўз тилида фаол истеъмолда бўлган тасвирийликдан ортиқча узоклашмаган.

“Кутадгу билиг”нинг мазкур бобида турли-туман қушлар учibur келиши ва атрофга таралган ёқимли овозларини тасвирлаб шундай дейилади:

72. Кекис турна кекдэ үнүн йанқулар

Тизилмиш тэтир-тэг учар йэлгүрэр

Маъноси:

Мағрур турна кўкда овоз чиқариб сайрамоқда,

Тизилган тия карвонидек учмоқда қанот қоқмоқда.

В.Радлов таржимаси:

76. Die grauen Kraniche lassen ihre ihre Stimme an Himmel **erschallen**,

Fliegen dahin gleich einen aufgereihten Perlenkette.

(Кулранг турналар осмонда овоз чиқариб сайрамоқдалар,

У ерда худди тизилган марварид шодасидек учibur **бомоқдалар**.)

Аслиятда Юсуф Ҳожиб турналар учшини **худди тия карвонла-** рининг чўзилиб ҳаракатланишига киёслайди. Аммо олмонча таржимада В.Радлов буни **итга тизилган марварид шодаларига ўхшатгиси** келади. Бу унчалик тўғри эмас. Чунки, ушбу тасвирда айни пайтда Корахонийлар даврига хос бўлган тархий давр, шарқ халклари ҳастида муҳим ўрин тутган тия карвонларига нисбат беришда ўзига хос ҳалқона бўйек ҳам мавжуд. Худди ана шу жиҳат олмонча таржима ўқувчисига тўғри етказилмай

қолинган. Бундан ташқари яна бир қадимги туркий сўзнинг ҳақиқий маъноси билан боғлиқ бир жиҳатга эътибор қаратайлик. “Древнетюркский словарь” (Қадимги туркий лугат)да қайд этилишича, “Кутадғу билиг”да кўлланилган *көкис* аслида муайян бир күшнинг номи эканлиги таъкидланади. Унда жумладан шундай изоҳ берилади: “*Kökis - название птицы: kökis turna kökdä ūnýn jaŋqular* - кёкиш и журавли курлыкают в небе (QBN.18).”¹⁵⁶ Аммо унинг ҳозирги ўзбекча нашрида Қаюм Каримов томонидан *мағрур* сўзи ишлатилиб, турнага сифатлаш вазифасида кўлланилса, олмонча таржимада эса, В.Радлов *grau* – қулрангни кўллаб, яна ўша турнага нисбат берилган. Фақат инглизча таржимада бу жиҳатни тўғри ифодалашга ҳаракат бор.

Р.Денкофф таржимаси:

72. ***Kökis and crane cry out in the sky with echoing calls, soaring and fluttering in formation like a train of camels.*** (*Кёкиш ва турналар осмонда овоз чиқариб сайрамоқдалар*). Шунинг билан бирга таржимон кёкиши сўзига куйидаги изоҳни ҳам бериб ўтади: *Clauson suggests “the blue-grey crane”*¹⁵⁷ (*Яъни Клаусоннинг таъкидлашича – кўк-кулранг турна маъносини билдиради*). Ушбу сўз англатадиган маъноларнинг бир неча талкинларини берилиши мақсадга мувофиқ бўлиб, бундай изоҳлар у ҳақдаги турли шубҳаларга ўрин қолдирмайди.

Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг “Кутадғу билиг” асарида табиат тасвиридан фойдаланаар экан, унда кўлланилган табиат ҳодисаларини асардаги қаҳрамонлар ҳатти ҳаракатларига ҳамоҳанг, бир-бирига мос келадиган қилиб ифодалайди. Муҳими, ишонарли тасвир яратади. Жумладан, Ҳоқоннинг қилич ўйнатиши, тиф тортишини табиатдаги яшин яраклашига қиёслаб шундай дейди:

83. Булыт кекрэди урды навбат туғы

Йашын йашнады тартты ҳақан тығы

¹⁵⁶ Древнетюркский словарь. С.313.

¹⁵⁷ Wisdom of Royal Glory. P. 275.

Маъноси:

Булут гумбурлади, (гўё) навбат довулини чалди,
Яшин яраклади, (гўё) ҳоқон тигини тортди.

Аммо В.Радловнинг олмонча таржимасида ана шундай ишонарли манзара яратса олинмаган:

В.Радлов таржимаси:

88. Die Wolke donnerte, er pflanzte seine Wachfahne auf.

Der Blitz leuchtete, er entrollte seine Fuerstenfahne.

(Булутлар гумбурлади, у ўзининг қўриклиши байрогини ўрнатди.

Чақмоқ чақди, у ўзининг шоҳлик байрогини ёзди.)

Аслиятдаги биргина *тығ* (*тиғ*)ни нотўғри транскрипциялаш натижасида “*тығ*” бўлиб қолган ва олмон тилига **die Fahne** (*байроқ*) деб таржима килиб қўяқолинган. Натижада таржимадаги пейзаж тасвирида яшиннинг яраклаши, ҳоқон *тиғига* эмас, балки унинг *байроги* ёзилишига ўхшатиб қўйилган. Р.Денкофф бу хатони ҳам тузатган:

86. The cloud thundered, beating the kettledrum; lightning flashed, brandishing the Khagan's sword (*Булутлар гумбурладилар, литеавра (ногора)лар чалинди. Ҳоқон қиличининг ўйнаши каби яшин яраклади.*)

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Кутадғу билиг” асаридаги пейзаж асар қаҳрамонлари кайфиятларини янада ерқинрок килиб тасвирлашда муҳим ўрин тутади. Иккинчидан, асардаги пейзаж тасвирида ўзига хос туркий колорит ҳам мужассамлашган. Ана шу жиҳатларни Европа тилларида таржималарда саклапга ҳаракат қилинган. Дастробки тажриба бўлмиш В.Радлов нашрида анчагина хато ва камчиликларга йўл қўйилган. Булар Р.Денкоффнинг инглизча таржимасида имкон қадар бартараф қилинган. Пейзаж таржимаси тасвирларидан кўриниб турибдики, табиат ҳодисалари Гарбу Шарқда бир-бирига ўхшаш бўлсада, уларнинг бадиий асардаги талқинлари ўзига хос бўлади. Таржима тамоилиларини танлашда ана шу жиҳатларга аҳамият бериш лозим бўлади.

Таржимада Юсуф Хос Ҳожибнинг жамиятга муносабати талқини

Юсуф Хос Ҳожибнинг ҳаёт фаолияти, унинг ижтимоий ҳаётга бўлган муносабати тўғрисида аниқ маълумот берувчи ягона манба бу - унинг “Қутадғу билиг” асари. Асар муаллифи ҳаёти, таржимаи ҳоли, хусусан, унинг мавжуд ижтимоий тузумга бўлган муносабтини аниқлаш унинг ижоди тўғрисида тадқиқот олиб борища муҳим аҳамият касб этади. Бу масала муаллиф образи муаммоси билан чамбарчас боғлик. Адабиётшунос Ў. Носировнинг таъкидлашича: “Бадиий асарнинг автори асарни яратувчи киши бўлиши билан биргаликда, унда тасвирланган воқеа-ҳодисаларни, иштирок этувчи қаҳрамонларни бир максад йўлида таипкиллаштирувчи, ўюштирувчи, ўзи ҳам маълум маънода қатнашувчи, яъни асар таркибида қатнашувчи компонентлардан бири саналади”¹⁵⁸. Ҳозирда ушбу муаммони тадқиқ қилишда биографик (таржимаи ҳол) методи фаол қўлланилмоқда. “Қутадғу билиг” муаллифи Юсуф Хос Ҳожиб таржимаи ҳоли ва унинг таржимадаги талқинлари масаласи ҳали етарли ўрганилган деб бўлмайди. Бу борада устоз адабиётшунос олим, профессор Ҳамиджон Ҳомидов тадқиқотларини алоҳида таъкидлаш ўринли. У кишининг “Олис яқин юлдузлар” деб номланувчи рисолаларида “Қутадғу билиг”даги “Китоб эгаси Юсуф Улуғ Ҳожиб ўзига панд беради” ва “Замона бузуклигини, дўстлар жафосини айтади” деб номланувчи боблардаги Юсуф Хос Ҳожибнинг умрининг охиридаги мураккаб ҳаёти билан боғлик масалалар чуқур тадқиқ қилиб берилган¹⁵⁹. Тадқиқотда Юсуф Хос Ҳожиб умри интихосидаги аянчли ҳаёти Турди Фарогий, Мужрим Обидларникига ўхшаганлигини таъкидланади. Юсуф Хос Ҳожибнинг ўз замонаси бузукликлари, дўстлар жафоси тўғрисидаги фикрлари бу нафақат “Қутадғу билиг” асари муаллифи шахсияти, балки Қораҳонийлар салтанати ижтимоий-сиёсий тузуми ва ўша давр тарихий ўзига хослиги билан ҳам боғлик масала. “Қутадғу билиг” умумтуркий обида. Бутун туркий халқлар адабиётининг

¹⁵⁸ Носиров Ў. Ижодкор шахс, бадиий услуб, автор образи. Т.: Фан, 1981. 112-бет.

¹⁵⁹ Ҳомидов Ҳамиджон. Олис яқин юлдузлар. Т.: Чўлпон, 1990. 50-57-бетлар.

сарчашмаси. Унда акс этган воқеълик қандай бўлса, уни мутолаа қилган (ўзимиздаги ва хориждаги) ҳар қандай китобхон ана шундай деб тушунади. “Кутадғу билиг” тўғрисида чет элларда яратилган тадқиқотларда ҳам Юсуф Хос Ҳожиб шахсияти тўғрисида айрим фикрлар айтилган бўлишига қарамай, унинг юкоридаги бобларда айтган юрак нолаларига ҳали маҳсус муносабат билдирилган эмас. Шунингдек, унинг таржимадаги талқинлари масаласи ҳам ҳали илмий таҳлилдан ўтказилмай келинмоқда. Мазкур ишда “Кутадғу билиг” даги ана шу жиҳатнинг Европа тилларидаги таржималарида қандай акс эттирилганлиги масаласига тўхталамиз.

“Кутадғу билиг”нинг “Замона бузуклиги, дўстлар жафосини айтади” деб номланувчи бобида¹⁶⁰ Юсуф Хос Ҳожиб жамиятда одамгарчилик йўқолиб кетганинигидан нолиб, шундай дейди:

6332. Киши қызылкы болды қандан тилэгу
Тиләб булғу эрсәм тиләйү көрэйи
6334. Вафа қаҳты болды жафа толды дунйа
Вафа кимдэ эрки мэн азрақ қулайы

Маъноси:

Одам қиммат (чилиг)и бошланди, (чин одамни) қаердан қидириш мумкин,

Кидириб топадиган бўлсан, қидирайин, кўрайин.

Вафо қаҳати бўлди, дунё жафо билан тўлди,

Вафо кимда экан, мен озрок сўрайин¹⁶¹.

Бу ўринда Қаюм Каримов аслиятта муқобил табдил яратса олган. У аслиятдаги “Киши қызылкы” (одам ноёблиги)ни “Одам қиммат (чилиг)и” тарзида бериб, оригинал каби жаранглайдиган ва таъсирчан образлилик яратса билган. Юзаки қараганда ўзбек олими қўллаган қимматчилик аслида турмушининг оғир пайтларидаги нарх-навонинг ортиб кетишига нисбатан қўлланилади. Аммо Қ.Каримов буни

¹⁶⁰ Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг. 941-947-бетлар.

¹⁶¹ Ўша асар. 943-бет.

инсонийлик, одамгарчиликка нисбатан ҳам ишлатиб, ўзига хос ва аслиятта мос тасвир яраттан.

Энди бунинг **В.Радлов** томонидан амалга оширилган олмон тилидаги таржимасига эътибор қаратайлик:

Die Menschen sind selten, woher soll man sie suchen?

Ich moechte sie finden, will ich mich bemuehen sie zu suchen!

Es ist ein Mengel an Treue, die Welt ist voll Unruhe,

Bei we mist Treue? Ich will nur ein Wenig¹⁶².

Таржимаси:

Одамлар камёб бўлиб қолдилар, уларни қаердан топиш лозим?

Мен уларни топмокчиман, уларни излаб топиш учун қайгуришни истайман.

Вафо етишмаслиги бўлди, дунё нотинчликка тўлди,

Вафо кимда бор экан? Мен ундан бир оз олишни истайман.

В.Радлов аслиятдаги “*Kiши қызылықы*” (одам ноёблиги)ни айнан “*Die Menschen sind selten*” (одамлар камёб бўлиб қолди)деб қўя қолган. Шуни таъкидлаш керакки, қадимги туркий тил лугатида кўрсатилишича, *камёб, ноёб, оз миқдорда маъноларида асосан az*¹⁶³ сўзи ишлатилади. Юсуф Ҳожиб эса, бу ерда ислом оламидаги “кыз” сўзининг ноёблик ҳусусиятидан кўчирма олиб, ўзига хос образлилик яратган ва буни одамга нисбатан ишлатган. Афсуски бу жиҳат олмонча таржимага етиб бормаган. Шеърнинг кейинги мисрасида муаллиф вафонинг қаҳатчиликка учраганлиги, аксинча, жафо тўлиб тошганлигини тасвирлаб, ўзига хос зидлов (тазод) санъати яратган. Аммо олмончада *вафо* – *Treue (садоқат)*, *жафо* эса – *Unruhe (нотинчлик)* дейилиб, садоқатни нотинчликка қарама-қарши қўйиб қўйилган. Аслида буни олмон тилида фаол кўлланиладиган *das Leiden (изтироб)* ёки *die Qual (жасфо)* сўзлари билан берилса, мақсадга мувофик бўлган бўларди.

¹⁶² Das Kutadku Bilik des Jusuf Chass Hadschib aus Balasagun. S.541.

¹⁶³ Древнетюркский словарь. С. 71.

Юсуф Хос Ҳожиб жамиятга ўз муносабатини давом эттиар экан, замонадан заррача вафо топа олмагандан сүнг, нима қилишни истаганлиги баён килади:

6336. Қалы булмаса-мэн вафа бирлэ йанлуқ

Кэдик тағы бирлэ тириглиг қылайи

6339. Тақы болмаз эрсэ ажун бирча кодтум

Өкүз-тэг ақайи тубы-тэг тугайы

Таржимаси:

Агар мен вафоли одамни топа олмасам,

Ёввойи кийик билан тириклик қилайн.

Бу ҳам етмайдиган бўлса, дунёни мутлақ тарк этдим,

Дарёдек оқайин, тўзондек тўзайнин.

Қаюм Каримов аслиятдаги *тубы-тэг (шамол, бурон)* ўрнига “тўзон” вариантидан фойдаланиб, муқобил манзара яратса олган. В.Радловнинг олмонча таржимасида қуйидагича талқин қилинган:

Finde ich aber keinen treuen Menschen,

So will ich auf dem Kaedik-Berge mein Leben zubringen.

Sollte ich ihn nicht finden, habe ich die Welt ganz verlassen,

Ich will wie ein Fluss dahinfliessen, wie die Sonne aufgehen¹⁶⁴.

Таржимаси:

Аммо мен вафоли инсонларни топа олмадим,

Шунинг учун мен Кедик-тоғига чиқиб кетиб умримни ўтказмокчиман.

Агар мен уни топа олмасам, дунёни бутунлай тарк этиб,

Дарё каби оқайин, куёш каби чиқайин.

Юсуф Хос Ҳожиб бу ўринда *tag* сўзини ёввойи мəъносида ишлатган. Буни “Древнетюркский словарь” ҳам тасдиқлайди. Унда *taу* – 1.гора. 2. дикий¹⁶⁵ мəннолари борлиги қайд этилган. Асар муаллифи дунёдан вафо топа олмаса, тогу тошларга чиқиб кетиб, ёввойи кийик билан тириклик

¹⁶⁴ Ўша манба. 541-бет.

¹⁶⁵ Древнетюркский словарь. С.526.

қилишини айтади. Бу Юсуфнинг бу дунёдан қанчалик безиб кетганилигидан далолат беради. Асардаги бу мухим жиҳатни олмон олим-таржимони В.Радлов унчалик тўғри тушуна олмаган кўринади ва *Кэдик тагы* (ёввойи кийик)ни ҳозири замон туркий тилларидаги сохта муқобили домига тушиб, олмон тилига *Kaedik-Berge*(Кийик тоги)деб ўтириб қўяди. Шунингдек, Р.Денкофф ҳам “*Кэдик тагы*” (ёввойи кийик)ни – “*Wild mustang*” (Яъни ёввойи от)¹⁶⁶ деб бериш билан аслиятдаги колоритни бузиб қўйган. Натижа аён. “Кутадғу билиг”нинг олмонча нашрида янги тог яратилади. Шеърнинг кейинги бандидаги тасвир таржимасида ундан ҳам кўполроқ хатога йўл қўйилган. В.Радлов аслиятдаги *тубы-тэг тугайы* (тўзондек тўзайнин)ни олмон тилига *Wie die Sonne aufgehen* (куёш каби чиқайнин) деб, аслиятдаги тазод санъатини бутунлай йўқка чиқарган. Бундан кўриниб турибдики, олмон мутаржими Юсуф Хос Ҳожибининг қалб түғенига чуқурроқ кулоқ солмаган. Бу жиҳат, Юсуф қалб нолаларининг юкори чўққисига чиққан мана бу мисраларнинг таржимадаги талкинларида ҳам кўринади:

6367.   Чадан-тэг тэгэрлэр чибун-тэг сорарлар
                  Көпәк-тэг урәрлэр қайсын урайы

Маъноси:

Чаёндек чақадилар, чивиндек сўрадилар,
Кўшакдек қопадилар, қайси бирини урайин.

В.Радлов таржимаси:

Wie Skorpione stechen sie, wie Fliegen belaestigen sie,
Wie Hunde bellen sie, welchen von ihnen sol lich
niederschlagen?¹⁶⁷

Маъноси:

Чаёндек чақадилар, чивиндек ҳалакит берадилар,
Итдек увишлайдилар, уларнинг қай бирини урайин?

¹⁶⁶ Wisdom of Royal Glory. P.266.

¹⁶⁷ Das Kutadku Bilik des Jusuf Chass Hadschib aus Balasagun. S. 544.

Юсуф Хос Ҳожиб ўз замонасида инсонийлик қиёфасини йўқотган киши-
ларнинг унга қилган жафоларини тасвирлар экан, улар кўрсатган жабр-
ларни чаён чақишига, чивиннинг қон сўришига, кўпракнинг қопишига
ұхшатади. Олмонча таржимада чаёнлар чақадилар-у, чивинлар қон сўрмай,
факат *belaestigen*¹⁶⁸ sie (уни безовта қиласилар), кўпраклар қопмай, факат
*bellen*¹⁶⁹, яъни увиллайдилар холос. Инглизча таржимада бир қадар аслитга
яқинлашилди: They sting like scorpions, suck blood like flies, and yelp like
dogs - which should I strike first? (2576.) - Яъни улар чаён каби чақадилар,
чивин каби қон сўрадилар, ва ит каби вовуллайдилар? Мен қай бири билан
курашайин? деб ўтирилади.

Таржимада шундай талаб бор. Таржима асарининг муваффакияти
аввало мутаржимнинг тайёргарлик даражасига, аслиятдаги воқеъликни
канчалик билишига боғлиқ. Юқоридаги мисраларда Юсуф Хос Ҳожиб
айтган фикрлар бу бир оддий шоирнинг ўз замонасига нисбатан айтган
шунчаки фикрлари эмас, балки XI асар Қорахонийлар салтанатида буюк
Улуг Хос Ҳожиб лавозимини эгаллаган ва айни пайтда илк туркий достон
яратган буюк Ўрта аср мутафаккирининг мавжуд тузумга бўлган муноса-
батидир. Туркий халқлар лаҳжалари бўйича кўплаб лугат ва тадқиқотлар
яратган В.Радловнинг олмонча таржимаси сифатига келсак, у амалга
оширган нашрнинг айнан ана шу боблари қолганларига нисбатан анча
мавхумлашиб, аслиятдан анчагина йироқлашган. “Агар сен хорижий шоир
асарларини таржима қилмоқчи бўлсанг, унинг мамлакатига саёҳат
килгин”, - дейди буюк олмон шоир ва мутафаккири Иоҳан Гёте. Тўғри,
В.Радлов ҳам Марказий Осиёга, жумладан Ўзбекистонга саёҳат килган.
Аммо Чор аскарлари ҳамроҳлигида¹⁷⁰. Бундан ташқари, В.Радловда ушбу
худудда яшаган мусулмон динига эътиқод қилувчи халқлар, уларнинг урф-
одатларига нисбатан қандайdir ҳохолислик борлигини ҳам таъкидлаш

¹⁶⁸ Langenscheids Universal-Woerterbuch. Deutsch-Russisch. Berlin-Muenchen. 1993. S.228

¹⁶⁹ Langenscheids Universal-Woerterbuch. S. 229.

¹⁷⁰ Радлов В.В. Из Сибири. М.: Наука, 1989. С. 677.

керак. У Марказий Осиёдаги туркий халқлар ҳаётига араб-форс одатларининг кириб келишини оғирроқ қабул қиласди. Жумладан, у бу ҳақда шундай дейди:

“Мазкур ўлкада туркий халқлар билан араб-форс мусулмонлари ўртасидаги курашни кўришимиз мумкин. Аммо, афсуски, уларнинг кейингиси устун келиб, тараққиётга түсқинлик қилмокда.”¹⁷¹ Маҳаллий халқ характери тўғрисида В.Радлов яна шундай фикр билдиради: “Халқ ҳамма нарсага бефарқ. Феъл-атвордан маҳрум.... Бундан ташқари иккизламачилик ҳам кўзга ташланади. Машнавиятсизлик хукмрон.”¹⁷² Чор мустамлакачилиги давридаги вайронагарчиликлар Европалик Вилхельм Радловнинг кўзига хуник кўринган бўлса, бордир. Аммо тожик доноларидан ўз асарида кўплаб ҳикматлар келтириб “Шоҳномаи Туркий” яратган Юсуф Хос Ҳожиб мансуб бўлган халқ ва унинг исломий руҳда ёзилган асарига нисбатан бундай муносабатда бўлиш хурматли олимимизнинг масалага нохолис ёндошуви, деб ҳисоблаймиз.

В.Радлов нашрида йўл қўйилган хато-камчиликлар XX асрнинг 40-йилларига келиб, усмонли турк олими Р.Арат ҳамда америкалик туркшунос Р.Денкоффлар тузатишга ҳаракат қилдилар. 1971 йилга келиб, ўзбек туркшунос олими Қаюм Каримов эса, замонавий ўзбек халқини “Кутадғу билиг”нинг туркий аслиятга янада яқинлаштириди. Буни юкорида келтирилган намуналар ҳам тасдиқлаб турибди. Бу тажрибаларни илмий таҳлилдан ўтказиш таржимашунослик, қолаверса, келажакда яратиладиган янги таржималар учун қимматли маълумотлар бериши шубҳасиз.

3.2. “Кутадғу билиг”даги бадиий санъатлар ва тасвир воситалари таржимаси

Радиф ва қофияни таржимада қайта яратиш. Маълумки, шеърда ифода бирлиги насрга қараганда бошқача намоён бўлади. Агар насрда

¹⁷¹ В.В.Радлов .... С. 567.

¹⁷² В.В.Радлов.... С. 568.

Мантикий, ростмана (грамматик жиҳатдан тұғри) ғап устунлик килса, **Шеърда**, айникса, “Кутадғу билиг” каби маснавийнинг мутакориб баҳрида **әртілгін** асарда вазн, қофия, ички оҳангдорлик етакчилик қиласы. **Шеърий** таржимага қўйиладиган талаблар ҳам ана шу хусусиятлардан **келиб** чиқади. “Кутадғу билиг” бадииятини таъминлашда бошқа бадиий **санъатлар** билан биргаликда радиф санъатининг ҳам ўз ўрни бор. **Маълумки**, *радиф* деб, қофиядан кейин келган сўзга айтилади. Навоий-шунос олим Султонмурод Олимов радифни қофиядан олдин ҳам келиши мумкин, деган қарашларга қўшилмайди ва бундай ҳодисани радиф эмас, балки ҳожиб санъати эканлигини айтади¹⁷³. Бизнингча ҳам бу максадга мувофиқ. Шунингдек, шеършунос олим Ҳусайн Воиз Кошифий радифнинг бир ёки бир неча сўзлардан ташкил топиши мумкинligини алоҳида таъкидлайди¹⁷⁴. Бундан ташқари радиф маънони янада кучайтиришга ҳам хизмат қилишини ҳам унутмаслик лозим. “Кутадғу билиг”нинг рус ва инглизча таржималарида радифни қайта яратиш билан боғлиқ бир қатор тамойиллар қўлланилган.

Радифни радиф билан таржима қилиш.

“Кунтугди элиг Ўзгурмишга мактуб ёзиб юборади” деб номланувчи бобда, подшо ўз мактубида зоҳид Ўзгурмишга шариатдаги фарз амаллари тўғрисида ёзар экан, ибодатни билим билан қилиш лозимлигини таъкидлаб шундай дейди:

3215. Эди йақшы йамыш bogу билги кен

Муны ишкә тутғыл айа әлги кен

Маъноси:

Доно, билими кенг жуда яхши айтибди:

*Бунга амал қилгин, эй қўли очиқ*¹⁷⁵

¹⁷³ Олимов С. Қофияга мингашган сўзлар // Таржима санъати. Т.: Фоур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1980. 132-бет.

¹⁷⁴ Ҳусайн Воиз Кошифий. Бадоъе ул-афкор фи саноеъ ул-ашъор. М.: Наука, Главная редакция восточной литератры, 1977. С. 6.

¹⁷⁵ Юсуф Ҳос Ҳожиб. Кутадғу билиг. 509-бет.

Бу ўринда бир-бирига қофияланиб келган билги ва алги сўзларидан кейин ҳар икки қаторни *кең* (*кенг*) сўзи билан якунланиб, гўзал радиф санъати яратилган. Ушбу бадий санъат таржимасида асарнинг рус мутаржими С. Иванов муваффакият қозонган. У мазкур радифли байтни қуидагича ўгиради:

**3254. Сказал очень верно всезнающий муж,
Внемли ему, правде внимающий муж.**¹⁷⁶

Туркий аслиятдаги байтда кўлланилган билги (*билими*) ва алги(*қўли*) сўзларига С.Иванов *всезнающий* (ҳамма нарсани билгувчи) ҳамда *внимают-
щий* (дикқат-эътиборли)ни маҳорат билан қофиялайди. Тўғри, рус мутар-
жими кўллаган сўзлар аслиятга айнан мос келмаслиги мумкин. Аммо С.Иванов аслиятдаги элги (*қўли*) ўрнига *внимают-
щий* (дикқат-эътиборли)ни ишлатганлиги билан Юсуф Ҳожиб айтмоқчи бўлган ҳикматга *ишқа
тутавыл* (*амал қилиш*) лозимлигини ҳам таржимада қайта яратса олган.
Радифга келсак, аслиятдаги байтнинг ҳар икки мисрасида қофиядан кейин кўлланилган *кең* (*кенг*) рус тилида *муж* (*эр*) билан ўгирилган. Тўғри эр сўзининг *кең* калимасига алоқаси бўлмаслиги мумкин. Аммо биринчидан ушбу байт, аввало, эр кишига қарата айтилганлигини, иккинчидан эса, радиф санъати кўлланилганлигини инобатга оладиган бўлсак, мутаржим ўз мақсадига эришган. Энг муҳими русча таржимада кўлланилган радиф маъниони янада кучайтириб беришга хизмат қилган. Шеърий санъатни санъат билан ўгирилган. Таржима аслиятга муқобил.

Радифни қофия билан ўгириш

Асарнинг “Ўѓдулмиш элигта улуғ Ҳожибликка қандай киши муносиб (бўлиши) кераклигини айтади” деб номланувчи бобдаги байтларда ҳам радиф санъати кўлланилган. Юсуф Ҳожиб бу ўринда мазкур бадий санъатни тўртлик ичida келган байтда кўллайди:

2449. Ҳажиблыкка айну бу он нән кэрэк
Йэти көз қулак сақ кенул кән кэрэк
2450. Йузи көрки бод тил укуш өг билиг
Қылышчи буларқа тугэл тән кэрэк

¹⁷⁶ Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. С. 255.

Маъноси:

Хожибликка (энг) аввал ушбу ўн нарса лозим,

Ўткир кўз, соқ қулоқ, кенг кўнгил керак.

Юз чиройли, қомати, тили, зеҳни, ақли ва билими (тугал бўлиши),

Қилмишлари буларга тўла тенг бўлиши керак¹⁷⁷.

Роберт Денкоффда:

To be chamberlain, ten things are required:

An eye sharp, an ear keen, a heart broad,

Beauty, stature, tongue and wit, mind and wisdom,

And character to all these in accord.¹⁷⁸

Маъноси:

Камергер бўлиш учун ўнта нарса лозим:

Ўткир кўз, соқ қулоқ, кенг юрак,

Гўзаллик, қомат, тил ва зукколик, идрок ва донолик,

Ва феъли барчасига ҳамоҳанг бўлиши лозим.

Аслиятдаги тўртликда кўлланилган нәқ, кән, тәқ каби қофиялардан кейин кўлланилган кэрэк такори инглизча таржимада сақланмаган. Аммо радиф таржимада қофия билан қайта яратилган. Яъни нәқ, (нарса) – *required* (лозим), кән (кенг) – *broad* (кенг), тәқ (тенг) – *accord* (ҳамоҳанг) билан ўгирилган. Бошқача айтганда, аслиятдаги радифни ифодаловчи сўз (тимсол) таржимада фақат қофия билан қайта яратилган. Р.Денкофф, аслиятдаги қофияни таржима матнида сақлаб қолища фақат сўзма-сўз ўгириш тамойилидан воз кечган. У аслиятга ҳамоҳанг жаранглайдиган, унинг вазни, оҳангига мос сўздар қидириш билан шугулланган. Бир сўз билан айтганда, шоирона маҳорат кўрсата олган. Агарда мазкур тўртликда кўлланилган тәқ (тенг) сўзини инглиз тилига айнан сўзма-сўз ўгирилганда – *equel* ёки *similar*¹⁷⁹ (тенг, мос) сўzlари билан таржима

¹⁷⁷ Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадгу билиг. 403-бет.

¹⁷⁸ Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): P. 120.

¹⁷⁹ English. Sankt-Petersburg. "Litera", 2000. P.258.

килиниши керак эди. Аммо ушбу сўзлар билан на маъно, на кофия, на вазнни таъминлаб бўларди. Шунинг учун Р.Денкофф ҳеч бир луғатда ушбу сўзга эквивалент бўлмаган - *accord* (ҳамоҳанг)ни топиб қўллайди. Айнан ана шу сўз барча муаммони ҳал қилган. Демак, “Кутадғу билиг”даги тўртликлар таркибида қўлланилган радиф санъатини Европа тилларига таржима қилиш тамойилларидан бири бу - радифни кофия билан ўгириш бўлиб, бу маснавий таржимасидаги ўзига хос йўллардан ҳисобланади.

Радифни таржимада насрый баён билан бериш

Юсуф Хос Ҳожиб “Кутадғу билиг” асарининг Роберт Денкофф амалга оширган инглизча таржимаси – насрый-назмий таржима. Мазкур таржима матнида насрый баён устунлик қилсада, асар муаллифи томонидан бирор бир доно, шоир, билимли каби учинчи шахс томонидан айтилган ҳикматли байтларни мутаржим шеърий йўл билан ўгиришга интилади. Роберт Денкофф нашрида 192та тўртлик таржимаси бор.

3215. Эди йақшы йамыш bogу билги кен

Муны ишкә тутғыл ая әлги кен

Маъноси:

Доно, билими кенг жуда яхши айтибди:

Бунга амал қилгин, эй қўли очиқ!

P.Арат нашрида:

3254. idi yakşı aymış búgú bilgi king .
muni işke tutgil aya elgi king¹⁸⁰.

Р.Денкофф таржимаси:

3254. As the wise sage has warned ...¹⁸¹

Маъноси:

(Билимли доно шундай огоҳлантирибди...)

Инглизча таржимада аслиятдаги радифли байтнинг насрый баёнигина берилади. Роберт Денкофф “Кутадғу билиг” поэтикаси масалалари муносабат билдириб, жумладан шундай шундай дейди: “Асадаги З та қасида қуйидаги хусусиятларга эга: 1. Кофияси. Мазкур қасидалар жуфт қофияли

¹⁸⁰ Kutadgu Bilig. Rasid Rahmati Arat. 1 Metin.Istanbul, Milliy Egilim Basimevi.1947. 131 S.

¹⁸¹ Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): P.147.

байтлар (маснавий) дан иборат. 2. Вазни - маснавийнинг мутакориб баҳрида битилган. 3. Морфология ва лугат ҳазилиси ўша давр расмий тилида ёзилган¹⁸². Эътибор бергани бўлсангиз, Роберт Денкофф ‘Кутадгу билиг’ маснавийсидаги *радиф санъати* ва бошқа тасвирий воситаларга махсус тўхгалмаган. Факат вазни ва кофияга муносабат билдириш билан кифояланган. Натижада, у амалга оширган тўртликсларниң шеърий таржималарида ҳам факат у эътибор қаратган жиҳатларгина акс этган. Юқоридаги камчилик, бой бериш ва қусурларга қарамасдан, қадимги туркий обида таржимадан таржимаса, нашрдан напротив ўтиб, ўзининг аслиятига тобора яқинроқ кела бошлаганингини ҳам таъкидлаш лозим.

Маснавийни антономик таржима қилиш

572. Эвэ кирмэ ишкә сабр қыл сәрин

Эвэ қылмыш ишләр өкунчы йарын

573. Қамуғ иштә эвмә сәрин өз тутун

Сәринсә булур қул бу бэглик курын

Қаюм Каримовда:

Ишга шошилиб киришма, сабр қил, эҳтиёт бўл,

Шошилиб қилинган ишнинг охири вой ва аттангли бўлади.

Барча ишда ҳам шонилма, эҳтиёт бўл, ўзингни тута билгин,

Эҳтиёт бўлса қул беглик мартабасини топади¹⁸³.

Р.Денкоффда:

Be hot and hasty and you will get

Regret and sorrow;

Be calm and cool and you will become

A prince tomorrow¹⁸⁴.

Қизиқон ва шошилган бўлсангиз,

Унда сиз фақат афсус ва надоматга эга бўласиз;

Агар сиз сокин ва эҳтиёткор бўсангиз,

Эртага шахзода бўла оласиз.

¹⁸² Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory. P.33

¹⁸³ Юсуф Ҳос Хожиб. Кутадгу билиг...143 б.

¹⁸⁴ Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory. P.56.

Р.Денкофф бу ўринда антономик таржима тамойилидан фойдаланган. Аслиятда Юсуф Ҳос Ҳожиб, аавало эвә кирмә ишкә (ишга шошилиб киришима) деса, инглиз мутаржими *be hot and hasty* (қызықчон ва шошилган бүлингиз) деб ўгиради: Аммо бундай ҳаракатдан келиб чиқадиган натижа аслиятта монанд. Қофияни сақдаш масаласига келсак, аслиятда ҳар бир байт таркибидаги қаторлар ўзаро қофияланыб келса, таржимада мазкур байтлар оддий түртликка айлантирилади ва унинг иккинчи ва түртинчи қаторлари қофияланади. Яъни йарын – *sorrow*, қурын - *tomorrow*.

Таржимада янги ташбеклар киритиш.

Маснавий таржимасида түртликни байт билан инглиз тилига ўгирилган ўринлар ҳам бор.

600. Тэгимсиз тапуг бирлә төркә тэгир

Йарагсыз йаранса көр илкә тэгир

Тапынғу қыйықсыз тапуг қылғучы

Тапуг синсә өтру тиләккә тэгир¹⁸⁵

Маъноси:

(Хеч нарса)га эришмаган киши хизмат туфайли тұрга (юқори ўринга) эришади,

(Хеч нарса)га ярамайдыган киши, бирор нарсага яраб қолса, (пойгада) ўзига муносиб ўринга чиқади.

Хизмат қилуевчи киши оғишмай хизмат қилиши керак,

Хизматлари сингач, сұңг киши тілакқа етади.

Р.Денкоффда:

610. The lowly servant, steady and straight,

Does the seat of honor find.

While that unseemly fawning toad

To the courtyard is confined¹⁸⁶.

Юракдан, барқарор вә тұғри йүлдә қилинган хизмат билан

Хұмратга лойиқ жойға сазовор бүлинади.

¹⁸⁵ Юсуф Ҳос Ҳожиб. Қутадғу билиг. 147-бет.

¹⁸⁶ Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory. P. 58.

Айни пайтда бекарор сакровчи бақа

Сарой ичкарисига кира олмасликка маҳкумдир.

Аслиятдаги түртлиқда хурматта сазовор бұлиш учун түгри хизмат килиш лозимлиги ифодаланған. Фақат шундагина пойғакдан тұрга чиқып мүмкінлиги айтилади. Эътибор қылсанғиз, бунда қуидаги субъект ва сифатларлар иштирок этади: *жеч нарасага ярамайдыган киши, пойғак, тұғри үйлде қилинған хизмат, тұр ҳамда хурматта сазовор бұлишилик*. Инглизча таржимада аслиятдаги түртлиқда айтилған фикрни янада таъсирчан қилиш учун Юсуф Хос Ҳожиб келтирған *Йарагсыз* (*жеч нарасага ярамайдыган киши*) ўрнига *unseemly fawnin toad* (*бекарор сакровчи бақа*) образи олиб кирилиб, үзига хос мұқобиллік яратылади. Бу ютуқ албатта. Аммо шу билан биргалиқда мазкур матнда құлланилған гүзәл радиф саньати таржимада тушуриб қолдирилған. Түртлиқдаги қофия бошқа күринища сақланған. Агар аслиятда *aaba* тарзида қофияланип бўлған бўлса, инглизча таржимада *aabb* тарзида ҳудди байт сингари қофия ясалған: биринчи байтда *straight* ва *find*, иккинчисида эса, *toad* ва *confined* сўзлари ўзаро қофияланиб келган.

Хулоса килиб айтганда қадимги туркий обидада акс этган радифни таржима килишда инглизча таржимада:

1. Радифни радиф билан таржима килиш.
2. Радифни қофия билан ўгириш.
3. Радифни таржимада насрий баён билан бериш каби тамойилларидан фойдаланилған.

Асаддаги түртликлар таржимасида эса, таржима матнида янги ташбек-лар киритиш воситасида аслиятта нисбатан мұқобиллік яратылған. Бу ҳам туркий обидаларни замонавий Европа тилларига таржима қилишдаги бир үйл ҳисобланади. Бошқача айтганда, аслиятдаги гоявий-бадиий хусусияттарға таржима тұлида үзига хос бўлған шакл топиш йўлидаги уруниш сифатида ҳам баҳолаш мүмкін.

“Кутадғу билиг”даги ўхшатишлар таржимаси

Үн биринчи аср Корахонийлар даврида яратылған туркій халқларнинг илк адабий-қомусий обидаси бўлмиш “Кутадғу билиг” асари XIX аср охиirlаридан бери жаҳоннинг турли тилларига таржима қилиниб келинмоқда. Улар орасида айниқса олмонча¹⁸⁷, усмонли туркча¹⁸⁸ инглизча¹⁸⁹, русча¹⁹⁰ ва ҳозирги ўзбек тилидаги¹⁹¹ нашрлари бошқаларига қараганда ўзининг нисбатан тўликлиги ҳамда нашр маданиятининг юқорилиги билан ажralиб туради. Бундан ташқари “Кутадғу билиг”нинг Европа тилларидаги нашрларида маданиятлараро тафовутнинг талқини ҳамда услубий силжишларнинг мавжудлиги ҳам ўзига хос муаммолардан хисобланади. Зоро, ушбу масала “Кутадғу билиг” даги ўхшатишларнинг таржимавий талқинлари мисолида ҳали кун тартибиغا кўйилған эмас. Мазкур мақолада асарнинг юқорида таъкидланган нашрлари мисолида ўхшатишларни замонавий тилларга таржима ва табдил қилиш тамойиллари хусусида фикр юритмоқчимиз.

Юсуф Ҳожиб асар ғоявий-бадиий хусусиятини таъминлаш мақсадида ўз даври адабий анъаналари талабларидан келиб чиқиб турли хил бадиий тасвир воситаларидан маҳорат билан фойдаланган. Бунда хусусан ўхшатишлар мухим ўрин эгаллайди. Адабиётшунос Боқижон Тўхлиевнинг кузатишиларича, “Кутадғу билиг”даги бадиий тасвир воситаларининг ўзига хос хусусиятларидан бири - бир “образга турли хил ўхшатишларни келтириб изоҳлашдир. Бунда инсон қадди учун тўрт, осмон учун олти, йуз ва күёшга етти, бош ва соchlар учун саккиз, беглар учун тўққиз, билим ҳамда кўнгил учун ўн, лашкарбоши учун ўн икки, сўз учун йигирма беш

¹⁸⁷ Das Kutadku Bilik des Jusuf Chass Hadschib aus Balasagun. T.II. Text und Uebersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo. St.Petersburg, 1910, 560S.

¹⁸⁸ Kutadgu Bilig I: Metin (Istanbul, 1947). Note also Arat's translation into modern Turkish: Kutadgu Bilig II" Tercime (Ankara, 1959). Second edition: Civiri (Ankara, 1974).

¹⁸⁹ Yusuf Khass Hajib. Wisdom of Royal Glory. (Kutadgu Bilig). Translated, with introduction and Notes by Robert Dankoff. The University Chicago Press. Chicago London. 1983. 281p.

¹⁹⁰ Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. М.: Наука, 1983. С. 369.

¹⁹¹ Юсуф Ҳос Ҳожиб. “Кутадғу билиг”. Кириш сўзи ҳамда ҳозирги ўзбек тилига тавсиф Қаюм Каримовники. Тошкент. Фан, 1971. 726-бет., Юсуф Ҳос Ҳожиб. Кутадғу билиг”. Тошкент: Юлдузча, 1990.

надаги ўхшатишлар қўлланилган¹⁹². Таржимонлар қадимги туркий оби-
дими ўз тилларида кайта яратиш учун турли тамойиллардан фойдалан-
ғандар.

■ Ухшатишни таржимада конкретлаштириши. “Кутадгу билиг”да би-
лимни одамларнинг турли ёмон ишларга бормасликлари учун солинадиган
кишанга ўхшатилади:

308. Кишэн ул кишикэ билиг ҳам укуш

Кишэнлиг йарагсызка бармас окуш

Мъноси:

Билим ҳам заковат киши учун гуё бир кишандир,

Кишанли эса, яроқсиз ишларга бора олмайди.

С.Ивановда:

Ученье и знанье – что путы для ног:

Зря шагу не ступит попавший в салок (314).

В.Радловда:

Ein Fussfessel ist dem Menschen Wissen und Verstand,

Das gefesselte (Pferd) geht nicht oft an einen unpassenden Ort.

(Билим ва ақл инсон учун кишандир,

Кишанланган (от) кераксиз жойга бормайди)

Бу ўринда Юсуф Хос Ҳожиб билимни кишанга ўхшатади. Таржимада
эса янада конкретроқ, айнан оёққа солинадиган кишанга айлантирилган.

293. Ўкушқа туру бу агирлық этиг

Ўкушсиз киши бир авучча йэниг

Мъноси:

Қадр-кимммат, етуклик билим туфайлидир,

Ўкув-идроксиз киши бир ҳовуч (нарса) каби енгилдир.

Б.Тұхлиевда:

(17-6.) Хурмат кишининг ўкув-идрокидан келади.

Ўкув-идроксиз киши бир ҳовуч кепак билан тенг.

¹⁹² Тұхлиев Б. “Кутадгу билиг” поэтикасы масалалари // Ұлымас обидалар. Т.: Фан, 1989.
302-бет.

Р.Денкоффда:

297. Honor and esteem are all for the intelligent,

The ignorant is a mere handful of clay

(Хурмат-эътибор киши заковати түфайли келади,

ақл-идроксиз – бир сиким тупроқ кабидир).

Демак, аслиятдаги ўкув-идроксизни “бир авучча йәнниг”(бир ҳовучдай енгил)га ўхшатилиши - Қаюм Каримовда “бир ҳовуч (нарса) каби енгил, дейилиб, “нарса” қўшилган. Б.Тўхлиевда эса, “бир ҳовуч кепак” деб янада конкретлаштирилган, Р.Денкоффда эса “бир сиким тупроқ”ка айлантирилган. Таржимада аслиятдаги мазмун-моҳият саклаб қолинган. Аммо барча таржимонлар бунга ўзларича аникроқ ва конкретроқ ёндошгандар.

2. Ўхшатиш таржимасида умумлаштириши. “Кутадғу билиг”да заковатсиз киши ҳакида “Ўқушсиз кишилэр қамуғ йилқы ул” (571), Яъни заковатсиз кишилар тугал йилқидир, дейилади. Буни:

- русча таржимада – “Лишённые разума люди что скот”(585);
- инглизчада – “stupid people are ... like a so many animals”(581), Яъни заковатсиз кишилар кўплаб ҳайвонларга ўхшайдилар;
- олмончада – “Die unverstaendigen Menschen sind ganz so, wie das Vieh durch!”(S.56/31), Яъни тушунмайдиган кишилар худди ҳайвонга ўхшайдилар, деб ўгирилади.

Таникли инглиз туркшунос олими Герард Клаусон тузган “XIV асртагача бўлган туркий тилларнинг этимологик лугати”да: “*yilki*: иирик қорамол, тўрт оёқли уй ҳайвони. Одатда, буддизмда ҳайвонлар инсонлар билан қиёсланиб турли рамзлар яратилади. Бундан ташқари бундай ўринларда қўй, туя, отлардан фойдаланилади. Нисбатан кейинроқ шакланган туркий тилларда от кўпроқ ишлатилган. XI аср турк тилида иирик қорамол кўп ишлатилган. Буни арабчада “ал-ҳайван” (ҳайвон) атамаси билан ҳам қўлланилади,”¹⁹³ дейилади.

¹⁹³ Clauson Gerard. An Etymological dictionary of pre-thirteen-century Turkish. Oxford, 1972. P.266.

Маълумки, XI аср Қорахонийлар даврида от, йилки туркий халклар ҳаётидаги мухим ўрин эгаллаган. Юсуф Ҳос Ҳожиб ҳам ўз ижодида бундан тасвирий восита сифатида фаол фойдаланган. Юқорида кўриниб турганидек, асарнинг ҳозирги замон тилларида, хусусан Европача таржималарида умумлаштириб, янги даврга мослаб таржима килинган. Бу ҳам қадимги обидаларни таржима килиш тамойилларидан биридир.

3. Ўхшатишни таржимада мукобил вариант ёки изоҳлаш билан бериш.

“Кутадғу билиг”да юқорида таъкидлаб ўтилганидек, билимни кишанга ўхшатилиб, уни кишиларни ёмон ишларга боришидан саклади, дейилади. Буни америкалик таржимон Р.Денкофф:

“Together with intellect, wisdom is a hobble that restrains a man from running after unseemly things” (50-бет. 314-байт).

Яъни билим ва заковат бу кишиларнинг кераксиз ишларга юриб боришига йўл қўймайдиган бир чўлоқликдир, дейилади.

Асарда табиат ҳодисалари тасвирида шундай ташбех ишлатилади:

4856. Йашиқ торти йузкэ сарығ заъфаран

Озын қылды мэйнэ они-тэг жахан

Маъноси:

Күёш юзига сариқ заъфарон тортди,

Жаҳон ўзи(нг рангини) майна рангидек қилди.

С.Ивановда:

И стало как будто шафранным светило,

И небо вселенной лазурно светило (4960)

Р.Денкоффда:

201. Sol rubbed saffron on his face,

The sky took on an azure hue...

(Күёш юзига заъфарон суртди,

Осмон мовий тусга кирди)

В.Радловда:

420. Ihr volles Antliz erblich, wurde gelb,
Die Welt wurde wie Gold, rein wie der Sinn.

(Унинг тўла юзи ҳолсизланниб саргайди,

Дунё олтин рангига кирди, ақл каби тоза бўлди).

Ўзбек тилига аслиятдаги ўхшатишни айнан ўтирилган, факат “ўзи”нинг ёнига унинг рангини ҳам қўшиб қўйилган, холос. Муқобил варианtlарни асосан рус ва америкалик таржимонлар қўллайдилар. Яъни

- русчада аслиятдаги “майнадек”ни – лазурный (мовий, кўм-кўк);
- инглизчада an azige (мовий, кўм-кўк) варианти ишлатилади;

Русча ва инглизча таржималардан кўриш мумкинки, аслиятдаги майна ранги (тўқ сарик) - таржималарда “лазур ранги” (мовий, кўм-кўк)га айлантирилган. Аммо олмончада бошқачароқ ёндошилган. Унда - *wie Gold, rein wie der Sinn* (Олтин рангига кирди), деб уни “акл каби тоза бўлган”лигини ҳам таъкидлаб қўйилади. Мутаржимларга эътиroz билдириш кийин. Чунки, куёш порлаб, нур таратганда, осмоннинг янада мусаффо бўлишини инкор килиб бўлмайди. Бизнингча, Юсуф Ҳожиб бу ўринда куёш чараклаб порлагандаги таратган нури осмоғни ҳам майна рангига киритиб юборган, демоқчи бўлган. Бу билан ўзига хос колорит ҳам яратилган. Таржималарда эса, ҳар кимнинг куёши ўзича порлаган.

Асаннинг 5338 - байтида муаллиф ишундай дейди:

Фаришта йузи-тэг йаруды ажун.

Қылық болды кафур сачар-тэг йузун

Маъноси:

Оlam фаришта юзидек ёришди,

Осмон юзидан кофур сочаётгандек бўлди.

В.Радлов таржимаси:

456. Die Welt erhellt sich wie ein Engelsantlitz,

Der Himmel wurde wie das Aessere des Reichers.

(Яъни Дунё фарышта юзидек ёришиди.

Осмон бой боқиши (күриниши)дек тус олди).

В.Радлов таржима жараённан содир бўлган қийинчилкларни таъкидлаб шундай дейди: Аслиятдаги “узун”ни яхши тушуниб бўлмади. (Аслида бу ерда “Йузун” берилган. Таъкид бизники.З.С.). Бу ҳар холда “озун” бўлмаса керак. Бизнингча, “орун” (ёргуф, ок) бўлса керак. Демак, “бой кишининг юзи ёргуф бўлади” вариантини қўлласа бўлади¹⁹⁴. Русча таржимада аслиятдаги “кафур” (кофур ранги, яъни ёргуф, ок)ни “камфарный” деб бунга қўйидагича изоҳ ҳам берилади: Туркийзабон ва форсийзабон шеъриятда мускус (ипор) ва камфара (кофур) анъанавий тарзда бир-бирига ёшлик ва қарилек рамзида қарама-қарши қўйилади. Баъзан улар қоронегу тун ва ёргузонгга ҳам қиёс қилинади¹⁹⁵.

4. Ўхшатиш таржимасида сохта муқобиллик.

“Кутадғу билиг” таржималарида сохта муқобиллик домига тушиб қолиш ҳоллари ҳам мавжуд. Бу асосан, таржимонларнинг асаддаги қадимий сўзларни ҳозирги замон туркий тилларидаги ҳолати билан айнан алмаштириш ёки транскрипциялашни нотўғри амалга оширишлари натижасида келиб чиқсан. Куйидаги мисолга эътибор берайлик:

“Кутадғу билигда:

Ажун бир тушун-ул корун бир тушун
Бу тушун копар сэн тушун-ул ажун (1375-байт)

Қаюм Каримовда:

Дунё бир работдир, кўргин бир работдир,
Бу работдан кўзғоласан, бу дунё работдир. (1375-байт)

Буни мутаржими В.Радлов қўйидагича транскрипция ва таржима килади:

Ажун, ёаер тужун ол, коеズун пир тужун,
Пу туштин кобарга тужун ол ажун.

¹⁹⁴ Das Kutadku Bilik des Jusuf Chass Hadschib aus Balasagun. S.456.

¹⁹⁵ Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. С.546.

Die Welt, die Erde ist ein Absteigequartier, deine Auge ist ein traumfangen,
*Hebst du es vom Traume auf, (so siehst du, dass) die Welt nur ein
Absteigequartier ist.* (S. 128/11)

(Яъни дунё, ер юзи бу йүлдаги күниб ўтиш жойидир, күзларингни уйку босибди, уйкудан уйғон. Күраяпсанми, дунё бир күниб ўтиш жойидир), деб мазкур саҳифа матни остида қуйидагича изоҳ беради: *Der Ausdruck* “коезун пір тужун”. Hier muss “тужун” der Casus instrumentalis von “түш” (Traum) sein. Ich nehmen an, das ein Verbum (jabылмыш) aufgefallen ist und uebersetze: “deine Auge sind traumgefangen”¹⁹⁶. Бу ерда В.Радлов қадимги туркий сүзларнинг ҳозирги замон ҳолатида мавжуд бўлган сохта муқобиллари домига тушиб қолган. “Кутадғу билиг”даги “тушун” - *работ, тұхташ ва дам олиш жойи*¹⁹⁷ маъноларини ифодалайди. Мутаржим эса унинг ҳозирги замон туркий тилларидағи “туши” варианти билан алмаштириб, уйқу маъносида тушунган. Худди шундай ҳолат асарда бу дунё ишларини – сақығ (сароб)га ўхшатилиши (1396-байт)ни олмонча таржимада *die Funkel (шуъла)* тарзида берилиши (130-бет) ҳамда аслиятдаги “туби йэл турур дунйа” (дунё бўрон, шамол кабидир) даги “туби йэл” (бўрон, шамол)ни ҳозирги ўзбек тилидаги “туби” (таги, асоси) билан аралаштириб юбориш натижасида олмонча таржимада *der Grund der Welt ist Wind* (дунёнинг асоси шамол) тарзида (447-бет, 27-банд) берилишини кўришимиз мумкин. Ана шундай хусусият инглизча таржимага ҳам тааллукли. Аслиятда дунёнинг ёлғончилиги таъкидланиб, уни қанча бегларни қаритса ҳам, ўзи қаримаслиги таъкидланади. Инглизча таржимада эса, аслиятдаги “бег” (бек)ни ҳукмдор маъносида эмас, балки унга нисбатан торроқ бўлган *husband (ошладаги эр)* сифатида тушунилади. Натижада таржимада унга мос бўлган “many husband she has caused”¹⁹⁸, Яъни қўплаб эрларни қаритган енгилтак аёл ҳам пайдо бўлади.

¹⁹⁶ Das Kutadku Bilik des Yusuf Chass Hadschib aus Balasagun. ... S.128.

¹⁹⁷ Древнетюркский словарь. С.601.

¹⁹⁸ Yusuf Khass Hajib. Wisdom of Royal Glory.... P. 213/ 5130.

5. Таржимада ўхшатиши таркибини қисқартириш. Асар муаллифи қүёш чикиб тонг ёришишини оппок тишларини кўрсатиб кулаётган қизга ўхшатиб шундай дейди:

Қылық қыз кулэр-тэг йырышты тышны (5701).

Қаюм Каримов табдилида:

Ҳаво қиз кулаётгандек тишини йирди (яъни жилмайди).

С.Ивановда:

Уж небо девичьей улыбкой цвело (5827).

(Осмон қиз табассумидек яшнаб кетди)

Р.Денкоффда:

The sky shone bright as *maiden's flashing smile*. (5831)

(Осмон қиз кулгусидек ёришиб кетди)

В.Радловда:

Der Himmel zeigte wie ein lachendes Maedchen die Zahne. (S.485/29)

(Осмон кулаётган киздек тишини кўрсатди)

Кўриниб турганидек, рус ва инглизча таржималарда аслиятдаги қизнинг кулиши ўгирилгану, унинг оппок тиши тушириб қолдирилган. Ўзбекча ва олмонча таржималарда барча хусусиятлар сакланган.

Яна бир ўринда муаллиф дунёнинг алдоқчилигини тугэл қыз (*бўйга етган қиз*)га ўхшатади (5996). Буни рус таржимони “его нрав – что девичий”(6122) Яъни унинг ахлоқи қизларнидек, деб ўгиради. Инглизчада эса “*The world is very like girl...*”(6120), Яъни дунё ёқимли қизга ўшайди, дейилади. Ҳар икки ҳолатда ҳам аслиятдаги тугэл (етук, бўйга стган)лик тушириб қолдирилган. олмонча таржимада эса, В.Радлов аслиятдаги “тугэл”ни “*moerael*” деб транскрипциялаши натижасида дунёнинг тугал қиз эмас, балки “*von aesserst geringem Handeln ist diese Welt*” (S.507/30). Яъни кўринишидан ёқимсиздир бу дунё ишлари, деб қўяқолинади.

6. Ўхшатиши сўзма-сўз таржима қилиши.

“Кутадғу билиг”даги үхшатишларни сўзма-сўз үгириш унинг таржималаридаги яна бир тамойиллардан хисобланади. Асарда дунёнинг бевафолигини шундай таърифланади:

Севуглини сэвмэз кэдиг-тэг қачар

Қачығлықа йапчур адақын кучар (394)

Қаюм Каримовда:

Дунё севувчиларни севмайди, кийикдек қочади,

Ундан қочувчига ёпишиб олади, оёгини қучади. (394)

С.Ивановда:

От льнувших к нему он – как лань наутек,

А тем, кто бежит, вяжит путы для ног. (401)

(Унга ёпишганлардан бугу каби қочади,

Ким ундан қочса. Унинг оёгига занжир солади)

Р.Денкоффда:

Love her and she flees you like a deer,

Flee her and she clings to your leg. (394)

(Уни севсанг у сендан кийик каби қочади,

Ундан қочсанг, сенга ёпишиб олади)

В.Радловда:

Wer sie liebt, den liebt sie nicht, flieht wie ein Hirsch,

An den fliehenden haengt sie sich seinen Fuss.

(Ким уни севса, у севмайди. кийикдек қочади,

Қочмокчи бўлганларнинг оёгига осилади.)

С.Иванов таржимасидаги “лань”(бугу) ва “путы для ног”(оёқ учун кишиан)ни хисобга олмагандан, бошқа таржималарда аслиятдаги үхшатиш обьекти сўзма-сўз үгирилган. Аммо таржимада доим ҳам шундай тамойилни кўллаб бўлмайди. Аслиятда қуёш чикиб оламни ёритишини орун қуши тэг, яни оққуши каби оқарди, дейилади. Буни олмончага В.Радлов “Die ganze Welt hatte die farbe des Weissvoegels angenommen” (Яни бутун олам оқ рангли қуши рангини олди) тарзида үгиради. Аслида оққушни олмон

тилида *der Schwan* дейилади. Бу ўринда сўзма-сўз таржима тамойили ҳарфхўрлик ёки шаклбозлика айланиб кетган. Оккушни инглиз тилига ҳам нотўри ўгирилган. Р.Денкофф бу ўринда *falcon* (*лочин, бургут*)ни қўллайди. Бу ҳам мақсадга мувофиқ эмас. Чунки, лочин оқ рангли бўлиши камдан кам учрайдиган ҳол. Бу на туркийзабон ва на инглиззабон америка адабиёти тасвир анъаналарига тўғри келади. Аслида инглиз тилидаги “*swan*” ни қўллаш лозим эди.

7. Ўхшатиш таржимасида замонавийлаштириш. Қадимги туркий обидадаги айрим ўхшатишларнинг Европа тилларидаги таржималарида замонавийлаштириш тамойили ҳам кўзга ташланади. Жумладан:

5.1. Уқуш ул *йула-тэг* қарангү туни

Билиг ул йаруглук йарутти сәни (248).

Қаюм Каримовда:

Ўкув-идрок зулмат тунидаги *машъала* *кабидир*,

Билим сенга нур сочган рўшноликдир. (248)

Р.Денкоффда:

Intellect is *like a lamp* in dark night,

While wisdom is light itself that has made you bright. (287)

(Заковат коронгу тунни ёритувчи *чироқ* (*лампа*) кабидир,

Чунки билим уни ёритади, нурафшон қиласди).

Аслиятдаги *йула* (*машъала*) таржимада *чироқ* (*лампа*)га айланган. Таржимон бу ўринда аслиятдаги қадимги даврга хос бўлган сўзни ўта замонавийлаштириб юборган. Чунки, машъала билан лампа ўртасида анчагина масофа бор. Аслида буни инглизча *torch* (факел) билан берилса, мақсадга мувофиқ бўларди.

“Кутадгу билиг” да дунёни тунэк (зиндан)га ўхшатилиб, унинг ичida тўла ўқ илон бор, дейилади. Уни инглизча таржимада *Prison cell filled vipers* (5422), Яъни ичидаги илон тўла бўлган турма, деб берилади. Шарқдаги зинданларда илоннинг бўлиши мумкин. Аммо Денкофф қўллаган турмада илонларнинг тўла бўлиши мантиқдан йирок. Буни мазкур

таржимоннинг бошқа ўринларда кўллаган *gloomy pit* (қоронгү қудуқдек турма) варианти (5324) билан берилиши мақсадга мувофиқ. Олмончада ҳам зиндон - *Gefaengniss* (S.455/154), яъни *турма* деб замонавийлаштирилган.

Қадимги обидада дунёни мол-мулк олди-сотти қилинадиган *сарой* (1429)га ўхшатилади. Буни олмонча таржимада *ein Gebaeude* (268/10), яъни бир *бино*, деб замонавийлаштириш билан биргалиқда уни янада соддалаштирилган.

Яна бир ўринда дунёни “этиглиг бу тэрки”, Яъни безатилган дастурхон (5226)га ўхшатилади. Буни инглизчага “*like a table spread*” (5330), яъни безатилган стол, русчада “*слоевно скатерть с готовой едою*” (5338), олмончада эса “*einen Gasttisch*” (S.449/17), Яъни меҳмонлар столи, деб берилади. Шарқона дастурхонни Европача столга айлантирилганлигини тўғри тушуниш мумкин. Бу замонавийлаштириш ҳамда европаликлар тушунадиган мукобил вариантда бериш билан таржима ўкувчисига тушунарли бўлган манзара яратилган.

“Кутадгу билиг”да фаол кўлланилган тасвирий воситалардан бўлмиш ўхшатишларни замонавий тилларга таржима ва табдил қилиш хусусида қўйидаги хуносаларни айтиш мумкин.

Юсуф Хос Ҳожибининг “Кутадгу билиг” асарида кўлланилган ўхшатишларда ўша давр ижтимоий-сийсий, табииий шароитига хос жиҳатлар акс этган. Муаллиф ушбу хусусиятлардан бадиий ижодда маҳорат билан фойдаланган ва гўзал образлар яратган. Асардаги ўхшатишларни замонавий тилларга, хусусан лисоний ва ҳудудий жиҳатдан йироқ бўлган рус, инглиз ва тилларига ўгиришда – конкретлаштириш, умумлаштириш, сўзма-сўз таржима, мукобил вариантлардан фойдаланиш, қисқартириш, соддалаштириш ва изоҳлаш каби таржима тамойилларидан фойдаланилган.

Ҳар бир тилнинг лугат бойлиги, ундаги сўзларнинг ўзаро боғланиш йўллари, қолаверса адабий тил меъёрлари ҳам турлича. Бу тафовут Шарқу-Ғарб тиллари мисолида олиб қараладиган бўлса, янада яққолроқ кўзга

ташланади. Жумладан, воқеълик, нарсаларни конкрет, аник-таник тушуниш Европаликларга хос. Бунга биргина насроний диндаги Исо алайхиссалом сурати, сиймосининг аник ифодаланишини мисол қилиш мумкин. Шарқда эса, кўпроқ ташки кўриниш эмас, балки ботинийликка ургу берилади. Бундай хусусият асосан ислом фалсафаси билан боғлиқ. Бу эса, ўз навбатида бадиий адабиёт ва санъатга ҳам кириб борган. Натижада бир сўз, бир ибора ёки биргина образ билан бир дунё маъно ифодалаш анъянаси яратилган. Шунинг учун ҳам Шарқ мумтоз адабиётида истиора, ташбех каби тасвир воситаларига кенг ўрин берилади. Уларнинг Европача талкинларига келсак, юкорида келтирилган мисоллар таҳлили кўрсатиб турганидек, ўхшатишларнинг аник-таник, конкрет ва изоҳли таржима килиниши табиий ҳолдир.

“Кутадғу билиг”нинг русча таржимаси асарнинг юксак маҳорат билан ўгирилган бадиий талқини ҳисобланади. Олим-таржимон Сергей Иванов арузнинг мутакориб баҳрида битилган асарни рус тилидаги поэтик вазнга ўринлатиб сола билган. Асадаги ташбехларни русийзабон ўқувчига маромига етказиб тақдим қила олган. Ўхшатишлар таржимасида ўз ўрнида таржима ўқувчиси талабларидан келиб чиқиб зарурый тамойилларни кўллай билган.

Асарнинг инглизча таржимаси америкалик туркшунос олим Роберт Денкофф томонидан насрый-назмий йўсинда амалга оширилган. “Кутадғу билиг”нинг инглиз тилига илк бор таржима қилинганлигини ҳисобга олинадиган бўлса, бундай хил таржимани яратиш ўринли бўлган. Ўхшатишлар таржимасида таржимон бир оз эркин ҳаракат қилган. Тушунилиши кийин бўлган қадимги туркий образли сўзларни инглиз тилида бевосита матн ичida ростмана гаплар билан бериш тамойили кўзга ташланади. Ушбу таржимада образлиликни беришга нисбатан аслиятдаги маъномохият, гоявий хусусиятларни аникроқ ифодалашга интилиш кучлироқ. Ана шу жихатдан қараганда инглизча таржима бошқаларга қараганда

замонавийлаштириш тамойилига кўпроқ ургу берилганлиги билан ажралиб туради.

Таникли туркшунос олим, туркий тиллар лаъжалари бўйича йирик тадқиқот ва лугатлар яратган В.Радлов амалга оширган олмонча таржима дастлабки (Ҳ.Вамбери) таржимасидан ўзининг тўликлиги ҳамда дастлабки таржимадаги айрим номувофиқликларни бартараф этганилиги билан ажралиб туради. Асардаги ўхшатишларни олмон тилига ўгиришда нисбатан аслиятта яқинроқ келиш, сўзма-сўзлик тамойилига мойиллик кўпроқ. Аммо ушбу таржимада мутаржимнинг қадимги туркий обида ёзувини транскрипциялашда йўл қўйган хатолари натижасида анчагина номувофиқликлар келиб чиқкан. Бу эса, кўп ўринларда тахминий таржимага ва мавхумликларга олиб келган. Ушбу нашрнинг илмий-амалий қимматини камситмаган ҳолда айтиш мумкинки, “Кутадғу билиг”ни алифбоси асосида қайтадан транскрипция қилиб, уни зудлик билан янги олмонча таржимасини амалга ошириш лозим.

“Кутадғу билиг”нинг Евropa тилларидағи таржималарини қиёсий-типологик аснода таҳлил килишнинг унинг янги таржималарини яратища мухим аҳамияти бор. Юқорида таъкидланган бўлажак олмонча таржимада унинг русча ва инглизча, қолаверса ҳозирги ўзбек тилидаги табдилларидан ҳам ижодий фойдаланиш максадга мувофиқ.

“Кутадғу билиг”даги сифатлаш (эпитет)лар таржимаси

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да : “Эпитет – (грекча) нарса, воқеа, ҳодиса ва шу кабиларнинг сифат-фазилатларини яққол, жонли тасвирилаш ёки таъсиричан қилиб кўрсатиш учун уларнинг номига кўшиб ишлатиладиган сифатловчи сўз”¹⁹⁹. - деб изоҳланса, академик Иzzат Султоннинг “Адабиёт назарияси”да эса, “Ҳодиса, предмет ёки персонажларнинг айрим хусусиятларини ифодалаш учун ишлатиладиган сўз бирик-

¹⁹⁹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 449-бет.

малари сифатлаш деб аталади”²⁰⁰, - дейилади. Бунга мисол тариқасида “Үткан күнлар” романидан: *қора зулф, тим қора күз, қоп-қора камон, қийик қошлар, жонсиз сурат, нозик оёқлар* каби бирикмаларни келтирилади. Демак, биринчи таърифда сўз, иккинчисида эса, сўз бирикмаси сифатлаш учун асос сифатида олинган бўлса-да, уларнинг ҳар иккаласида ҳам ушбу бадиий тил воситасининг ҳодиса, предмет ёки персонажларнинг айрим хусусиятларини янада жонли ва образли ифодалашга хизмат килиши таъкидланади. Ҳ.Хомидий, Ш.Абдуллаева ва С.Иброҳимовалар тузган “Адабиётшунослик терминлари луғати” да: “Сифатлаш – тушунча, ҳодиса ва кишининг маълум бир хусусияти ва сифатини аниклаб, изохлаб, ҳарактерлаб берувчи сўз. Сифатлаш ёлғиз ўзи келмасдан, маълум сўз бирикмаси таркибида ўз моҳияти, ўз белгиларини унга кўчирган ҳолда келади. Буларни метафорик сифатлаш дейилади...”²⁰¹ тарзида таърифланади. Адабиётшунос Эркин Худойбердиев ўзининг “Адабиётшуносликка кириш” номли китобида: “Тасвирланаётган ҳодиса ёки ёзувчи муҳим деб билгаң белгини кўрсатишга хизмат килувчи бадиий аникловчи сифатлаш ёки эпитета деб аталади”²⁰² – деб таъкидлайди. Бунда мантикий аникловчиларни эпитетлар сирасига киритилмайди. Москвалик таникли услубшунос олимлардан Э.Ризель ҳамда Е.Шендельсларнинг “Deutsche Stilistik” (Олмон услубшунослиги) номли рисоласида эпитетларни адабий тилда ёки муайян асаддаги от ёки асар қаҳрамони хусусиятларини янада *аниқлаштириш, конкретлаштириш* ёки эмоционал бўёқ бериш максадида ишлатиладиган тасвир воситалари сифатида тавсифланади²⁰³. Бунга кўра, айнан ўзида эмоционал бўёқ хусусиятлари мавжуд бўлмасада, асаддаги муайян қаҳрамон хислатларини янада аникроқ қилиб тасвирлашга хизмат киладиган воситалар (мантикий аникловчилар)ни ҳам эпитетлар жумласига киритилади. Жумладан, *огир-вазмин киши, озаб, чўт бўлиб қолган*

²⁰⁰ Иzzat Султон. Адабиёт назарияси. Т.: “Ўқитувчи”, 1980. 217-бет.

²⁰¹ Ҳомидий Ҳ., ва бошқалар ... Адабиётшунослик терминлари луғати. 205-бет.

²⁰² Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. ЎАЗБНТ Маркази. Т.: 2003, 133-бет.

²⁰³ Riesel E., Schendels T. Deutsche Stilistik. Moskau. 1975. Verlag “Hochschule”. S.239.

болакай, бир тола туки қолмаган бош кабиларни таникли олмон адаби Томас Маннинг “Будденброклар” романидан мисол тариқасида келтирилади. Эмоционал эпитетларга эса, ўзида бевосита образли хусусиятларни акс эттирган сўз ва иборалардан: *даҳшатли қизиқарли роман, портловчи хусусиятга эга бўлган гоя, гапира олмайдиган хабарлар, қизил қор, оқ қарға* кабиларни киритилади. Сифатлашларни шеър илми таълими нуқтаи назаридан туриб тадқиқ килган адабиётшунос олим Тўхта Бобоевнинг “Адабиётшунослик асослари” номли рисоласида ҳам шунга яқин фикр баён этилган. Унга кўра: “Сифатлаш – бадиий адабиёт тилида предмет, воқеа-ходиса, тушунча ва кишиларнинг белги-хислатларини аниклаш-изоҳлаш, тавсифлаш усули бўлиб, сифатловчи сўз аникланмиш сўз билан бирикиб, ўз “хислат” белгиларини унга кўчирган ҳолда муайян ҳодисанинг у ёки бу томонларини аниклайди”²⁰⁴, - дейилади. Бунга мисол тариқасида қўйидаги намунани келтирилади:

*Зайнабнинг ҳам тоза, осуда,
Дог кўрмаган маъсума қалбида
Севги япроқ ёзиб қолибди
Ва фикрига ғавғо солибди.*

(Ҳамид Олимжон)

Хакиқатдан ҳам, бадиий асардаги ҳар қандай сўз, ибора у ёки бу даражада образлиликка хизмат килади. У айнан ўзида эмоционал бўёқларни акс эттиргмаган бўлса ҳам, асардаги аникланмиш (воқеа-ходиса ёки муайян персонаж)нинг типиклаштириш ва индивидуаллаштиришга, муаллиф услубини беришга хизмат килади. Бизнингча, олмоншунос олимлар Э.Ризель, Э.Шендельслар ҳамда ўзбек адабиётшуноси Т.Бобоевларнинг илгари сурган ақидаларига қўшилиш мумкин. Бадиий асар ҳаётнинг поэтик инъикосидир. Унда, И Султоннинг таъбири билан айтганда, ҳаётнинг бадиий адабиётдаги тасвири – макро образ (улкан образ) бўлиб, унинг энг йирик бўлаги киши образи бўлса, бадиий адабиётдаги ҳар бир сўз –

²⁰⁴ Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Т.: Ўзбекистон, 2002. 332-бет.

Микро образ (кичик, “жажжи” образ) дир²⁰⁵. Демак, бадий асардаги ҳар қандай элемент (оддий сүздан то бутун бошли инсон тасвиригича) асар бадийлигини таъминлашга хизмат қиласы. Бу жиҳат, бадий асар тилида яққол намоён бўлади. Юкоридагилардан келиб чиқиб мазкур тадқиқотимизда олдинга кўйилган вазифа тўғрисида шундай дейиш мумкин. Сифатлаш (эпитет) ҳар бир ижодкор асарида ўзига хос томондан намоён бўлади. Мазкур тасвир воситаларини қанчалик маҳорат билан кўллай билиш ва янги бадий қашфиётлар яратиш бу, албатта, муаллиф маҳоратига боғлиқ. Жаҳон адабиётининг ўлмас дурдоналаридан бири бўлмиш Юсуф Хос Ҳожибининг “Кутадгу билиг” асарида ҳам ана шундай тасвир воситаларидан фаол фойдаланилган. Мазкур масалани адабиётшунослик қолаверса таржимашунослик асносида ўрганиш бугунги кун сўзшунослик илмининг долзарб муаммолари сирасига киради.

“Кутадгу билиг”да қўлланилган эпитетларни уларнинг аниқланмиш сифатини очиб бериши йўлига кўра мантиқий аниқлаштирувчи (бевосита эмоционал бўёклардан ҳоли) ҳамда кўчимли (эмоционал бўёкли) сифатлашларга бўлиш мумкин. Юсуф Хос Ҳожибининг “Кутадгу билиг” асарида асосан тўрт етакчи қаҳрамон: Кунтугди, Ойтўлди, Ўгдулмиш ва Ўзгурмешлар хисобланадилар. Бундан ташқари Ҳожиб, Эрсиг каби эпизодик персонажлар ҳам мавжуд бўлиб, улар етакчи қаҳрамонлар хусусиятларини янада кенгрок тасвирлашга хизмат қиласидилар. Кунтугди хислатларини кенгроқ очиб беришда бөгу – билгаон (398), билга баш – доно саркор (398), аты белгулуг – оти таниқлик (399), ажунда жавыныш – оламда доңг таратган (399), кени – ростгўй (400), бутун – етук (400), уқушилув – заковатли (314), сақ – хушёр (430) каби сифатлашлар ҳам қўлланилган. Ойтўлдига нисбатан: қылқы тузи – хулқи гўзал (555), қыз – ноёб (552), йузы көрклуг (453), сөзы йумшақ – юмшоқ (453), тили туз тамар – тилидан ҳақиқат ёғадиган (453), ирсәл – бекарор (671), йайығ – бевафо (680), амул – вазмин (452) кабилар ишлатилган. Мухими, улардан кўпчилиги асар давомида ўз

²⁰⁵ Уша асар. 207-бет.

Үрни билан: чин 98 марта, будун 142 марта, кони 155 марта тору эса 162 марта күлланылган.

Муаллиф асарда Кунтуғдининг адолат тимсоли эквалигини бирнибидан гүзал бўлган сифатлашлар билан тасвирлайди:

400. Қылтынчы кени эрди қылқы оңай
Тили чын бутун ҳам кози кеңли бай

Маъноси:

Килмишлари тўғри ва феълу рафтори рост,
Тили чин, етук ҳамда кўзи ва кўнгли бой (эди).

Бу ерда қўлланылган сифатлашларнинг кўпчилиги истиора (метафора) тамойиллари асосида яратилган. Буларнинг истиоралардан фарқи шундаки, улар муайян аникланмиш сўзлар билан бириккан ҳолда келган. Бир байтнинг ўзида олам-олам маъно мужассам: **қылтынчы кени - қилмишлари тўғри, қылқы оңай - феълу рафтори рост, тили чын - тили чин, бутун – етук, кози кенли бай - кўзи ва кўнгли бой.** Ҳақикатдан ҳам килмишлари, Яъни нияти ва килган ишлари тўғри Бўлмасахарактери, феъл-рафтори хуш, ростгўй, доно ва энг муҳими ички ва ташки олами бой инсон Бўлмасаадолатли шоҳ бўлиши қийин. Юсуф Ҳос Ҳожиб Кунтуғди элизга нисбатан қўллаган ушбу сифатларнинг хусусиятларини бутун асар давомида бирмабир ёритиб боради. Ушбу сифатлашлар аввало, асар персонажлари хислатларини тасвирлашга хизмат қиласа, иккинчидан “Кутадғу билиг”даги маснавий байтларидағи вазн ва қофияни таъминлашда ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Масалан:

1615. Ачынды элиг көр кетурди ору
Болу бэрди эврэн йумытты тору

Маъноси:

Элиг уни сийлади, кўр, уни улуглади,
Фалак унга қулиб бокди, **низом-қоидалар** тартиблашди,
марказлашди.

Бунда байтнинг дастлабки мисрасидаги “*ору*”га “*тору*” қофиядошлик вазифасини ўтаган. Асар бош қаҳрамонларидан бири Кунтуғди - адолат тимсоли. Унинг индивидуал хусусиятлари, хислатларидаги бош омил ҳам адолат ҳисобланади:

349. Бу Кунтуғды тэгли теру-ул кени

Бу Айтодду тэгли кут-ул көр аны

Маъноси:

Бу Кунтуғди дегани(м) чин адолатdir,

Бу Ойтўлди дегани(м) баҳтdir, унга бир боқкин.

Муаллиф Кунтуғди элигга хос хислатларни *төру* – *адолатли* (803), воситасида ифодалайди. “Древнетюркский словарь” (қадимги туркий лугат)да *төру* қуйидаги изоҳланади: “Төгү 1. порядок, правило, закон (тартиб, қоида, қонун); 2. обычай, обряд (урф-одат, удум); 3. свадебный пир (тўй зиёфати)²⁰⁶.

“Кутадғу билиг”нинг туркий аслиятини унинг ҳозирги ўзбекча таржимаси билан киёслаш шуни кўрсатадики, Юсуф Ҳожиб қўллаган “*төру*” ни замонавий тилларга (жумладан ҳозирги ўзбек, олмон ва инглиз тилларига) таржима қилганда унинг маъно-моҳияти кенгайланлиги, шунингдек, таржимада мутаржимлар маънодош сўзлар (сионимлар)дан фаол фойдаланганлигини кўришимиз мумкин:

1. Төру – адолатли сиёсат.

100. Ажун инчкэ тэгди тузулди **төру**

Төру бирлэ атын қопурды ору

Таржимаси:

Оlam осойишталикка эришди, **адолатли сиёсат** қарор ғопди,

Ҳоқон **адолатли сиёсат** билан ўз номини юксалтириди.

В.Радлов таржимаси:

105. Die Welt ist zur Ruhe gekommen, die **Ordnung** hergestellt,

²⁰⁶ Древнетюркский словарь. С. 581.

Durch das Gesetz hat der Fuerst seinen Namen erhoeht²⁰⁷.

(Дунё тинчликка эришди, тартиб ўрнатилди,

Қонун билан подшо ўз номини юксалтириди.)

Р.Денкофф таржимаси:

103. The world was at peace, **law and order** prevailed, he raised his name aloft with **justice**²⁰⁸ (Дунё тинчликка эришди, қонун ва тартиб ўрнатилди, у ўз номини адолат билан юксалтириди).

Аслиятдаги *теру*:

- ўзбек тилига ҳар икки ҳолатда ҳам - *адолатли сиёсат*;
- олмон тилига - *die Ordnung (тартиб) ва das Gesetz (қонун)*;
- инглиз тилига - *law and order (қонун ва тартиб)* ҳамда *justice (адолат)* деб таржима қилинган.

2. Төрү – коида.

1589. Йакын тутты элиг көр Ўгдулмиши

Төрүчэ айу бэрди тәкмә иши

Таржимаси

Кўр, элиг Ўгдулмишни яқин тутди,

У турли ишларни қоидаси билан айтиб берди.

В.Радлов таржимаси:

1591. Nahe hieß sich Elik den Oektuelmisch,

Nach dem Gesetze faellte er alle seine Entscheidungen.

Бу ўринда Юсуф Ҳос Ҳожиб “төрү”ни –коида, йўл-йўриг маъносида ишлатган. Аммо олмон мутаржими уни яна “**Nach dem Gesetze**” (конун бўйича) деб бераверган. Аслида бундай ҳолларда олмон тилида фаол ишлатиладиган **die Regel** (коида)²⁰⁹ ни қўлланилса мақсадга мувофик бўлар эди.

²⁰⁷ Das Kutadku Bilik des Yusuf Chass Hadschib aus Balasagun. S.20.

²⁰⁸ Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory. P.42.

²⁰⁹ Langenscheidts Universal-Woerterbuch. Verlag “Langenscheidt”. Berlin. 1993. S.129.

Р.Денкоффнинг инглизча таржимасида: (1612) “The king kept Highly Praised close to himself, and explained the execution of each affair according to royal custom” (Яъни подио ўгдумишни ўзига яқин тутди ва ҳар бир ишни қандай қилиб бажаришни *сарой тартиблари*дан келиб чиқиб тушунтирди).

Аслида мазкур ҳолатда туркий аслиятда ҳеч қандай *сарой түгриси*да гап йўқ. Аммо америкалик туркшунос тутган йўл айнан ушбу контекстга мос тушган ва у англатган маънони ўкувчига етказа олган.

3. Төру – иноят.

3207. Багырсақ кэрэк эр нэ бағры сучиб

Төру берсэ эдгу эсизкэ ачыб

Таржимаси:

Эр (киши) меҳрли булиши керак ва меҳри ийиб,

Иноят қилиб яхши-ёмонга карам кўрсатса.

В.Радлов таржимаси:

3204. Der Mann muss barmherzig sein und leutselig!

Entscheidungen faellte er, fuer Gute und Boese besorgt.

(Эр киши саховатли ва хушимуомала бўлиши лозим!

У ўз қарорлари билан эзгулик ёки ёвузлик келтиради.)

Р.Денкоффнинг инглизча таржимаси:

(3246). A man ought to be compassionate, sweet of heart and just-dealing toward good and bad alike. (Яъни инсон чин юракдан бошқаларга эзгулик тилаши керак ва фақат шу аснода яхши ҳамда ёмонлар билан мулоқотда бўлиши лозим.)

Бу ўринда Юсуф Хос Ҳожиб “*төру*” ни яна бир бошқа маънода кўллаган. Буни мутаржимлар ўзбекчага – иноят, олмон тилига – қарор, инглизчага эса – эзгулик, деб ўғирганлар. Гаплар тузилиши турлича бўлсада, асл моҳият тўғри ўгирилган.

4. Төрү – расм-русум.

3673. Төрү йок, току йок. Йэмэ қылкы қылынч

Төрүсуз тапурчы йарамаз эринч

3673. Расм-русум ҳамда хулқ, атвөр йўқ [яни мен уларнинг қандай бўлишини билмайман],

Расм-русумни билмовчи хизматчи ярамайди.

В. Радлов таржимаси:

3696. Ohne **Gesetz und Sitte** ist Naturell und Handeln,

Unpassend ist der Diener, der nicht die Gesetze kennt²¹⁰.

(Қонун ва урф-одатсиз кипти табиати ўзига хослиги ва муомаласи бўлмайди,

Қонунларни билмаган хизматкор ҳам ярамайди).

Бу ерда *төрү – расм-русум* маъносида берилган. Уни байтдаги дастлабки ҳолатда олмон тилига - *Gesetz und Sitte* (қонун ва урф-одат), кейингисида яна *der Diener* (қонун) тарзида ўтириб қўйилган. Расм-русумни олмон тилига аслида “*die Sitte*”²¹¹ деб ўтирилса, кифоя эди.

Р. Денкофф таржимаси:

3740. I have no experience of royal custom and protocol, and courtier without such breeding is not a fitting servant²¹².

(Яни мен сарой урф-одатларидан тажрибам ўй, ва бундай тажрибага эга бўлмаган хизматчи ишга ярамайди.).

Инглизчада аслиятдаги *төрү – расм-русум* - royal custom and protocol (сарой урф-одатлари) деб тўғрилаб ўтирилган. Умуман олганда асарнинг 1910 йилда амалга оширилган олмонча таржимасида йўл қўйилган чалкашликлар унинг 1983 йилдаги ҳозирги ўзбекча ва инглизча таржима нашрларида тузатилган.

²¹⁰ Das Kutadku Bilik des Jusuf Chass Hadschib.321.

²¹¹ Langenscheidts Universal-Woerterbuch. S.102.

²¹² Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory. P. 162.

Шунингдек, асарда *тору* – сиёсат (2094), низом (2092), расм-коида (3914), тартиб-коида (3981), тартибли (одобли) (4500) тарзида ҳам ўгирилган.

Юқоридагилардан куйидагича холосага келиш мумкин. Асар қаҳрамонларидан бири Кунтуғди элиг хислатларини очиб беришда қўлланилган тасвир воситаларидан бири бўлмиш “*төру*” сўзининг XI асрда бир пайтнинг ўзида ҳам қонун-коида, ҳам расм-русум, урф-одат маъноларида баравар қўлланганлигини кўришимиз мумкин. Мазкур жиҳатлар барчасининг биргина сўз билан ишлатилганини, уларнинг ўша пайтда баб-баравар аҳамиятга эга бўлганлигидан далолат беради, деган фикрдан йироқмиз. Аммо орадан ўтган вақт мобайнида давлат ва жамиятнинг тараққиёти ва такомиллашуви натижасида улар ҳаётнинг турли жабҳаларида ўз ўрниларини мустаҳкам эгалладилар. Ҳозирги ўзбекча табдилдан ҳам маълум бўляптики, расм-русум, низом, тартиб-интизом, қонун-коидаларнинг ҳар бири фақат ўз ўрнидагина қўлланилиши лозим.

Юсуф Ҳос Ҳожиб Кунтуғди элиг хислатларини тавсифлар экан, яна куйидаги сифатлашларга бой бўлган байтни келтиради:

401. Қылынчы кени эрди қылқы оңай

Тили чын бутун ҳам көзи көнли бай

Маъноси:

Килмишлари тўғри ва феълу рафтори рост,

Тили чин, етук ҳамда кўзи ва кўнгли бой (эди)²¹³.

Ушбу байтни олмон тилига мутаржим В.Радлов куйидагича транскрипциялаган ва ўгирган:

373. Қылынцы көні әрді, қылқы оңай

Tili чын, пўдўн һәм кўзі, көнли пай.

Олмонча таржимаси:

Seine Thaten waren gerecht, Sein Naturell leutselig.

Seine Rede war wahrhaft, Vollkommen sein Auge, Sein Sinn reich²¹⁴.

²¹³ Юсуф Ҳос Ҳожиб.”Кутадгу билиг”. 121-бет.

²¹⁴ Das Kutadgu Billik des Jusuf Chass Hadschib aus Balasagun. S.42.

(Унинг амалари тұғри, очиқ табиатли,

Хақиқатни сүзловчи, күзи етук, күнгли бой.)

“Древнетюркский словарь”да қадимги туркий оңай сүзини қуидагича шархланади: “*oŋaj* 1. легкий, непринужденный, обходительный (енгил, эркин, табиий): *qilinci kōni erdi qılqi oŋaj* – его действие справедливы, его поведение непринужденное. 2. верный, определенный (содик, аник)²¹⁵.

Юқоридаги байт таркибіда құлланилған қылқы оңай иборасини мазкур луғат муаллифлари “его поведение непринужденное”, Яъни унинг хулқи табиий, деб тавсифлайдылар. Бундан ташқары қадимги туркий тилдаги мазкур сүзга Махмуд Кошғарийнинг “Девону луготит турк” асарига тузилған индекс-луғатда: *oŋaj* – ўнг, қулай (иши)²¹⁶ - тарзіда изоҳ берилади. Аммо кишининг феъл - рафторига нисбатан бундай сүзларни құллаб бўлмайди. Буни тўғри тушунган ўзбек олимни Қаюм Каримов феълу рафтори рост деб таржима қилган. Бир қараганды асарнинг туркий аслиятидаги сўзнинг мавжуд луғатларда тавсифланган маънолари ҳозирги ўзбекча таржимада мос келмагандай. Аммо мутаржим аслиятдаги сўзнинг айнан луғатларда бўлмаган мұқобилини топиш билан ҳам ҳозирги ўқувчи-сига тушунарли таржима матни яратса олган. Аслида таржиманинг санъатлиги ҳам ана шунда. Агарда қадимги туркий тилдаги қылқы оңайни ҳозирги ўзбек тилига сўзма сўз таржима қилингудай бўлса, “қилиги ўнгай” кўринишдаги бир “ўнгайсиз” маъно келиб чиқиб, бундай тасвир воситаси асар қаҳрамони феълу рафторининг ростлигини эмас, балки унинг салбий бир “қилиги” тўгрисидаги бемаъни сифатлашга айланиб қолар эди. Демак, қадимги туркий тилдаги сифатлашларни ҳозирги ўзбек тилига мослантирганда сўзма-сўз таржима тамойилини ҳар доим ҳам тўғри деб бўлмайди. Ушбу иборанинг олмонча таржимаси ҳам аслиятта мұқобил. В.Радлов буни “Sein Naturell leutselig”, яъни ҳушимоамала, очиқ табиатли тарзіда бериб, аслиятта мослаб таржима қила олган. Аммо аслиятдаги сифат-

²¹⁵ Древнетюркский словарь. Л.: «Наука», 1969. С. 367.

²¹⁶ Девону луготит турк. 185-бет.

дашлардан бутун (*етук*)нинг тушириб қолдирилиши Кунтуғдига хос бир мухим сифатнинг таржимада лат ейишига олиб келган. Буни олмон тилидаги “*Vollwertig*” (полноценный) ²¹⁷ сўзи билан берилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Кунтуғди элиг хислатларини аниқловчи сифатларга бой мазкур байтнинг инглизча таржимасида куйидагича талқин қилинади:

A man of upright character and pleasant demeanor, with an honest tongue and rich eyes and heart (401)²¹⁸. Мазкур таржимадаги сифатлашлар мъйноларни бирма-бир кўрайлик:

- *A man of upright character* – ҳақиқатгўй киши;
- *pleasant demeanor* – хуши табиатли;
- *with an honest tongue* – чин сўзли;
- *rich eyes and heart* – қўзи ва юраги бой

Сифатлашлар аслига монанд. Аммо бу ерда ҳам бутун (*етук*) йўқ. Буни бизнингча, инглиз тилида бугунги кунда фаол қўлланиладиган “*perfect*” (совершенный, полноценный) ²¹⁹ сифати билан берилса, тўғри бўларди.

Кунтуғди элигта нисбатан Юсуф Ҳожиб унинг мардлиги ва ғурурлилигини сифатлаши мақсадида яна шундай дейди:

402. Йана кур куваз эрды қылкы кени

Күнингэ кетурди бу қылкы аны

Маъноси:

Яна баҳодир, ғурурли, қилмишлари рост эди,

Бу феъл-рафторлари уни кундан-кунга юксалтириди²²⁰.

Буни олмон тилидаги нашрда В.Радлов бир оз янгилиш транскрипция килганлигининг гувоҳи бўлдик:

Јана көгі пар ёрді, көңілі көні

Күнингә падұтті пу қылкы аны

²¹⁷ Русско-немецкий словарь. С. 337.

²¹⁸ Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig). Р. 53.

²¹⁹ Русско-английский словарь. С. 299.

²²⁰ Ўша асар. 121-бет.

Олмонча таржимаси:

Auch war er schoen, sein Sinn gerecht,

Mit jedem Tage erhoehte ihn dieses sein Naturell (375)²²¹

В.Радлов аввало асарнинг туркий аслиятидаги *күр куваз* (баҳодир, гуурли)ни транскрипцияда *көгі пар* (*күрки бор*)деб янгиш тушунади ва таржимада “*war er schoen*” (гүзал эди) деб ўтириб қўяди. Аслида гап мутлақо бошка нарса тўғрисида боради. Юсуф Ҳос Ҳожиб бу ўринда Кунтуғди элигнинг “*күр куваз*” (*Яъни баҳодир ва гуурли*) эканлигини тавсифламокчи эди. Мазкур транскоирциядаги чалкашлик даставвал усмонли турк олимни Р.Арат томонидан *yana kür kūvez erdi қillki kōni* (409)²²² тарзида тўғриланади. Сўнгра, Қ.Каримов ҳамда Р.Денкоффлар томонидан янада такомилига етказилди. Р. Денкофф буни инглизчага қўйидагича ўгиради:
Bold and proud he was; and his righteous nature raised him daily in esteem (Мард ва гуурли эди у. Шу тариқа унинг феъли кундан кунга юксалиб борди).

Кунтуғди элигта нисбатан “Бег эрди ажунда бөгу билгэ баш” (Жаҳонда билагон, доно саркор бег бўлган эди) дейилган таърифини олмон тилида “*Ein Fuerst lebte in der Welt, ein Weiser, ein kluger Kopf*” (371), (Яъни дунёда бир доно ва ақлли подшо бўлган эди) деб ўгирилади. Бунда бекнинг “*баш*” (саркор)лиги айнан – *Kopf* (бош, калла) тарзида ўгирилганлиги боис, унинг саркор, хукмдорлиги назардан соқит килиб қўйилади. Р.Денкоффнинг инглизча таржимасида эса, “*Once there was a most sagacious prince who had reigned for many years*” (Бир замонда узокни кўрадиган шахзода бўлиб, у салтанатни узок йиллар бошқарибди) деб таржима килинган²²³. Натижада инглизча талкинда аслиятдаги бөгу билгэ баш (билиғон, доно саркор бег) - узоқни кўрадиган шахзодага айлантирилган. Олмонча таржимадан фарқли равишда Р.Денкофф Кунтуғдининг “баш”

²²¹ Das Kutadku Bilik ... S. 43.

²²² Kutadgu Bilig I: Metin (İstanbul, 1947). Note also Arat's translation into modern Turkish: Kutadgu Bilig II" Tercime (Ankara, 1959). Second edition: Civiri (Ankara, 1974). S 55.

²²³ Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory ... P.53.

(саркор)лигини - *reigned for many years* (салтанатни узок йиллар бошкарибди) билан батафсилаштирган. Бу таржима қоидасига хилоф эмас. Бундан шундай хulosа келиб чиқадики, қадимги туркй обидадаги сифатлашларни Европа тилларига ўгирисда янада *батафсилаштириши* ўзига хос таржима тамойили деб хисобласа бўлади.

Демак, Юсуф Ҳожибининг “Кутадғу билиг” асарида сифатлашлар қаҳрамонларнинг индивидуал ўзига хосликларини тасвиrlашда муҳим рол ўйнаган. Уларнинг поэтикасини асарнинг замонавий тиллардаги таржималари билан қиёсий ўрганиш қизиқарли таҳлилий маълумотлар беради.

Асардаги сифатлашларни ҳозирги замон тилларига мослаштиришда мутаржимлар: сўзма-сўз таржима, таржимада батафсилаштириш, аниклаштириш, муқобил варианtlардан фойдаланиш каби таржима тамойилларидан фойдаланганлар. Достоннинг бугунги кунга келиб анчагина эскириб қолган олмонча таржимасида йўл қўйилган камчилик ва хатолар унинг ҳозирги ўзбекча ва инглизча нашрларида мумкин қадар тузатилган. Мазкур таржималарда асардаги сифатлашларни қайта яратишда тўғри йўл тутилган. Ушбу таржималардан “Кутадғу билиг”нинг келажакдаги янада мукаммал нашрларини тайёрлашда фойдаланиш тавсия этилади.

IV Боб

ТАРЖИМАНИНГ ЛЕКСИК-ФРАЗЕОЛОГИК МУАММОЛАРИ

4.1. “Кутадғу билиг”даги инсон рухияти билан боғлиқ сўз ва иборалар таржимаси

Юсуф Ҳос Ҳожиб ўзининг “Кутадғу билиг” асарида қаҳрамонлар рухий холатини тасвирлаш учун ўз даври лугат бойлиги, турли сўз ва ибораларидан маҳорат билан фойдаланган. Уларнинг кўпчилиги соф туркий тилда эканлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Бунга айникса, *көңул* (*кўнгил*), *ўқуш* (*ўкув-идрок*), *ҳава* (*нафс*), *эдгу* (*эзгу*), *сақлик* (*хүшёрлик*), *увут* (*андиша*), *қут* (*бахт*), *ириглик* (*дагаллик*), *эваклиг* (*шошиқалоқлик*) кабиларни мисол келтириш мумкин. Асаддаги ана шундай сўзлар поэтикаси ва улар билан боғлиқ бадиий санъатлар тўгрисида профессор Бокижон Тўхлиев тадқиқотларида кизиқарли таҳлилий маълумотлар берилган²²⁴. Бундан ташкари, тадқиқотчи Насиба Бозорованинг “Кўнгил” тимсоли тарихига доир” деб номланувчи мақоласида²²⁵ мазкур сўз воситасида ўзбек мумтоз адабиётида яратилган тимсоллар масаласи тўгрисида кизиқарли кузатишлар баён қилинган. Аммо шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, “Кутадғу билиг” лугат хазинасидан мустаҳкам ўрин олган ана шундай сўзларни замонавий (ўзбек, рус, олмон ва инглиз) тилларга таржима қилиш масаласи ҳали маҳсус ўрганилмай келинмоқда. “Кутадғу билиг”да инсон рухияти билан боғлиқ сўзларнинг энг фаолларидан бири бу - *көңул* (*кўнгил*)дир. “Древнетюркский словарь” (қадимги туркий лугат)да унга кўйидагича таъриф берилади: “*Көңул 1. Сердце: söz kəñulka sıñdı* (слово дошло до сердца (МК III 391); 2. *Желание: öz kəñulinca barsun* (пусть он поступает по своему желанию); 3. *Чувство: kəñul birla mansa kisi arzular/ tegir arzuqa terk*

²²⁴ Тўхлиев Б. Билим эзгулик йўли. Т.: Фан, 1990. 37-40-бетлар.

²²⁵ Бозорова Н. “Кўнгил”тимсоли тарихига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. Т., 2000, 6-сон. 29-32-бетлар.

жаяуғын шар (если человек пойдет горячо и с желанием, он достигает желаемого (QBN. 363). 4. Мысль: kөпүлләrin түгүртмаq ersar qalti bu uс turluq bilga biliglar icinta kөңүluq jaratmaq отпагтаq етіг (что касается установление их мыслей, то это есть установление и совершенствование мыслей в трех рахных мудрых знаниях)²²⁶. Демак, мазкур манбада айтилишича, XI аср қадимги туркй тилида күнгил - юрак, истак, ҳис-түйгү va ақл каби маңноларда ишлатылған. Махмуд Қошгариининг “Девону луготит түрк” асарига ёзилған индексда эса, көңүl,- күнгил, юрак маңнолари борлығи айтилади²²⁷. Ҳозирги замон ўзбек тилида эса, бунга шундай таъриф берилади: Күнгил - 1. Кишининг хис-түйгү ва кечинмалари манбаи; юрак, қалб, дил. Күнглида яхии ниятлари күп. Күнглим қувончларга түлди. – Күнглимда тариқдек ёмонлик бўлса, эртага етмайин. Абдулла Қодирий. Ўтган кунлар. 2. Феъл-атвор; характер, хулқни ифодаловчи тушунча. Демак, ҳозирда, күнгилга ақл вазифаси юклатылмайди. Шунингдек, ушбу сўз билан боғлик иборалар күнгилнинг борлығи ёки йўқлиги, оқлиги ёки коралиги, тоза ёки хиралиги, енгил тортиши ёки оғирлапшуви, бузилиши ёки жойига тушиши, олиши ёки бериши, юмшоқ ёки қаттиклиги, кўтарилиши ёки кўттармаслиги, бутлиги ёки яримталигига кўра ясалади²²⁸.

“Кутадгу билиг” асарида көңул (күнгил) сўзи билан боғлик бирикмаларни кузатиш орқали уларнинг ҳозирги замон ўзбек тили билан ўхшаш ва фарқ килувчи томонлари тўгрисида қуйидаги хусусиятлар мавжудлигини аниқлададик :

1. Ҳозирги замон ўзбек тилига айнан мос келадиган бирикмалар;
2. Таркибидаги сўзлар буғунга келиб эскирган (архаиклашган) ёки бутунлай маъноси ўзгариб кетган бирикмалар;
3. Таркибидаги сўзларнинг ҳозирги замон туркй тилларида акс маъноанглатувчи қадимги туркй бирикмалар.

²²⁶ Древнетюркский словарь. С.315-316.

²²⁷ Махмуд Қошгариј. Девону луготит түрк.. 168-бет.

²²⁸ Ўзбек тилининг изохли луғати. 417-бет

Энди буларни батафсилроқ кўриб чиқамиз.

Хозирги замон ўзбек тилига айнан мос келадиган бирикмалар

Көңли бай (400) – кўнгли бой; көңли ачлыб (587) – кўнгли очилиб; көңул бамағыл (726) – кўнгил бермагил; көңли олуг (1827) – кўнгли ўлик; көңул арзу қылсэ (1858) – кўнгил орзу қилса; көңул берур (1899) – кўнгил беради; көңлыш болмаса (1952) – кўнгил бўлмаса; кичик тутса көнлыш (2082) – кўнгилини кичик тутса ; көңли ачуқ (2088) – очиқ кўнгил; көңли йарумыш (2208) – кўнгли ёриган; көңлун иситур (2259) – кўнгилни иситади; көңул сырды (2649) – кўнгил сири; көңул сынса (2768) – кўнгил синса, оғриса; көңул ток (2846) – кўнгил тўқ; көңул авлар (3114) – кўнгил овлайди.

Таркибидаги сўзлар буғунга келиб эскирган (архаиклашган), ёки маъноси ўзгарган иборалар

Багырсақ көңул (1819) – меҳрибон кўнгил; көңул татғы (1859) – кўнгил хушлиги; көңул кони (1929) – кўнгил ростлиги; бедуг тутсэ көңул (2084) – кўнгилни улуғ тутса; көңул тумлытур (2086) – кўнгил совутади; бутунсуз көңул (2117) – ишончсиз кўнгил; көңли сузуг (2202) – кўнгли соф; көңуллуг (2246) – жасур; көңуллуг (2432) – эс хушли; көңулсуз (2432) – эс-хуши жойида эмас; көнули бедуг (2261) – кўнгли катта (гуурлли); көңлу бутун (1236) – кўнгли тинчили; көңлун айытмас (1610) – кўнглин олиб бўлмайди; көңул тутса алчақ (2537) – кўнгилни тавозеъли тутса; көңул йаймаса (2704) – кўнгил паришон бўлмаса; тайангай көңул (3114) – далдали кўнгил; көңли йазы (3280) – кўнгли кенг; көнули йувқа (3308) – кўнгли нозик; көңул тапласа (3450) – кўнгил хоҳласа; йумытса көңул (3640) – кўнглинин йигса; көңул болга баш (3743) – кўнгил изтироб чекади; көңул йумыт (3774) – кўнгилни йиг; кодэзгил көңул (4478) – кўнгил олгин; сэрилсэ көңул (4507) – кўнгил қолса; эдиз тут көңул (5307) – кўнгилни юкори тут; көңли қуқуз (5335) – кўнгли бўш; көңлун эмрулуб (5635) – кўнгли босилиб; көңул йэлгуды (5847) – кўнгил тўлкинланди.

Таркибидаги сўзларнинг ҳозирги замон туркй тилларида акс

Маъно англатувчи қадимги туркй иборалар

- көнду туз (416) – кўнгли рост (соф дил); көндул құскы (2986) – камтар кўнгил; күтқы көндул (2087) – юмшоқ кўнгил; котургил көндул (3045) – кўнгил узгин; көндулкэ алын (3358) – кўнгилга жойла; көндул тапласа (3450) – кўнгил хоҳласа; көндул сугур (3377) – кўнгилга жойла; сынса көндул (3940) – кўнгил одатланса; көндулчэ йуруғлы (5167) – кўнгилга келганни қилувчи; көндул уруб (5311) – кўнгил бериб;

Асаддаги ҳозирги замон ўзбек тилига айнан мос келадиган бирикмаларни айнан, сўзма-сўз таржима қилиш мумкин бўлса-да, уларни туркй тиллардан адабий-лисоний ҳамда худудий жиҳатдан йирок бўлган олмон ёки инглиз тилларига ҳам худди шундай йўсинда ўгириб бўлмайди. Буни қўйидаги таржимавий киёслардан билиш мумкин.

“Қутадғу билиг”да:

400. Қылынчы кони эрди қылқы онай

Тили чын бутун ҳам кози көнли бай

Маъноси:

Қилмишлари тўғри ва феъл-рафтори рост,

Тили чин, етук ҳамда кўзи ва кўнгли бой (эди).

В.Радловда:

373. Seine Thaten waren gerecht, sein Naturell leutselig,

Seine Rede wahrhaft, vollkommen sein Auge, sein Sinn reich.

Р.Денкоффда:

402. A man of upright character and pleasant demeanor,

With the honest tongue and rich eyes and heart.

Олмонча таржимада В.Радлов аслиятдаги көнли бай (кўнгли бой)ни “sein Sinn ist reich” (унинг хис туйгуси бой) тарзида беради. Бундай тамойил бутун олмонча таржима матни давомида кузатилади. Умуман олганда шартона кўнгилни олмон тилига бундай тарзда ўгириш мақсадга мувофиқ эмас. Агар олмон тилидаги der Sinn сўзининг моҳиятига назар ташлай-

диган бўлсак, у қуидаги маъноларда ишлатилишини кўришимиз мумкин: “Der Sinn 1. чувство (хис-туйғу), die Sinne schaerfen – обострить чувства; seine fuenf Sinne nicht maechtig sein – не владеть собой (узини бошкара олмай колмок); 2. Органы чувства (сезги органлари); 3. Сознание, разум (фикр, ақл): sich etw. aus dem Sinne schlagen – выкинуть что-л из головы; ein gedanke kam mir in den Sinn – мне пришла в голову мысль (калламга бир фикр келди); 4. Смысьль, значение (маъно, мазмун): in weiteren Sinne – в широком смысле (кенг маънода).”²²⁹ Кўриниб турибдики, ушбу сўз баъзан инсон хис-туйгулари билан боғлиқ маъноларни ифодаласа-да, асосан сезги органлари, ақл, маъно-моҳият каби тушунчаларни ифодалашда ишлатилади. У билан боғланиб келган сўзлар ҳам кўпроқ инсон юрагига эмас, балки, сезгиси, боши ёки ақлига қаратилган бўлади. Демак, ушбу сўзнинг олмонча таржимада қадимги туркий обидада англатган маъносига мос келадиган жиҳатлари кўринмайди. Аслида шарқона кўнгилнинг бойлигини олмонлардаги sein Herz ist ruhig (юраги хотиржам)²³⁰ билан ифодаласа бўлар эди. Кенул (кўнгил)ни эса, олмон тилида das Herz ёки das Gemuet – нрав, характер, сердце, душа (феъл-автор, характер, юрак ва рухият)²³¹ сўзи билан берилгани маъкул.

Инглизча талқин ҳам анчагина баҳсталаб. Чунки, аслиятда муаллиф Кунтуғди элигнинг “тили чин” деган бўлса, бу билан унинг сўзлари, гаплари ва нутки чин, ҳақиқатгўй, демокчи бўлади. Аммо уни инглиз тилига сўзма-сўз ўгириш мақсадга мувофиқ бўлмаган. Инглизча таржимадаги “With the honest tongue”(тоза тил билан) дегандаги “tongue”²³² аввало одамнинг физиологик органи бўлган оғиз бўшлиғидаги тил маъносини англатади. Инсоннинг нутқига боғлиқ тил эса, “speech”, “language” каби сўзлар билан ифодаланади. Ундан кейинги *кози көнгли бой* (*кўзи ва кўнгли бой*)га келсак, уни ҳам айнан rich eyes and heart (кўзи ва юраги бой) ёки

²²⁹ Deutsch-Russisches Woerterbuch. М.: Verlag Enzyklopedia. S.754.

²³⁰ Русско-немецкий словарь. М.: Энциклопедия, С. 456.

²³¹ Deutsch-Russisches Woerterbuch. S.352.

²³² Англо-русский словарь. М.: «Энциклопедия», 1969. С.793.

With full heart (юраги тўла) (Р.104) тарзида сўзма-сўз ўтирилган. Бу ҳам **билиз** тилининг ҳозирги табиатига тўғри келмайди. Бизнингча бу ўринда **complacent** (бағри кенг)²³³ билан бериш мақсадга мувофиқ. “Кутадгу **билиг**”даги мазкур бирикма ҳозирги ўзбек тилида *кўзи ва кўнгли тўж* тарзида, *кўзи тўқ, кўзи оч*, сук кабиларнинг акси маъносида кўпланилади. **Кўнгли тўклиқ** кўнгли кенглилик билан биргаликда, бирор ишдан рози **булиш**, хотиржам бўлишлик ҳамда ғам-ташвишдан ҳолиликни ҳам ифодалайди²³⁴.

“Кутадгу билиг”даги ҳозирги замон ўзбек тилига айнан мос келадиган бирикмаларнинг олмонча ва инглизча таржималарини аслият билан киёслаш шуни кўрсатадики, уларни Европа тилларига доим ҳам сўзма-сўз таржима қилиб бўлмас экан. Бундай ҳолларда муқобил варианtlардан фойдаланиш йўлларини кидириш ёки ростмана сўзлар билан изохланса тўғри бўлади. Буни қуйидаги жадвалда берилган қиёслардан ҳам билса бўлади:

“Кутадгу билиг”да	Ҳозирги ўзбекча табдилда (Қ.Каримов)	Олмонча таржимада (В.Радлов)	Инглизча таржимада (Р.Денкофф)
Кенли бай (400)	кўнгли бой	Sein Sinn ist reich (унинг хис-туйгуси бой)	Rich heart (бой юрак)
Кенли ачлыб (387)	кўнгли очилиб	Sein Sinn erheiterte sich – унинг хис-туйгуси чоғ бўлди. (572.5.57)	With a cheerful heart – юраги кувончга тўлиб (59-б., 600-байт).
Кенул бермагыл (726)	Кўнгил бермагил	Binde nicht dein Herz - юрагингни боғлама (69-бет, 712-байт)	Bind not your heart - юрагингни боғлама (65-бет, 741-байт).
Кенли олуг(1827)	кўнгли ўлик	Einen todten Sinn – ўлик хис-туйғу (169-бет, 1836-байт)	Heart is dead – юрак ўлади (101-бет, 1860-байт)
Кенул арзу қылсэ (1858)	кўнгил орзу қылса, кўнгилнинг хушлиги	Der Genuss des Sinnes – хис-туйғу эҳтиёжи (172-бет, 1867-байт)	Hegart desires – юрак орзуси. (102-бет, 1893-байт).

²³³ Русско-английский словарь. С.34.

²³⁴ Ўзбек тилининг изохли лугати. 416-бет.

“Кутадғу билиг”да	Хозирги ўзбекча табдилда (Қ.Каримов)	Олмонча таржимада (В.Радлов)	Инглизча таржимада (Р.ДенкоФФ)
Кенул берур (1899)	кўнгил беради	Den Sinn verleiht – ҳис-туйғу ҳадя этади (175-бет, 1908-байт).	Gives heart – юрак беради (103-бет, 1935-байт).
Кенул қорқса (1952)	кўнгил қўрқса	Der Sinn ist gottesfuerchtig. (ҳис-туйғу худодан кўрқувчи бўлади) (179-бет, 1961-байт)	With a fearful heart – қўрқадиган юрак (P.105)
Кенул ток (1930,2846)	кўнгил тўқ	Von vortrefflichem Sinne-аълодаражада фикрловчи (S.178)	With full heart (юраги тўла) (P.104)
Кенул болмаса (1957)	кўнгил, дил бўлмаса	Ohne geistige Anlage – ақслий қобилиятсиз (180-бет)	Without the heart – юрак (калб)сиз (105-бет)
Хиянат кенул (1977)	хиёнат кўнгил	Treuloser Sinn – хиёнаткор ҳис-туйғу (181-бет)	Treacherous heart – хиёнаткор юрак (106-бет)
Билиг бирлэ кенли йарумыш (2208)	Билим билан кўнгли ёриган	Mit Wissen erleuchtet sein Sinn – билим билан ҳис-туйғусини ёритади (188-бет)	Heart were filled with Wisdom’s light- юраги билим нури билан тўлдирилган (113-б.)

Асардаги қаҳрамонлар руҳияти билан боғлиқ қадимги туркий сўзларнинг айрим тоифасининг маъноси бугунга келиб бир қадар ўзгарган. Ана шундай сўзлардан бири бу *көнуллуг* - *кўнгилли* (эс-хушли)дир. Эътибор берилган бўлса, ушбу сўз ҳозирги ўзбек тилига эс-хушли деб ўтирилган. Асарнинг “Ўгдулмиш Кунтуғди элигга улуг Ҳожибликка қандай киши кераклигини айтади” деб номланувчи бобида бу ҳақда шундай дейилади:

2432: Кенуллуг киши соз унутмас болур

Кенулсиз созуг кэд тутумас болур

Маъноси:

Кўнгилли (эс-хушли) киши сўзни унутмайдиган бўлади,

Кўнгилсиз (эс-хушсиз) киши сўзни жуда эслаб қололмайдиган бўлади.

Қаюм Каримов аслиятдаги *көнуллуг ва көнулсизни* матннинг илмий моҳиятини сақлаб қолиш ниятида ҳозирги ўзбек тилида ҳам уларни айнан

саклаб қолиш билан кифояланмай, қавс ичидә уларнинг ҳозирги пайтдаги англатадиган маъносини ҳам беради. Бу ҳақда қадимги туркий лугатларга мурожаат қилсан, масала янада ойдинлашади. Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луготит турк” асарига тузилган индекс-лугатда бу сўзга шундай изоҳ берилади: *Köylilik* – аклли, зийрак (киши)²³⁵. “Древнетюркский словарь”дан эса, янада батафсилроқ маълумот олиш мумкин: *Köylilik* – 1) человек имеющий сердце, с сердцем 2) горячий, живой. Яъни буни ҳозирги ўзбек тилида эс-хуши, юракли, руҳи тетик тарзида тушуниш мумкин. *Köylisiz* – бесчувственный, грубый (Яъни бетаъсир, қутол) дейилади²³⁶. Ҳозирги ўзбек тилида эса, бошқачароқ манзара: *Кўнгилли 1. Кўнгилга ёқадиган, хуш келадиган, ёқимли. 2. Кишиларнинг ўз истаги, ҳоҳиши билан қилинган, тузилган ёки худди шундай равишда улошган кишилар маъноларида қўлланилади. Кўнгилсиз – 1. Кўнгилга хуш келмайдиган; ёқимсиз, хунук. Кўнгилсиз воқеа. 2. Севги-муҳаббати йўқ. Севмайдиган*²³⁷. Демак, ушбу сўзларнинг қадимги туркий ва ҳозирги ўзбек тилларида англатадиган маъно-моҳиятлари мос келмайди. Асарнинг В.Радлов амалга оширган олмонча таржимасида мазкур қадимий сўзларнинг ўша даврда англатган маъноларини тўғри англай билишга ҳаракат қилган:

Der geistig begabter Mensch wird nichts vergessen,

Der Unbegabte kann das Wort nicht behalten

(Рұхан қобилияти бор киши ҳеч нарсани эсдан чиқармайди,

Иқтидорсиз эса, сўзни саклаб туролмайди.)

Аммо мутаржим аслиятдаги *köylilikni begabte* (иқтидорли) ва *көңулсизни ўса* – *Unbegabte* (иқтидорсиз) деб берган. Бу ўринда гап аслиятда иктидор ҳакида эмас, балки эс-хуш, хотира тўғрисида боради. ча талкинда бу жихат ишумлаштирилган. Буни аслида *besinnlich*²³⁸ (эс-хуши, хотираси кучли) мамда *besinnungslose* (эс-хуши йўқ, хотираси жойида эмас) тарзида бериш

“Девону луготит турк. 68-бет.

“Древнетюркский словарь. С.316.

“Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 417-бет.

“Deutsch-Russisches Woerterbuch. S.145.

мумкин эди. Кейинги банддаги көңүлсиз созуг кэд тутумас болур (Яъни күнгилсиз (эс-хүшсиз) киши сўзни жуда эслаб қололмайдиган бўлади) ни - Der Unbegabte kann das Wort nicht behalten (иктидорсиз эса, сўзни сақлаб туролмайди) тарзида ўғириб, сўзни эсда сақлаш эмас, балки, ўз сўзида туролмайди, - деган маъно келиб чиқкан. Буни америкалик мутаржим Р.Денкофф кўйидагича ўгиради: “*The man with a sound mind does not forget his word, while mindless one cannot keep his word.* (121-бет) (Яъни соглом фикрлайдиган киши гапирганда сўзларини унутуб кўймайди. Фикри йўқ киши эса, сўзни эсда сақлаб қололмайди)”. Қадимги туркий көңуллуг (эс-хушли)ни инглиз тилига *with a sound mind* (соглом фикрли), көңүлсиз(эс-хүшсиз)ни – *mindless*(фикри йўқ)деб берилиши билан “эс-хуш” таржима матнида “фикр”га айлантирилган бўлса ҳам аслиятта муқобиллик яратада олинган.

Ушбу масала юзасидан қўйидагиларни айтиш мумкин:

- “Кутадғу билиг”даги инсон рухияти билан боғлиқ ҳолатларни замонавий тилларга мослаштиришда аввало мутаржимлар уларнинг ҳозирги замон туркий тиллари билан қиёсий таҳлилини билишлари лозим бўлади. Бундан ташқари, асаддаги бундай сўзлар ўзида маҳаллий ҳалқлар урф-одатлари, рухияти билан боғлиқ жиҳатларни ҳам мужассамлаштирган. Таржимада ана шу хусусиятлани инобатга олмасликнинг иложи йўқ.

4.2. “Кутадғу билиг”даги мақол ва афоризмлар таржимаси

Мақол турмуш тажрибалари заминида туғилган, ҳалқ донолигини ифодаловчи, кисқа, кўпинча шеърий шаклдаги ҳикматли сўзлар, чукур маъноли иборалардан иборат бўлади. У ҳалқ оғзаки ижодининг жуда қадимиш шоирона шаклларидан бири. Афоризм эса ёзма адабиёт намоёндалари ва тарихий шахслар томонидан айтилган, чукур маъноли, тугал ва ихчам ҳикматли сўзлардир²³⁹. Мақол ва афоризмлар бир-бирига жуда яқин

²³⁹ Ҳомидий Ҳ. ва бошқалар. Адабиётшунослик терминлари лугати. Т.: Ўқитувчи. 1970, 34 ва 106-бетлар.

жанр хисобланади. Айрим тадқиқотчилар уларни баъзан аралаштириб юборадилар²⁴⁰. Аммо улар аслида бир нарса эмас. Афоризмнинг маколдан фарқли жиҳати унинг муайян шахс томонидан айтилганлиги, аниқ муаллифининг мавжудлигидир. Демак, мақол ҳалқ оғзаки ижоди, афоризм эса ёзма адабиёт намунаси хисобланади. Тадқиқотчи Зиёдилла Тошпӯлатов афоризмларни икки гурухга бўлади: биринчи гурухга бадиий ижодкорлар, иккинчисига эса, таникли файласуф ва олимлар томонидан айтилган хикматлар киритилади²⁴¹. Ушбу ишда афоризмларга хос хусусиятларга доно фикрни мантикий изчилик билан ифодалаш, ихчамлик ҳамда фикрий зиддият орқали ҳақиқатга хилоф келмайдиган килиб ифодалаш хос эканлиги ҳам таъкидланади²⁴².

Юсуф Ҳожибининг “Кутадғу билиг” асарида қўлланилган мақол ва афоризмлар тўғрисида, аввало, филология фанлари доктори, профессор Б.Тўхлиевнинг “Ўлмас обидалар” китобидан ўрин олган “Ирсол ул-масал” тўғрисидаги тадқиқотини²⁴³ ҳамда “Юсуф Ҳожибининг “Кутадғу билиг” асари ва туркий фольклор” мавзусидаги докторлик диссертацияси²⁴⁴ ни таъкидлаш лозим. Аммо “Кутадғу билиг”даги мақол ва афоризмларнинг таржимадаги талқинлари масаласи айрим изланишлар олиб борилган бўлсада, ҳали маҳсус ва атрофлича ўрганилмай келинмоқда. Мазкур диссертация муаллифининг номзодлик ишида “Кутадгу билиг”нинг Ҳ.Вамбери амалга оширган илк олмонча таржимаси мисолида асардаги ирсол ул-масал таржимаси масаласи бир қадар ёритилган. Бирок қадимги обиданинг Ҳ.Радлов қаламига мансуб тўлиқ олмонча нацри ҳамда Р.Денкофф амалга оширган инглизча таржималарида мақол ва афоризмларнинг берилиши

²⁴⁰ Шомақсұдов Ш., Шораҳмедов Ш. Нега бундай деймиз. Т.: F.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. 11-бет.

²⁴¹ Тошпӯлатов Зиёдулла. Афоризм адабий жанр сифатида // Ўзбек тили ва адабиёти. Т.: 2004, 2-сон. 54-бет.

²⁴² Ҳашмақова. 5-бет.

²⁴³ Тўхлиев Б. “Кутадғу билиг” поэтикаси масалалари. Ирсол ул-масал // Ўлмас обидалар. Т.: “Фан”, 1983. 421-426-бетлар.

²⁴⁴ Тўхлиев Б. Юсуф Ҳожибининг “Кутадғу билиг” асари ва туркий фольклор. Филология фанлари доктори ... диссертацияси. Т.: 1991, 322-бет.

муаммоси борасида таҳлилий хулосалар айтилганича йўқ. Мазкур бўлимда айнан ана шу жиҳатга муносабат билдирилади.

Собиқ иттифоқ давридаги таникли таржима назариётчиси А.В.Фёдоров ўзининг “Введение в теорию перевода”²⁴⁵ (Таржима назариясига кириш) номли рисоласида мақол ва бошқа фразеологик бирликларни рус тилига таржима қилишнинг қуйидаги усуллари кўрсатилади:

1. Мақол ва бошқа фразеологик бирликларни таркибидаги сўзлар моддий маъносини айнан сақлаган ҳолда ўгириш;
2. Асл нусхадаги мақол ва бошқа фразеологик бирликлар таркибидаги сўзларнинг моддий мазмунини ёки шаклини бир қадар ўзгартириб таржима қилиш;
3. Асл нусхадаги мақол ва бошқа фразеологик бирликларни асар таржима қилиниётган тилда ҳақиқатда мавжуд бўлган муқобил билан алмаштириш.

А.В.Фёдоров тавсия килган ушбу усуллар мақол ва бошқа фразеологик бирликлар таржимасининг умумий қоидаларига мувофиқ келади. Уларни жумладан, туркий тиллардан Европа тилларига ўгиришга нисбатан айнан қўллаб бўлмайди. Бундан ташқари, ушбу масала мураккабликлари нафакат бир тилдан иккинчи тилга, балки бир муаллиф асарининг иккинчи бир тилга таржимасида ҳам ўзига хос томондан ҳал қилиниши лозим бўлган муаммоларни келтириб чиқаради.

Юсуф Хос Ҳожибининг “Кутадгу билиг” асари чинакам ҳикматлар хазинаси. Унда қўлланилган мақол ва афоризмлар тематик жиҳатдан хилма хил. Улар асар муаллифи илгари сурган муайян ғояни бадиий-мантикий жиҳатдан асослашга хизмат киладилар. 73 боб, 13 минг мисрадан иборат достоннинг ҳар бир қисмига халқона ҳикматлар сингдирилган. Улар ичida айниқса, билим, сўз ва тилнинг фойда-зарари, инсон қадри, ота ва ўғил

²⁴⁵ Фёдоров А.В. Введение в теорию перевода (Лингвистические проблемы), Издание 2-е, переработанное, Изд-во лит. на иностр. яз., М., 1958, С. 145-146.

Муносабати, сабр-қаноат борасидаги мақол ва афоризмлар алоҳида аҳамият
шундай этапи.

Тил ва сўзнинг фойда зарари тўғрисидаги мақол ва афоризмлар таржимаси тўғрисида шундай дейиш мумкин:

Асарнинг “Инсон қадри билим билан белгиланади” деб аталувчи бобида шундай байт бор:

159. Кишиг тил ағырлар булур кут киши

Кишиг тил ужуздар йарыр эр башы

Маъноси:

Кишини тил эъзозлайди, киши (у туфайли) баҳтга эришади,

Кишини тил қадрсиз қиласди, эр бошини ёради.

Бу ўзбек халқ мақолларининг қўйидагиларига ҳамоҳанг: “Севдирган ҳам тил, бездирган ҳам тил”, “Тил бор бол келтиради, тил бор бало келтиради”, “Шакар ҳам тилда, захар ҳам тилда”, “Оёқ югуриги ишга, тил югириги бошга”²⁴⁶. Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг юкоридаги байтида қўйида келтирилган туркӣ халқлар мақолларидан маҳорат билан фойдаланиб, ўзига хос ишлов берган, янги тимсоллар киритган ва уларни маснавийга сола билган. Энди бунинг В.Радлов таржимасига эътибор қаратайлик:

164. Dem Menschen giebt die Zunge Ehre, (in ihr) finden er Glueck,
Ihn erniedrigt die Zunge, (durch sie) geht er unter.

(*Тил инсонга обрў келтиради, у билан баҳтга эришади,*

Тил уни настга уради, у орқали қўйига тушибади.)

В.Радлов бу ўринда аслиятда ишлатилган ҳикмат таркибидаги йарыр эр башы (эр бошини ёради) образли бирикмасини “(durch sie) geht er unter” (у орқали қўйига тушибади) деб кўяколиш билан аслиятдаги туркӣ мақол образлилиги, таъсирчанлиги пасайтириб юборган. Ваҳоланки буни олмон тилидаги *den Kopf verlieren* (бошини ўқотмоқ) ибораси билан бериш

²⁴⁶ Шомақсудов Ш., Шорәхмедов Ш. Нега бундай деймиз. Т.: F.Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. 253 - бет.

мүмкин эди. Олмониялик таржимон йўл кўйган хатони америкалиқ туркшунос Р.Денкофф тузатган:

163. It is the tongue that brings a man esteem, so that funds fortune, and it is the tongue that brings a man dishonor so that he loses his head. (P.44-45)

(Яъни кишига ҳурмат келтириб, уни баҳт-саодатга етакловчи ҳам тил, унга баҳтсизлик келтириб, бошини олувчи ҳам тилдир).

Р.Денкофф бу ўринда инглиз тилида фаол қўлланиладиган “to lose head”(бошини йўқотмоқ) бирикмасини аслиятга муқобил равищда ўринли қўллай билган. Демак, бундай ҳолларда сўзма-сўз таржима ўринли эмас экан.

Аммо В.Радлов негадир ушбу тамойилни мазкур байтдан қуйирокда келтирилган афоризм таржимасида қўллайди:

163. Сөзуңни көдэзгил башың бармасун

Тилинни көдэзгил тышың сымасун

Маъноси:

Сўзингта эхтиёт бўл, бошинг кетмасин,

Тилингта эхтиёт бўл, тишинг синмасин.

В.Радлов таржимаси:

168. Huete deine Worte, damit du den Kopf nicht verlierst!

Huete deine Zunge, dass deine Zahne nicht zerbrechen!

(Сўзингни аспа, бошинг кетмасин,

Тилингни аспа тишинг синмасин).

Мазкур байт ҳакиқатдан ҳам айнан Юсуф Ҳожибга тааллукли афоризmdir. Чунки, муаллиф бу ерда ҳалқ мақолларидан ижодий фойдаланган бўлса ҳам, тилнинг фойда-зарари тўғрисида на ҳалқ мақолларида, на бошқа бир ижодкорда айнан ана шу кўриниш ва мазмундаги ҳикматни учратмаймиз.

“Кутадғу билиг”даги мақол ва афоризмларни олмон ва инглиз тилларидаги таржималарини аслият билан қиёслаганимизда таржимонлар құллаган қүйидеги тамойиллар мавжудлигини аникладик:

1. Таржимада аслиятдаги мақол ёки афоризм таркибининг фақат бир қисминигина берин:

203. Бурундуклуг-ул сөз тәвә бурны – тәг

Барур қанча йатса бойны – тәг

Маъноси:

Сүз түя бурнидек жиловланган бўлади,

Түя бўйнидек қаерга бурса, шу томонга боради.

Мазкур хикмат асарнинг Қохира нусхасида мавжуд эмаслиги боис В.Радловнинг олмонча таржимасида ҳам йўқ. Аммо “Кутадғу билиг”нинг ҳар уччала нусхаси асосида тайёрланган усмонли турк олими Р.Арат амалга оширган нашрда қүйидагич берилган:

206. burunduqlug ol soz tive burni teg

barur қança yetse titir boyni teg

Демак, Юсуф Хос Ҳожибнинг ушбу афоризми таркибида “түя бурни” ва “түя бўйни” дан ўзига хос образлилик яратиш мақсадида фойдаланилган. Бу юкоридеги усмонли туркча нашр асосида амалга оширилган Р.Денкоффнинг инглизча таржимасида қўйидагича ўтирилган:

206. Words have leading-rains and, like camels noses, go where they are led. (Яъни сўз түя бўйни каби етакловчилик қиласи. Шунинг учун у бошлаган томонга қараб юргин.)

Таржимада нимадир етишмайды. У ҳам бўлса, Юсуф Хос Ҳожиб фаол құллаган бурундуқ (жилов)дир. Рус тилида чоп этилган “Қадимги туркий лугат” (Дренетюркский словарь)да ушбу сўз қўйидагича изохланади: «Burunduq – повод, прикрепляемый к предмету в нос верблюда стерженьку, бурундуқ. Uqus ol burunduq ani jetsa et filäkka tegir ol – сообразительность – бурундук, если мужчина его достигнет, то он достигнет и

желаний.»²⁴⁷ Бундан ташқари, “Кутадгу билиг”нинг бошқа ўринларида, ўзга мавзуулар ичидаги “жилов” сўзига синоним равишда “кишпан”дан фойдаланилган байилар мавжуд. Жумладан асарнинг “Билим, уқув-идрок фарқини, нафини айтади” деб номланувчи бобида шундай дейиллади:

308. Билим ҳам заковат киши учун гүё бир кишандир,

Кишанли эса, ортиқ яроқсиз ишларга бора олмайди.

Бу ҳам Юсуф Ҳожибга хос бўлган афоризм. Афсуски инглизча таржимада ана шу муҳим жиҳат анчагина мавхумлаштирилган. Яъни *camels noses* (тую бурни) бору, унинг **бўйни ва жилови йўқ**. Демак, таржимада мақол ёки афоризмлар таркибига аҳамият бериш ва бу хусусиятларни имкон қадар сақлаш муҳим аҳамият касб этиши кўриниб турибди.

2. Мақол ва афоризмларни сўзма-сўз таржима қилиш билан бирга уларга маҳсус шарҳ бериш.

Асарнинг Ҳоқон Буграхон тавсифига бағишлиланган бобида шундай байт бор:

107. Эди кечки сез ул масалда кэлир

Ата орны аты оғулқа қалыр

Маъноси:

Масалда келадиган жуда эски таъбир бор:

Отанинг ўрни (ва) оти ўғилга қолади.

Худди шундай ҳикмат “Кутадгу билиг”нинг “Ўгдулмиш элиг хизматига киришини айтади” деб номланувчи бобида “Ота ўлса, ўғил унинг ўрни-ку, ахир” тарзида ҳам берилади. Булар ўзбек халқ мақолларидан “Ота ўрнини той босар, ота ўрнини ўғил”²⁴⁸ вариантига ҳамоҳанг. Энди асардаги мазкур мақол таржималарига эътибор берайлик.

В.Радлов таржимаси:

112. Ein sehr verbreitetes Wort ist in dem Spruche:

²⁴⁷ Древнетюркский словарь. С.126.

²⁴⁸ Шомақсудов Ш. Шораҳмедов Ш. Нега бундай деймиз. Т.: F.Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1988. 205-бет.

“Des Vaters Name und Stellung bleibt dem Sohne” (S.21.)

(Мақолларда жуда кенг тарқалған сұз бор:

Отанинг номи ўрни ўғилга қолади.)

Күриниб турибдикі, В.Радловда сўзма-сўз таржима тамойили қўлла-
милган.

Ундан кейин амалга оширилган инглизча таржимада эса, сўзма-сўз
бериш билан биргаликда маҳсус шарҳ ҳам ишлатилган.

Р.Денкофф таржимаси:

110. It is an ancient saying and has come down in the proverb: the father's place and name are left to the son" (*Отанинг ўрни ва номи ўғилга боради*).

Шунинг билан бирга америкалик таржимон мазкур мақол таржимаси-
га китоб сўнгидагида қўйидагича шарҳ ҳам беради: “The father place is left and
his name as well, may they be augmented a thousand fold” (Отанинг ўрни
кетади ва унинг номи ҳамда килган ишлари келажакда минг карра улуг-
ланади)²⁴⁹. Денкоффнинг ушбу шархи инглиз тилли ўкувчига туркий
обидада қўлланилган мазкур мақол хусусиятларини янада аниқроқ қилиб
етказишга кўмаклашади. Умуман олганда шарқона асарларни Европа
тилларига таржима килишда маҳсус изоҳ ва шарҳларни фаол қўллаш
муҳим аҳамият қасб этади. Таржима ўкувчисига ўнгайсизлик келтириб
чиқармаслик учун уларни китоб сўнгидаги маҳсус тартиб ракамлар билан
келтириш мақсадга мувофиқ. Буни Р.Денкофф ўринли келтирган.

**3. Мақол ва афоризмларни таржимасида муқобил вариантдан фой-
даланиш.**

Асарнинг “Ойтўлди Кунтуғдининг хизматига киришини айтади” деб
номланувчи бобида билим тұғрисида шундай дейилади:

463. Билиг қадрыны ҳам билиглиг билир

Гұхар қадрыны ҳам гұхар-оқ билир

Маъноси:

Билимнинг қадрини ҳам билимли билади,
Гавҳар қадрини ҳам гавҳар(шунос)гина билади.

В.Радлов таржимаси: .

440. Des Wissens Werth kennt nur der Wissende,
Den Werth des Edelsteins kann nur der Wechsler abschaetzen.

(Билим қимматини фақат билимли билади,
Гавҳартош қадрини фақат уни алмаштирувчи аниқлай олади.)

В.Радлов аслиятдаги гуҳар-оқ - *гавҳар(шунос)*ни олмон тилида *der Wechsler* (алмаштирувчи), деб беради. *Der Wechsler* сўзини аслида пул алмаштирувчига нисбатан ишлатилади²⁵⁰. Бизнингча, ҳозирги замон олмон тилида фаол қўлланиладиган ва аслиятга муқобил бўладиган *der Juwelier* (заргар) ёки *der Goldschmied* (олтинга зеб берувчи)²⁵¹ вариантларидан фойдаланилса, мақсадга мувофик бўлар эди.

Инглизча таржимада олмонча нашрдаги камчиликлар тузатилади ва ўзига хос тамойил қўлланилади:

471. The price of wisdom
Is known to the wise,
The jewel of wisdom
Only fools despise
(Билимнинг баҳосини
Билимли билади,
Билимнинг ҳазина эканини
Фақат ахмоқ инкор қиласи)

Достондаги байтни Р.Денкофф инлиз тилига тўртлик билан шеърий таржима қилган. Аслиятдаги “Гавҳар қадрини гавҳаршунос билади” ҳикматига таржима тилидан муқобил бўлган “the Jewel of wisdom only fools despise”(билимнинг ҳазиналигини фақат ахмоқ инкор қиласи) варианти

²⁵⁰ Deutsch-Russisches Woerterbuch . S. 907.

²⁵¹ Langenscheidts Grosswoerterbuch. DaF. Berlin-Muenchen. 1993. S. 416 und 522.

билан алмаштирилиб, ўзига хос мүкобил таржима яратилган. *Wise* (доно) ҳамда *despise* (рад этмоқ, ёмон кўрмок) сўзлари эса, тўртликда шеърий ҳофияни таъминлашга хизмат қилган. Р.Денкофф бу билан кифояланмай, китоб сўнгидаги маҳсус изоҳларга ажратилган жойда the translation give the gist (ушбу байтнинг фақат маъносини бериш мақсад қилинди)²⁵² деб изоҳ ҳам беради. Бу ҳам таржима ўкувчиси учун қулайлик тугдирини табиий.

4. Таржимада аслиятдаги мақол ва афоризмлар объектини саклаш ёки тушуриб қолдириш.

Асарнинг “Ойтўлди Ўгдулмишга насиҳат қилишини айтади” деб номланувчи бобида сабр-тоқатли бўлишилик тўғрисида шундай дейилади:

1306. Сэринсә киши ёз тилэкин тапар

Сэриб турдачы эр өрун қуш тутар

Маъноси:

Киши сабр қилса, ўз тилагини топади,

Сабр қилиб тургувчи киши оқкуш тутади.

В.Радлов таржимаси:

1317. Harrt der Mensch aus, so erlangt er seine Wuensche,

Ausharrtend hast du an Allem Freunde (?)

(Инсон ўз сўзида турса, у ниятига етади,

Ўз сўзида қатъий туриш билан барчага дўст бўлади)

Олмон тилида *ausharren* сўзи – кийин ҳолатларда бирор нарсани қаноат билан кутмоқ, ўз сўзида қатъий турмоқ маъноларига эга²⁵³. Аслиятда эса, бу ўринда ўз сўзида қатъий туришилик ҳақида эмас, балки *сабр-қаноатли бўлишилик* тўғрисида боради. Бизнингча, уни олмон *тилидаги sei geduldig, sei duldsam* (сабр қил, қаноатли бўл) каби варинтлари билан берилса, мақсадга мувофиқ бўларди. Бундан ташқари В.Радлов аслиятдаги ҳикмат таркибида қўлланилган өрун қуш (оқкуш) тимсолини ҳам тушуриб қолдирган. Натижада Юсуф Хос Хожиб айтмоқчи бўлган ҳикмат

²⁵² Wisdom of Royal Glory. P.275.

²⁵³ Deutsch-Russisches Woerterbuch. S. 97.

охорсизланиб, таъсирчанлиги сусайган. Тұғри, оккуш ҳар бир халқ учун ҳам баҳт-саодат рамзи бүлмаслиги мүмкін. Аммо олмонларда умуман күш билан боғлик бүлған, айнан ана шундай мазмунга эга бүлған бошқа бирикмалар мавжуд. Жумладан, *den Vogel abschiessen* деган бирикма бирор соҳада катта муваффакият қозониш, баҳт-саодатга эришиш маъноларини англатади²⁵⁴.

Инглизча таржимада бошқача тамойил қўлланган. Унда аслият моҳиятини сақлаш билан бирга маҳсус изоҳ ҳам берилади:

1316. A forbearing man has said that he who is patient repairs what is broken, reaches his goal, and captures the white falcon
(сабрли киши бузилган нарсани қаноат билан тузатиб, мақсадга етганлиги ва оққуш тутганигини айтибди).

Шунинг билан бирга мутаржим аслиятдаги оққуш тимсолини инглиз тишли ўкувчига тушунарли тарзда етказиш учун қуйилаги изоҳни ҳам келтиради: white falcon is the bird of fortune - Яъни оккуш бу баҳт келтирувчи күшdir²⁵⁵.

Демак, таркибида маҳаллий халқлар урф-одатлари, колорити билан боғлик сўзлар, тимсоллар қўлланилган мақол ёки афоризмларни ўзга тилга ўтирганда таржимонлар аслиятдаги бирикма объектига аҳамият беришлари ва шунга қараб таржима тамойиллари қўллашлари лозим бўлар экан. Бунда аслиятдаги маҳаллий хосликка эга бўлған объектни сақлаб, сўзма-сўз таржима қилинадиган бўлса, албатта маҳсус изоҳ бериш керак бўлади. Бу жиҳатдан Р.Денкофф тўғри йўл тутган.

5. Мақол ва афоризмлар таржимасида миллий ўзига хосликнинг берилиши.

Ҳар бир халқнинг мақол ва афоризмларида уларнинг ўзига хос бўлған хусусиятлар акс этади. Масалан, “ошинг ҳалол бўлса, кўчада ич” ёки “иши

²⁵⁴ Умархўжаев М.И., Назаров К.Н. Олмонча-русча-ўзбекча фразеологик луғат. Т.: “Ўқитувчи”, 1994. 144-бет.

²⁵⁵ Wisdom of Royal Glory ... P. 276.

*түбери бўлган ошини минбарда ер*²⁵⁶ каби мақоллар таркибида ўзбек миллий таомларидан ош (полов) қўлланилган. Аммо буни Европа тилларига айнан ўтириладиган бўлса, таржима ўкувчиси учун тушунмовчилик келиб чиқади. Агар инглизча *pudding, pie, omelet* таомларини ўзбек тилига сўзма-сўз таржима қилингудай бўлса ҳам худди шундай ҳолат юзага келиши мүкаррар.

“Кутадғу билиг”нинг “Ўгдулмиш элиг хизматига киришини айтади” деб номланувчи бобида “қари билганни пари билмас” ҳалқ мақоли асосида куйидаги байт келтирилади:

1611. Неку тэр эшит бу авычға сези

Авычға сезин тут унытма қози

Маъноси:

Ушбу қария сўзини эшит, нима дейди,

Қария сўзига амал қил, унитма қўзичоқ.

В.Радлов таржимаси:

1617. Höre, wie da spricht des Alten Wort,

Richte dich nach des Alten Worten, vergiss es nicht, mein Liebe!

(Қария сўзига қулоқ сол ва унга амал қил,

Уни эсдан чиқарма, эй қадрдоним!)

Бунда туркий ҳалқларда қария донолар ёшлиарга нисбатан эркалааб айтадиган “қўзичогим!” мурожаатини таржимон олмон тилига “*mein “Liebe! (эй қадрдоним!)* тарзида ўтирган. Аслиятда *сөзи* ва *қози* сўзлари байтдаги қофияни таъминлаш билан биргаликда асар муаллифи айтган ҳикматнинг оҳангдор чикишида мухим рол ўйнаган. Биздаги “қўзичогим!”ни олмон тилига ҳақиқатдан ҳам айнан ўтириб бўлмайди. Чунки, уларда бундай мурожаат шакли йўқ. Бундай ҳолларда олмонлар “*mein Vogelchen!*”²⁵⁷ (менинг қушчам!) деб атайдилар. Инглизча таржимада Р.Денкофф аслият обьектини сакчашни маъкул кўради: *head the words of the ancient grey-*

²⁵⁶ Шомақсудов Ш. Шораҳмедов Ш. Нега бундай деймиз. Т.: F.Гулом номидаги адабийт ва санъат нашриёти. 1988. 212-бет.

²⁵⁷ Langenscheidts Universalwoerterbuch. Russisch. Berlin-Muenchen. 1993. S 140.

beard, and do not forget them, my lamb! – Яъни кулранг соқолли қария сұзларини эсдан чиқарма ва унга амал қил, менинг құзичогим! тарзида таржима қиласы. Бу унчалик түгри эмас, чунки инглизларда ҳам *менинг құзичовим!* деган мурожаат шакли бундай ҳолларда құлланылмайды. Уларда *Lamb*²⁵⁸ (құзичок) – *сөдда, тажрибасыз* каби күчма маңындар-дагина ишлатылады.

Демек, бундай ҳолларда мұқобил вариантдан фойдаланиш мақсадға мувофиқ экан. “Кутадғу билиг”ни Европа тилларидаги таржималари таҳлили шуны күрсатадыки, Юсуф Хос Ҳожибнинг мақол ва афоризмлар воситасыда құллаган услубини таржимада қайта гавдалантириш учун мутаржимлар қуидаги тамойиллардан фойдаланғанлар:

- Таржимада аслиятдаги мақол ёки афоризм таркибининг фақат бир қисминигина бериш;
- Мақол ва афоризмларни сұма сұз таржима қилиш билан бирга уларға махсус шарх бериш;
- Мақол ва афоризмларни таржимасыда мұқобил вариантдан фойдаланиш;
- Таржимада аслиятдаги мақол ва афоризмлар объектини саклаш ёки тушириб қолдириш.

Мазкур тадқиқот давомида “Кутадғу билиг”даги мақол ва афоризмларни аслият билан қиёсий таҳлил қилиш натижасыда аниқланған ютуқ ва камчиликлардан қадимги туркий обиданинг кейинги, янада мұкаммал таржималарини яратыпда амалий құлланма сифатыда фойдаланиш мүмкін.

²⁵⁸ English-Russian Dictionary. M. "Enzyklopidie" Press. 1990. P. 429.

ХУЛОСА

Юсуф Хос Ҳожибининг “Қутадғу билиг” асари илк умумтуркий адабий обида бўлиши билан бирга жаҳон адабиётининг нодир дурдонаси ҳамдир. Муаллиф мазкур асари билан ўзидан аввалги қардоғи халқлар адабиёти анъяналарини ижодий давом эттириб, кейинги давр туркий халқлар адабиёти, қолаверса, жаҳон адабиёти тараққиётига муносиб хисса қўшганлиги билан ҳам эътиборли.

“Қутадғу билиг”ни жаҳонга танитишда шубҳасиз таржиманинг ўрни бекиёс. Олмониялик таржимонлар бошлаб берган ишни усмонли турклар, ўзбеклар, руслар ва океан ортидаги америкаликлар давом эттирилар. Ҳар бир давр, ҳар бир халқ илк туркий обидани ўзича қабул қилиб, нашрдан нашрга, таржимадан таржимага такомиллаштириб борди ва аслиятга яқинлаштиришга урунди. Асарнинг дастлабки таржималарида йўл қўйилган хато-камчиликлар кейинги урунишларда бақамти тузатиб борилди. “Қутадғу билиг” таржимасида ҳам ўзига хос *ворисийлик мактаби* шаклланди. Жаҳон туркшунослари ҳозирда асарнинг хусусан В.Радлов қаламига мансуб олмонча, Раҳмати Рашид Арат амалга оширган усмонли туркча, Р.Денкоффнинг америка инглиз тилисидаги таржимаси ҳамда Қаюм Каримовнинг ҳозирги ўзбекча нашрларини бошқаларига нисбатан қенгрок эътироф қилишлари кузатилади.

Таржимада аслиятдаги туркий ўзига хосликни қайта яратиш борасида қўйидагиларни айтиш жоиз деб ҳисоблаймиз.

- Ҳар бир тарихий давр жамиятда бўлаётган барча соҳалардаги ўзгариш, воқеа-ҳодисаларни ўз ичига олади. Адабиёт эса, ана шу жиҳатларни ўзида бадиий акс эттиради. XI асрга келиб Марказий Осиёда Қорахонийлар сулоласи хукмронлиги даврида ислом дини жамиятнинг барча жабҳалирига кириб борган бўлиб, “Қутадғу билиг” ҳам мазкур дин мафкураси асосида яратилди. Асарни ўқир экансиз, ислом динидаги *базрикенглик, доимо билимга интилиши, ҳалол ризқли бўлишилик* каби бунёдкор гоялар юксак маҳорат билан бадиий акс эттирилганлигининг гувоҳи, бўласиз.

Таржимада тарихий-диний ўзига хосликни қайта яратиш масаласи нафакат таржимашунослик, балки ундан ҳам кенгроқ бўлган ижтимоий соҳаларга ҳам тааллуқлидир. Бугунги кунда Ғарб дунёсининг ислом дини, унинг моҳиятига қизиқиши тобора ортиб бораётганлиги маълум. Хусусан, исломдаги ақида ва ақидапарастлик масаласини ўрганиш ҳар қачонгидан ҳам долзарб бўлиб қолмоқда. Мазкур соҳадаги ҳар бир атамани қанчалик тўғри ёки нотўғри талқин қилиниши гоҳо ҳаёт-мамот масаласига ҳам айланмоқда. Ана шу жиҳатдан қараганда “Кутадғу билиг”даги ислом таълимотининг бадиий акс эттирилиши ва унинг Европа тилларида қай тарзда талқин қилиниши алоҳида аҳамият касб этади. “Кутадғу билиг”ни исломнинг муқаддас манбалари билан қиёслаш шуни кўрсатадики, ундаги мусулмон динига оид агамаларнинг кўпчилигини соф туркий сўзлар ташкил қиласди. Исломшуносликда Қуръон маъноларининг туркий тилларга тафсири асосан XII-XIII асрларга тааллуқли эканлиги таъкидланади. Аммо “Кутадғу билиг” нинг лугат ҳазинаси бу иш ундан ҳам аввалроқ бошланганидан далолат беради. Демак, бу масала ҳам келажакда янада кенгроқ миқёсда маҳсус ўрганилиши лозим. Асаддаги исломий атамаларни аслият билан қиёсий таҳлил қилишимиз натижалари кўрсатишича, таржималарда аслиятдаги сўзларни меъёридан кўпроқ умумлаштириб юбориш, айрим үринларда ислом атамалари моҳиятига етарли даражада етиб бора олмаслик ҳоллари кўзга ташланади. Шуни эътироф қилиш керакки, В.Радловнинг олмонча таржимасида йўл қўйилган хатолар Р.Денкоффнинг инглизча нашрида анчагина тузатилган. Рисолада американлик таржимон қўллаган тамойилларнинг кўпчилиги ижобий ҳодиса сифатида эътироф этилиб, уларни қадимги обидаларни замонавий тилларга мослаштириш ишида қўллашга тавсия этилади. Хусусан, Р.Денкофф амалга оширган нашрга илова қилинган асаддаги турк-исломий сўзларга берилган 250та шарҳ чукур илмий-амалий аҳамиятга эгалигини алоҳида таъкидлаш лозим.

“Кутадғу билиг” туркий халқлар ўзига хослиги тўғрисида қимматли маълумотларга эга эканлиги билан ҳам эътиборга лойик. Бу жиҳат асадда

ҳам зоҳирий (моддий) ҳамда ботиний (персонажларниг фикрлаш тарзлари, руҳий кечинмалари) кўринишларда намоён бўлади. Ўзбек таржимашунослигидаги мазкур муаммога оид ишларда асосий эътибор миллийликнинг факат ташки кўринишига қаратилади. Биз монографияда миллий ўзига хосликтининг ҳар икки томонига эътибор беришга ҳаракат қилдик. Агар, миллийликнинг ташки қиёфаси асар персонажлари, тарихий ва афсонавий қаҳрамонларнинг исмлари, қиёфалари (портрет), географик ҳудуд, уруг, қабила, касб-кор, озиқ-овқат, кийим-кечак ва маросимларда кўринса, ботиний томонлар – қаҳрамонлар руҳий кечинмаларини ифодаловчи тасвирларда, шарқона андиша, ор-номусни ифодаловчи жиҳатлар орқали акс эттирилган. Ҳар бир таржимон таржимага муайян мақсад, ўзига хос тайёр гарлик даражаси билан ёндошиб, бир-бирига ўхшамаган матн яратган. Асарни олмон тилига ўгирган Вилҳелм Радловнинг асосий тадқиқотлари асосан Сибир ўлкасидаги мусулмон бўлмаган туркий халқлар тилини тадқиқ қилишга бағишлиланган. “Қутадғу билиг”га мурожаат қилишининг асосий сабаби унинг туркий тиллар морфологияси ва фонетикасига оид ишларида муайян манбалар етмаганлиги эди. Ана шу йўриғдан у биринчилардан бўлиб илк туркий обида транскрипциясини яратишга мұяссар бўлган. Аммо унинг манчжур алифбосига асосланганлиги боис, “Қутадғу билиг” лугат хазинаси ўз қиёфасини тўлақонли намоён қилмаган. В.Радлов ўз хатосини тушуниб, уни тузатишга уринган, бироқ ўша пайтда унинг хасталанганилиги ва қариб қолганлиги боис бу иш охирига етказилмай қолган. Натижада таржима жараёнида мутаржим муддаосидан қатъий назар ҳал этилиши лозим бўлган оригинал асар муаллифи борлиги, услубий ўзига хослигини қайта яратиш масаласи кейинги ўринга тушиб қолган. “Қутадғу билиг”даги хос сўзларнинг В.Радлов нашрида сўзма-сўз таржисма, транскрипция, транслитерация тамойилларидан фаол фойдаланилган. Илмий мақсадларда амалга оширилган таржималарда асосан аслиятдаги маънони қайта яратиш бўлганлигидан ана шундай таржимага кўпроқ аҳамият берилади ва у кўпинча ўзини оқлади ҳам. Бироқ қадимги

туркий обидалар таржимасига нисбатан бундай йўл доим ҳам кутилган натижаларни беравермас экан. В.Радловда бу жихат кўп ўринларда ҳижжасийлик ва шаклбозликка айланиб кетган. Шунинг учун, ўзида қадимги туркий халқлар ҳаёти акс этган асарни Европа тилларида ифодалашда аслиятга янада яқинлашиш, лозим бўлса, маҳсус изоҳ ва шарҳлашлардан ҳам фойдаланиш доимо диққат марказда туриши лозим.

“Кутадғу билиг” сўз санъатининг ёрқин намунаси. Унинг таржималари тўғрисида гап кетганда, асарнинг бадиий тароватини қайта яратиш масаласи алоҳида долзарблик касб этади. Тўғри, унинг барча таржималарини ҳам айнан поэтик мақсадларни кўзлаб амалга оширилган, деб бўлмайди. Жумладан, В.Радлов нашрини илмий ёки филологик, Р. Денкоффники насрый-назмий, С.Ивановникини эса, бадиий таржима сифатида эътироф этилади. Аммо таржима шундай бир жараёнки, унда аслият хусусиятларидан келиб чиқиб таржима тилида ижод қилиш талаби доимо сақланиб қолади. Farb тадқиқотчилари “Кутадғу билиг”ни турк-ислом адабиётининг илк бадиий асари, жаҳон сўз санъатининг ёрқин намунаси сифатида қабул қиласидилар. Уларни асардаги Ўзгурмии образи кўпроқ кизиқтиради. “Кутадғу билиг” тўғрисида хорижда, хусусан АҚШда чоп этилган тадқиқотлар таҳлили шуни кўрсатадики, Юсуф Ҳожиб Ўзгурмишининг таркидунёчиликни тарк этиб, дунёвий ишларни ҳам бажаришга киришуви жуда катта аҳамиятга эга. Бу ўша давр учун чинакам бадиий кашифиёт бўлган. Бизнингча, ислом оламидаги ҳозирги мураккабликлар жараёнида бу жихат бугун ҳам муҳимдир.

Асардаги муаллиф образини қайта яратиш ҳам таржимашуносликда ҳали тадқиқ этилмаган жихатларга киради. Тадқиқотчиларнинг шаҳодат беришларича, Юсуф Ҳожиб умрининг охирида анчагина оғир ҳаёт кечирган. Афсуски асар муаллифининг нола-фигонларини акс эттирувчи таъсирчан ташбехлар таржималарда мавхумлашиб қолган. Муаллифнинг “Кутадғу билиг”да табиат тасвирини яратишдаги маҳорати таҳсинга лойиқ. Бу жихат дунёнинг кўплаб туркшунослари томонидан эътироф этилган.

Юсуф Хос Ҳожиб табиат тасвирини асар қаҳрамонлари кайфиятлари, уларнинг ҳатти-ҳаракатлари билан боғлай билади. Асарнинг В.Радлов амалга оширган олмонча таржимасида аслиятдаги пейзаж тасвири мохиятига кириб боришга интилинса ҳам кўп ўринларда ундаги маҳаллий ер табиати тасвири анъаналарини тўғри тушунмаслик ҳолатлари мавжуд. Юсуф Хос Ҳожиб қуёшининг қандай порлашини ҳаммадан ҳам кўра Р.Денкофф тўғри тушунган ва таржимада ўз тили имкониятларидан мумкин қадар кўпроқ фойдаланишга ҳаракат қилган. Инглизча таржимада аслиятдаги маснавийни насрый баён қилиш билан аслият матни англатган маъною тоғижига чуқуррок кириб борилади. Аммо бунда унинг бадиий тароватини беришнинг имконияти чекланган. Шеърни фақат шеър билан берибина тўла мақсадга эришса бўлади. Тўғри, Ўрта аср Шарқ мумтоз шеъриятини олмон ва инглизчада тўлақонли бериш учун, мазкур тилларнинг таржимавий қуввати тўла етмаслиги мумкин. Буни Ғарб таржимонларининг ўзлари ҳам тан оладилар. Шу боис улар, жумладан радифни – айрим ҳоллардагина радиф билан бера олсалар, асосан, қофия билан ўгириш, насрый баён қилиш, янада аниклаштириш ёки батафсиллаштириш тамойилларидан фойдаланганлар. Таржима бўлмаслик қараашларини илгари сурувчиларга қаратса айтиш мумкинки, мутаржимлар қўллаган мазкур усуллар ҳам таржимани аслиятга яқинлаштириш йўлларидан хисобланади.

Ўхшатиш (ташбех) ҳамда энитет (сифатлаш)лар “Кутадгу билиг” бадииятини таъминлашда муҳим ўрин тутадиган тасвир воситаларидан хисобланади. Таржиманинг янги матн яратиплик хусусияти ана шундай воситаларни қайта яратишда яққол намоён бўлади. Монографияда мазкур жараённинг қадимги обиданинг замонавий тиллардаги таржималари мисолида илк бор илмий таҳлилдан ўтказилди. Натижаларнинг кўрсатишича, Шарқ мумтоз шеъриятидаги ҳар қандай бадиий тасвир воситасини Ғарб тилларига таржима килиб бўлади. Факат айнан эмас. Турли услугубда. Турлича кўринишда. Баъзан мукобил вариант топилса, баъзан маҳсус шарҳлаш лозим бўлади. Бу кўп жихатдан таржима ўкувчисининг дид-

савияси, Шарқ бадииятини қанчалик тушуна олиш даражасига боғлик. Ҳеч муболағасиз айтиш мүмкінки, “Күтадғу билиг”даги бадиий санъатларни олмон ва инглиз тилларига таржима қилиниши ўша халқ адабиётіга фақат ижобий хусусиятларни олиб киради. Үқувчиларнинг эса, эстетик савиясина бир поғона юқорига күтаради.

Асардаги ўхшатишларни Европа тилларига үгеришда мутаржимлар күллаган *конкретлаштириш*, *умумлаштириш*, *муқобил вариант билан бериш*, *изоҳлаш ва шарҳлаш* каби тамойиллар ижобий натыжа берган бўлса, аслиятдаги ўхшатишларни муттасил сўзма-сўз таржима қилиш кўпроқ сохта муқобиллик домига тушиб қолишига олиб келган. Бунда хусусан, таржимада қадимги обидани *замонавийлаштиришга* эктиётлик билан ёндошув лозимлигини таъкидлаш керак. Мазкур масалада эътибор-сизлик қилиш таржима савиясига путур етказиши ҳеч гап эмас.

Асарда сифатлашларнинг ҳам ўзига хос ўрни бор. Уларни таржима қилишдаги мураккабликлар асосан полисемантик (кўпмаънолилик) хусусиятига эгалиги билан боғлик. Сифатлашлар таржимасида сўз танлаш маҳорати масаласи алоҳида эътирофга лойик. “Күтадғу билиг”да бадиий тасвир воситаси сифатида ишлатилган кўплаб сўз бирикмалари борки, уларни ҳатто ҳозирги замон ўзбек тилига ҳам маҳсус лугатлар билан үгериш талаб қилинади. Демак, сифатлашлар таржимасида муқобил вариантдан фойдаланиш ижобий натыжа берадиган тамойиллардан хисобланади.

“Күтадғу билиг” лугат ҳазинаси ҳозирги замон барча туркий тилларнинг шаклланишида мухим рол ўйнаган манба ҳисобланади. Шунинг учун ҳам мазкур асарни замонавий тилларга үгеришда унинг лексик бойлигини ҳозирги замон туркий тиллари билан қиёслаган ҳолда таржима қилишнинг аҳамияти катта. Қиёсий таҳлил натижаларининг кўрсатишича, шу соҳада яратилган илмий тадқиқотлардан фойдаланиб амалга оширилган таржималарда кўпроқ муваффакиятга эришилган. Асар лугат ҳазинасини ҳозирги замон ўзбек тили билан қиёслаганда: айнан мос келадиган, таркибидаги

сўзларнинг маъноси қисман ўзгарган (кенгайган ёки торайган) ҳамда акс меъно англатадиган сўзларни учратиш мумкин. Юсуф Хос Ҳожибнинг айниқса инсон рухиятини тасвирашда қўллаган сўzlари ва улар билан ясалган бирикмаларни Европа тилларига ўгиришда анчагина кийинчиликлар мавжуд. Бунда асардаги мавжуд лексик ва фразеологик воситаларни асл матндан вазифаси, хусусан уларнинг асар персонажлари ўзига хосликларини тасвирашдаги аҳамиятини тушунишгина аслиятга муқобил таржимага ноил бўла олиши таъкидланади. Хусусан, *шарқона қўнгил ва андина* сўzlари воситасида яратилган тасвиirlарга алоҳида аҳамият бериш лозим бўлади.

“Кутадғу билиг” лугат ҳазинаси ҳакида фикр юритганда мақол ва афоризмлар тўғрисида ганирмасликнинг иложи йўқ. Чунки, мазкур асарнинг ҳар бир байтидан ибратли ҳикматлар ёғилиб туради. Асардаги мақол ва афоризмларни Европа тилларига доим ҳам сўзма-сўз таржима қилиб бўлмайди. Бизнингча, келажакда асардаги мақол, матал ва афоризмлар таржимаси мисолида маҳсус тадқиқот ёзилса, мақсадга мувофик иш бўларди. Бундан ташқари Алишер Навоий ҳикматлари каби Юсуф Хос Ҳожибнинг ҳам афоризмларини уларнинг туркий аслияти, ўзбекча ва инглиз тилидаги таржималари билан алоҳида китоб ҳолида чоп эттириш вақти келди, деб ҳисоблаймиз.

Мазкур рисолада “Кутадғу билиг”нинг ҳозирги ўзбекча табдили, олмонча ва инглизча таржималарида мутаржимларнинг ижодхоналарига имкон қадар кириб боришга ҳаракат қилинди. Хос ва холис камчиликлар аникланди. Ютуқлар алоҳида таъкидланди. Ушбу киёсий-типологик таҳлил натижалари асарнинг янги, янада мукаммал таржима нашрларини яратишга ёрдам бера олса ва ундан тадқиқотчи ва талабалар қадимги обидалар таржимаси илмига оид бироро нарса ўргансалар, биз ўз кўзлаган максадимизга етган ҳисоблаймиз.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни, 1998. 3-бет.
2. Каримов И.А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойде-вори. Т.: “Шарқ”, 1997.
3. Каримов И.А. Ватан равнақи учун хар биримиз масъулмиз. 9-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2001.
4. Бартольд И.И. Сочинения, т V, С.71 -72.
5. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Т.: “Ўзбекистон”, 2002.
6. Бозорова Н.. “Жўнгил”тимсоли тарихига доир // “Ўзбек тили ва адабиёти”. 2000, 6-сон. 29-32-бетлар.
7. Влахов С., Флорин С. “Непереводимые в переводе”, М.: «Международное отношения», 1980.
8. Денкофф Роберт. Бахту тахтга элтувчи билим // “Жаҳон адабиёти” журнали. Инглиз тилидан З.Содиков таржимаси. Ноябрь, 2005. 150-бет.
9. Девону луготит турк. Индек-лугат. Тошкент: “Фан”. - 1967. 12-бет.
10. Иброҳимова Ш. Таржимада пейзаж тасвири // Тил ва адабиёт таълими, 2004, 6-сон. 65-68-бетлар.
11. Иванов С. О «Благодатном знании» // Юсуф Баласагунский. “Благодатное знание”. М. : «Наука», 1983. С.579.
12. Кайковус. “Кобуснома”. Форс-тожик тилидан Субутой Долимов таржимаси. Тошкент, 1968. 75-бет.
13. Карнеги Дейл. Муомала сирлари. Тошкент: “Наврӯз”. 1992.
14. Комилов Н. Ибн Сино ва Данте. Т.:Faфур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1983.
15. Маҳмуд Қошгариј. Девону луготит турк. 1-том , 1960. 71-бет.
16. Навоий асрлари учун қисқача лугат. Тузувчи Б.Ҳасанов. Т.: “Фан”, 1993. 154-бет.
17. Носиров Ў.. Ижодкор шахс, бадиий услуб, автор образи. Т.: “Фан”, 1981. 112-бет.
18. Олимов С.. “Қоғияга мингашган сўзлар”. Таржима санъати. Маколалар тўплами. Т. : Ғофур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1980. 132-бет.
19. Радлов В.В. Из Сибири. М. : «Наука», 1989, С. 677.
20. Саломов F. Таржима назариясига кириш. Т.:“Ўқитувчи”, 1978. 104-бет.
21. Саломов F.. Таржима назарияси асослари. Т. : “Фан”, 1983.
22. Содиков З. Юсуф Ҳос Ҳожибининг тил билиш ва таржимага муносабати // Тил ва адабиёт таълими. 2000 , 1-сон. 43-47-бетлар. З.Содиков. Сўз маъноси // Тафаккур, 2000 йил, 3-сон. 116-118-бетлар.
23. Содиков Қ. Бошқа тилдан ўзлашган сўзлар // “Ўлмас обилар” китобида. Т.: Фан, 1989. 303-бет.
24. Султон Иззат. Адабиёт назарияси. Т.:“Ўқитувчи”, 1980. 181-бет.
25. Тўхлиев Б. Юсуф Ҳос Ҳожибининг “Кутадғу билиг” асари. Т.: “Ўзбекистон”, 1991, 4-бет.
26. Тўхлиев Б.. “Кутадғу билиг”да ранг рамзига доир. “Ўзбек тили ва адабиёти” Т., 2001, 3-сон. 34-38-бетлар.

- 27.** Тұхлиев Б.. “Кутадғу билиг” поэтикаси масалалари // “Үлмас обидалар”, Т.: “Фан”, 1989. 329 бет.
- 28.** Тұхлиев Б.. Билим әзгулик йұли. Т. «Фан», 1990. 37-40-бетлар.
- 29.** Шомақсұдов Ш., Шораҳмедов Ш. Нега бундай деймиз. Т.: F.Гулом номидаги адабиёт ва санъат наприёти, 1988. 11- бет.
- 30.** Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг. Ҳозирги ўзбек тилига тавсиф ва кириш сүз муаллифи Қаюм Каримов. Т. : “Фан”, 1971, 50-51-бетлар.
- 31.** Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. Издание подготовил С.Иванов. М.: «Наука», 1983.
- 32.** Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг. Ҳозирги ўзбек тилида баён қилувчи ва сүз боши муаллифи Б.Тұхлиев. Т.: “Юлдузча”, 1990.
- 33.** Ҳудойбердиев. Э. Адабиётшуносликка кириш. ЎАЖБНТ Маркази. Тошкент. 2003 . 133-бет.
- 34.** Ҳомидов X., Ш.Абдуллаева, С.Иброҳимова. Адабиётшунослик терминнәри лугати. Т.: “Ўқитувчи”, 1970. 163-бет.
- 35.** Ҳомидов Ҳамиджон. Олис яқин юлдузлар. Т.: “Чўлпон”, 1990. 50-57-бетлар.
- 36.** Ҳусайн Ваиз Кошифий. Бадоъе ул-афкор фи саноеъ ул-ашъор. М.: “Наука”, 1977. С. 6.

Чет элда чоп этилган адабиётлар

1. Anton Hans Huber. Forschungsberichte der Universität Trier. Fuerstenspiegel (Koenigspiegel) des frühen und hohen Mittelalters/ Ein Editionsprojekt an der Universität Trier. Universität Verlag. Trier, 2000.
2. Berges Wilhelm. Die Fuerstenspiegel des hohen und späten Mittelalters, Leipzig, 1938. S 297-298.Bodrogligli A.J.E, Art.Yusuf Has Hacib (in IA, 13, 1986), S.438-440).
3. Burkard Th. Vorlesung: Fuerstenspiegel.Institut für Klassische Altertumskunde der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel.Universitaet Verlag, 2001.
4. Cagatay S, Kutadgu Bilig'de Odgurmish'in kisiligi (In Tuer dili arastirmalari yilligi, Belleten, 1967,S.39-49). S.Cagatay,
5. Cagatay S, Bedeutungs-Übertragungen im “Kutadgu Bilig”(in Scholia, Beitraege zur Tuerkologie u. Zentralasienkunde,Wiesbaden 1981, S 38-46).
6. Dankoff R.. “Innen Asian Wisdom Traditions in the Pre-Mongol Period.” JAOS 101/1 (1981): 87-95.
7. Dankoff R., Textual Problems in “Kutadgu Bilik” (in Memoriam Ali Nihad Tarlan, Hg.S.Tekin u. G.Aplay Tekin, Cambridge/Mass.1980,S.89-99).
8. Darke H, Translation: The Book of Government (London, 1960; 2d ed. 1978).
9. Devereux R., Yusuf Khass Hajib and the “Kutadgu Bilig”. (In Muslim Would, 51, 1961, S.229-330).

10. Erdal M., Variable Forms in the “Qutadgu Bilig” (In Besinchi Milletlerarası Tuerkoloji Kongresi. Teblikler, Bd.1/1, Istanbul 1985,S.79-88).
11. Hartmann M., Zur metrischen Form des “Kutadgu Bilik”, (in Kaleti Szemle,3, 1902, S. 141-153).
12. Das Kutadku Bilik des Jusuf Chass Hadschib aus Balasagun. Text und Uebersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo. Herausgegeben von Dr. W.Radloff. St. Petersburg, 1910.
13. Kutadgu Bilig I: Metin (Istanbul, 1947). Note also Arat’s translation into modern Turkish: Kutadgu Bilig II” Tercime (Ankara, 1959). Second edition: Civiri (Ankara, 1974).S 55.
14. Kafiso’glu I, “Kutadgu Bilig” ve kultur tarihimizde yeri,Istanbul 1980.
15. Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes, translated, with an introduction and notes, by Robert Dankoff. University
16. Karahan A, Les caracteristiques essentials de la literature de l'epoque des Karahanides et “Kutadgu Bilig” (in Sprache, Geschichte, u. Kultur der altaischen Voelker, Hg. G Hazai u.P.Zieme,Bln.1974, S 291-296).
17. Menzel Th., Die aeltesten tuerkischen Mystiker (inZDMG, 79, 1925, S 269-289).
18. Mahmud al-Kashgari, *Compendium of the Turkic Dialects (Diwan Lugat at-Turk)*, edited and translated with introduction and indices by Robert Dankoff, in collaboration with James Kelly. Cambridge, Mass. [In: Sources of Oriental Languages and Literatures, ed. Sinasi Tekin.] Part I: 1982 (Pp. xi + 416). Part II: 1984 (Pp. iii + 381). Part III: 1985 (Pp. 337 + microfiche)
19. Mittler R., Art. Yusuf Has Hacib .Moralist (in R.M.,Ottoman Turkish Writers, NY 1988,S.182-183).
20. Nazarov B. KUTADGU BILIG: One of the first written monuments of the aesthetic thought of the Turkic people. This paper is adapted from a presentation given at the 30th meeting of PIAC, held at Indiana University, Bloomington, during 1987. vlib.iue.it/carrie/texts/carrie_books/paksoy-4/2-1.html - 74k
21. Radloff W, Kutadku Bilik. Facsimile der uigurischen Handschrift der K.K. Hofbibliothek in Wien (St.Ptersburg, 1890); W.Radloff, Das Kutadku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Balasagun. Teil 1: Der Text in Transkription. Teil 2: Text und Uebersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo (St.Petersburg, 1891, 1910).

22. Rejali Darius. Mirror for Princes, Princesses and citizens. Political Science. Portland. Reed College Press. Oregon. US. 1993.
23. Riesel E. T Schendels. Deutsche Stilistik. Moskau. 1975. Verlag "Hochschule". S.239.
24. Sabine Obermaier: Das Fabelbuch als Rahmenerzählung. Inter-textualitaet und Intratextualitaet als Wege zur Interpretation des "Buchs der Beispiele der alten Weisen" Antons von Pforr. Heidelberg 2004.
25. Wamberi Herman. Uigurische Sprachmonumente und das Kutadgu Bilig. Uigurische Text mit Transcription und Uebersetzung von Herman Wamberi. Innsbruck, 1870.

Лугат ва энциклопедиялар

1. Англо-русский словарь. Составитель В.К.Мюллер. Изд.14-ое. Москва: «Сов. энциклопедия», 1969. С. 870.
2. Англо-русский словарь. Составитель В.К.Мюллер. Изд.14-ое. Москва: «Сов. энциклопедия», 1969. С. 870.
3. Большой немецко-русский словарь. М.: Издательство «Энциклопедия». 1971. С.567.
4. Clauson Gerard. An Etymological dictionary of pre-thirteen-century Turkish. Oxford, 1972. P.266.
5. Deutsch-Russisches Wörterbuch. Herausgeber A.A.Leping. M. "Sovjetenzyklopedia". 1971. S.914.
6. Древнетюркский словарь. Л.: «Наука», 1969.
7. Лапасов Ж.. "Мумтоз адабий асарлар ўкув лугути". Ташкент: "Ўқитувчи", 1994. 86-бет.
8. Ислом. Энциклопедия. А-Х. Т.: "Ўзбекистон энциклопедияси", 2004. 306-308-бетлар.
9. Langenscheids Universal-Woerterbuch. Deutsch-Russisch. Berlin-Muenchen. 1993.
10. Махмуд Кошгари. Девону луготит турк. Индекс-лугат. Т.: "Ўзбекистон". 1967 й. 168-бет.
11. Русско-английский словарь. Санкт-Петербург: «Литера», 2000.
12. Русско-немецкий словарь. М.: «Сов. Энциклопедия», 1968.
13. Русча-ўзбекча лугат. Икки томли. Т.: ЎЗСЭ Бош таҳририяти, 1983.
14. Узбекско-русский словарь. Под редакцией А.К.Боровков. Изд. Иностранных и национальных словарей.— 1959.
15. «Ўзбек тилининг изоҳли лугати». Москва: "Рус тили", 1981, 1-2 том.

Интернет сайtlари күрсаттичи

1. <http://uchicago.edu>
2. vlib.iue.it/carrie/texts/carrie_books/paksoy-4/2-1.html - 74k
3. <http://libcat.uchicago.edu>)
4. [http://lewis.hul.harvard.edu\)](http://lewis.hul.harvard.edu)
5. [http://libcat.uvashington.edu\)](http://libcat.uvashington.edu)
6. <http://dogbert.abebooks.com/servlet/SearchResults?AID=10382875&PID=178579&bu.x=42&ph=2&tn=Wisdom+of+Royal+Glory&bu.y=15>

МУНДАРИЖА

Сүзбоши. Ҳ.Ҳомидов. Қиёсий таҳлил неъмати	3
Кириш	6
1.боб. “Қутадгу билиг” жаҳон илмий-адабий жараённан	8
1.1. “Қутадгу билиг”нинг Шарқу Farb илмий-адабий жараёнига кириб бориши ва таржималари тарихидан	8
1.2. “Қутадгу билиг” Farbий Европа ва АҚШ илмий адабий жараённан	17
2. боб. Таржимада қадимги туркий обидада акс этган тарихий даврни қайта яратиш.	40
2.1.“Қутадгу билиг” диний-фалсафий хусусиятлари таржимаси.....	40
2.2. “Қутадгу билиг” туркий ўзига хос хусусиятлари таржимаси	55
3. боб. “Қутадғу билиг” поэтиканни таржимада қайта яратиш.	91
3.1. Таржимада муаллиф образининг табиат ва жамият ходисаларига муносабати талқини	91
3.2. “Қутадғу билиг”даги бадиий санъат ва тасвир воситалари таржимаси.....	104
4.боб. Таржиманинг лексик - фразеологик муаммолари.	138
4.1. “Қутадгу билиг”даги инсон рухияти билан боғлиқ сўз ва иборалар таржимаси	138
4.2. “Қутадғу билиг”даги мақол ва афоризмлар таржимаси	146
Хулоса	159
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	166

Зоҳиджон Содиков

**“Кутадғу билиг” таржималарининг
қиёсий-типологик таҳлили**

(хозирги ўзбекча табдили ҳамда хорижий тилларга
таржималари мисолида)

Муҳаррир: Маъмурас Содикова

Техник муҳаррир: И. Э. Жумабоев

Мусаввир: Т. Хасанов

Нашриёт рақами: М-546

**Босишига рухсат этилди 09.04.2007 йил. Бичими 64x80/16,
Офсет қоғозига офсет усулида босилди. Хисоб нашриёт табоги
9,0. 10.75 шартли босма табоқ. 65 – буюртма, 300 – нусхада.**

Келишилган нархда.

Ўз РФА “Фан” нашриёти

100047, Тошкент, академик Яҳё Фуломов кўчаси, 70.

**«Фахризода» кичик корхонаси (Дўстлик кўча 2Ауй)да
тайёрланди.**

Зоҳиджон Содиков

Наманган давлат университети доценти, филология фанлари номзоди. 1994 йилда “Кутадғу билиг”нинг олмонча илмий-адабий талқинлари мавзуида номзодлик диссертацияси ёқлаган. Таржимашуносликнинг долзарб муаммолари бўйича ўнлаб илмий ва илмий-оммабоп мақолалар эълон қилган. АҚШ ва Олмониянинг нуфузли университетларда малака оширган. Ҳозирда Юсуф Ҳос Ҳожиб Кутадғу билиг “асарининг жаҳон адабий жараёнидаги талқини ва таржима муаммолари бўйича докторлик диссертацияси ўстида изланиш олиб бормоқда.

ISBN 978-9943-09-213-5

A standard linear barcode representing the ISBN 978-9943-09-213-5.

9 789943 092136